

NUETS NÄRHET, DET FÖRFLUTNAS SAMTID

2356
5 (Cicero)
Reklamhand
höger

EN ANTOLOGI OM
VARDAGENS TRYCK

2359
15 (Cicero)
Reklamhand
vänster

NUETS
NÄRHET,
DET
FÖRFLUTNAS
SAMTID

Utgivare: Universitetsbiblioteket, Lunds universitet

Text © författarna och Universitetsbiblioteket i Lund, 2024

Denna text är licensierad under CC-BY, Erkännande. (Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>) Enligt licensen får verket spridas och bearbetas utan att tillstånd behövs, men verkets upphovsperson måste anges.

Bildproduktion, om inget annat anges: Universitetsbiblioteket, Avdelningen för bevarande och digitalisering.

eISBN: 978-91-8104-412-6

ISBN: 978-91-985432-4-7

DOI: <https://doi.org/10.37852/oblu.340>

Skrifter utgivna av Universitetsbiblioteket i Lund, Ny följd 12

ISSN: 0348-4572

Bildredigering av David Laserna

Omslagsdesign av Johan Laserna

NUETS NÄRHET, DET FÖRFLUTNAS SAMTID

En antologi om vardagens tryck

REDAKTÖR: EVA NILSSON NYLANDER

MEDREDAKTÖR: MATS LARSSON

LUNDS
UNIVERSITET

Universitetsbiblioteket
Lund 2024

Utgivningen av boken har möjliggjorts av Einar Hansens
Allhemsstiftelse, Magnus Bergvalls stiftelse, Crafoordska stiftelsen,
Stiftelsen Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur,
Kungliga Patriotiska Sällskapet och Åke Wibergs Stiftelse.

Nuets närhet, det förflutnas samtid – en antologi om vardagens tryck

© Författarna och Universitetsbiblioteket i Lund 2024.

Redaktör: Eva Nilsson Nylander

Medredaktör: Mats Larsson

Bildreproduktion, om inget annat anges: Universitetsbiblioteket,

Avdelningen för bevarande och digitalisering

Bildredigering: David Laserna

Grafisk form: Johan Laserna

Tryck och bokbinderi: Livonia Print, Riga 2024

Skrifter utgivna av Universitetsbiblioteket i Lund, Ny följd 12,

Lund 2024

ISBN 978-91-985432-4-7

ISSN 0348-4572

Innehåll

HÅKAN CARLSSON

Förord · 9

EVA NILSSON NYLANDER

En kontinent av skräp? · 11

I. POLITIK OCH ARBETSLIV

PER STOBÆUS

”Söndringens tid är förbi”:

Några småtryck från skandinavismens glansdagar · 20

PER SVENSSON

Det demokratiska trycket · 28

LARS EDGREN

Politiken i vardagen:

Nationella rörelser under mellankrigstiden · 36

ANDERS KJELLBERG

Matriklar, motioner och stadgar:

Den fackliga medlemsutvecklingen i Sverige · 46

TOBIAS KARLSSON

”Arbetarnes bästa”:

Personalen i företagens årsredovisningar · 56

JONAS LJUNGBERG

Emil i Lönneberga i svensk prishistoria · 64

MARIE CRONQVIST

Telefonkatalogen: En mångsidig historia · 74

CHARLIE JÄRPVALL

Kontorets skrivtekniker · 86

II. FRITID OCH REKREATION

KRISTIINA SAVIN

Lindansare, akrobater och menagerier:
1800-talets artistaffischer · 96

ERIK HEDLING

Det sällsynta leendet:
Om affischerna till Ingmar Bergmans filmer · 108

TORBJÖRN ANDERSSON

Matchprogram, tipskuponger och hejaramsor:
Den svenska fotbollens kulturarv · 116

HÅKAN JÖNSSON

”Gott och billigt äter man alltid på de
av Systembolagen ledda restaurangerna.” · 126

CHARLOTTE HAGSTRÖM & LARS-ERIK JÖNSSON

Cykeln, gummit och nationen · 138

III. DRÖMMEN OM ETT BÄTTRE LIV

ERIK NYLANDER

Folkhögskolan som berättelse:
Höga åren 1896–2020 · 150

CHARLOTTE NILSSON

Varuexposé, nyhetsmedium och förströelselektyr:
Det tidiga 1900-talets postorderkatalog som
vardagshistorisk källa · 160

SOLFRID SÖDERLIND

Bildens roll för varans lockelse · 170

PERNILLA RASMUSSEN

”Idealfigur till påseende”:

Inblickar i tillverkning och försäljning av

korsettartiklar 1910–1960 · 186

GUNILLA TÖRNVALL

Mönster för drömmar och demokratisering · 198

JESSICA ENEVOLD DUNCAN

Spara, laga, bo:

Husdrömmar i mäklarreklam från 1960-, 70- och 80-talen · 210

LENA LANDGREN

Kom rosor och akvileja:

Historiska plantskolekataloger som källa till

kunskap om växter i svenska trädgårdar · 222

ULF ELLERVIK

Radioaktiv läsk och arsenikvatten · 232

IV. DÖDEN

LYNN ÅKESSON

Dödens pris · 242

PER S. RIDDERSTAD

När det var tryck på begravning och bröllop · 252

V. ORD, BILDER OCH BRUK

CECILIA BERGMAN

Kanslichef, skolmåltidsföreståndare och svettskrapa:

Svenska Akademiens Ordbok och vardagstrycket · 266

KRISTINA LUNDBLAD

Trycksakerna som ordnade världen · 276

JOHAN LASERNA

Det efemäras ateljéer och anstalter · 286

JAN ERIC OLSÉN

Strindberg, allmänheten och det praktiska förflutna · 302

VI. INSAMLING OCH STRUKTUR

EVA NILSSON NYLANDER

Ordning är samlingens själ · 314

GERTRUD BERGER

Mer av plikt än lust men till mycken glädje:

Nedslag i svensk pliktinsamling · 328

Tack · 335

Medverkande författare · 337

Förord

HÅKAN CARLSSON

Vardagstryck, småtryck, tillfällighetstryck, okatalogiserat tryck, ja många namn har denna gemensamma forskningsresurs som Eva Nilsson Nylander har valt att tillägna denna bok. Affischer, kataloger, matsedlar, vykort, årsredovisningar, reklam, telefonkataloger, tidtabeller, almanackor, manualer är alla exempel på detta material som tryckts, men som inte fått den ordningsamma bokens eller tidskriftens form. Dess kortlivade karaktär kommer vackert fram i det engelska begreppet ephemera, som den delar med vår egen dagslända (*Ephemera vulgata*).

Vardagstryckets mindre tillgjorda, jordnära och enkla form går att likna vid en vecka på utlandssemester på soffan hos vänner, som råkar bo på ett spännande turistmål. Borta från designhotellen får man vara en del i vardagslivet och uppleva en närhet till en annan kultur. Med vardagstrycket får vi en liknande närhet till en svunnen tid, långt borta från de fina bokbanden och den sakgranskade tidskriften.

Den kortlivade existensen och ofta enkla papperskvalitén gör det inte alltid helt enkelt att bevara och låna ut materialet i bibliotekssammanhang. Tillsammans har Universitetsbiblioteket i Lund och Kungliga biblioteket i Stockholm i särskilt uppdrag att ta hand om och bevara denna speciella resurs för framtiden. I Lund använder ett antal forskare materialet mycket flitigt och återkommande, medan det är dolt och okänt för många. Eva Nilsson Nylander och antologins skribenter ger oss nu möjligheten att vältra oss i nutida och dåtida vardagstryck, ögonblicksbilder av allt från fotboll till dödens pris. Denna bok är den första i sitt slag på svenska och jag är stolt och glad att välkomna den in i Universitetsbibliotekets skriftserie.

Låt oss nu ta oss an denna dolda skatt och ge oss ut på en resa till nuets närhet. Hur kan den hjälpa oss alla att få nya perspektiv på vår samtid och tillsammans forma vår gemensamma framtid?

**::: MODERN :::
UTSTYRSEL Å
ACCIDENSTRYCK**

En kontinent av skräp?

EVA NILSSON NYLANDER

Det som slängs bort och betraktas som oviktigt i en viss tid blir ovärderlig evidens i en annan.

När två unga brittiska arkeologer, Bernard Grenfell och Arthur Hunt, 1897 grävde ut vad som visade sig vara en sophög i Oxyrynchus, en grekisk stad i Egypten under romerskt styre, dagens Bahnasa, kunde de genom en mängd papyrusfragment ("written rubbish") ge liv och röst åt stadens befolkning. Teatrar, badhus, marknader och tempel var alla borta men kvar fanns en alldeles speciell tidskapsel, en jättelik sandhöljd papperskorg med liv, en ny värld av vardagsdokument inkapslad i stadens sopor. Oxyrynchus existerar idag som en "waste-paper city".¹

Riffe raffes

Vardagstrycket har som alla kära barn många namn: accidenstryck, brukstryck, efemärt tryck, okatalogiserat tryck, småtryck och tillfällestryck. När den engelske diplomaten Thomas Bodley 1598 erbjuder sig att betala för upprustningen av det förfallna biblioteket i Oxford formulerar han sin och samtidens syn på vad ett bibliotek ska vara och innehålla. Han vill ha seriösa böcker ordnade i fakultetsordning och hyllorna ska inte fyllas med "idle books and riffe raffes". Med "idle books" menade han böcker på engelska och med "riffe raffes" avsåg han efemärt tryck.² Det fanns undantag från denna utbredda uppfattning, inte minst bland privata samlare som till exempel ämbetsmannen och dagboksförfattaren Samuel Pepys (1633–1703) som samlade odogmatiskt och lämnade efter sig bland annat en stor samling av ballader från 1600-talet (nu i Cambridge). Emellertid är det fransmannen Gabriel Naudé (1600–1653), framgångsrik bibliotekarie hos flera betydande personer – inte minst på Stockholms slott

hos drottning Kristina – som formulerar ett annat ideal. Rekordung gav han ut en biblioteksmanual, *Advis pour dresser une bibliothèque* (1627), där han, på franska och inte på latin – redan det innovativt – ger rekommendationer om vad ett bibliotek bör innehålla. Han lägger huvudvikten vid tryckt material och inte på handskrifter, också det otraditionellt, och helt okonventionellt förordar han inkluderandet av det annars så försmådda efemära trycket.³ En modern biblioteksman!

Studiet av det efemära trycket

Det råder idag stor enighet, såväl i Sverige som internationellt, om att det efemära trycket utgör en oskattbar källa för såväl forskare som allmänhet. Vid universitetet i Reading finns ett särskilt institut, Centre for Ephemera Studies, grundat 1993, för studier av det som där kallas "non-book documents" och grafisk design. Här finns stora samlingar av efemärt material och man samarbetar med Bodleian Library i Oxford, som har den rika John Johnson Collection.⁴ Inom detta samarbete har två viktiga verk producerats, nödvändiga i all diskussion kring, beskrivning av och forskning på denna typ av material: en encyklopedi och en thesaurus som bägge används som regelverk vid arbetet med efemärt tryck vid British Library och Library of Congress.⁵

Vardagstrycket i Lund

I denna forskarantologi presenterar nu Universitetsbiblioteket i Lund genom ett trettioital artiklar sin samling av vardagstryck, tryckprodukter tänkta att leva en kort tid och därefter kastas bort, men som, om de sparas, utgör en viktig del av nationens minne: "en kontinent full av intim kunskap om forna tider – i synnerhet kanske om sådant som forna tider aldrig avsåg att vi skulle få veta."⁶

Tryckalster som postorderkataloger, tidtabeller, livsmedelsreklam, församlingsblad, telefonkataloger, taxeringskalendrar, knattefotbollens nyhetsbrev, pizzamenyer, manualer och affischer utgör vardagstrycket eller det efemära trycket. Det handlar om ca 90 procent av allt som årligen produceras vid svenska tryckerier.⁷ Vi tänker sällan på det därför att det är en så självklar del av vår vardag. Utmärkande är att det skapats i eller för ett givet tillfälle. Trycken har fått sin prägel av den samtida kontexten – tidpunkten för tryckets

tillkomst och dess sociala sammanhang. Tillfällets omedelbarhet ger trycksaken dess spegling av nuet.

Det är dokument som tillsammans berättar om vad som var modernt och eftertraktat, om människors vardag, arbete, fritid och drömmar. Det speglar Sveriges historia på både makro- och mikronivå, och vad man än väljer – från fackföreningar till fotboll, från film, folkhögskolor och restauranger till hemsömnad, korsetter och trädgårdsredskap – kan man genom materialet spåra framväxten av det moderna Sverige. Detta gäller även något så prosaiskt som en priskurant vars texter och bilder för oss tillbaka till ett historiskt nu, när ett besök på Circus Schuman i Ridhuset i Lund med hästkonster, clowner och komiska pantomimer kostade 10 öre och radioaktivt vatten betraktades som en hälsoprodukt. Avsändarens avsikt med trycket har ofta varit att beröra och påverka mottagaren.

Sedan 1698 har Universitetsbiblioteket i Lund rätt att få ett exemplar av allt som trycks i Sverige, det s.k. pliktexemplaret. Biblioteket tar emot, ordnar, beskriver, tillhandahåller för sin samtid och bevarar för all framtid detta svenska tryck. Mycket katalogiseras och blir därmed synligt och tillgängligt. Men en stor del katalogiseras inte och är därmed osynligt. Vardagstrycket finns inte förtecknat i bibliografier eller kataloger och det går inte att köpa. Det kan bara spåras i bibliotekens lagstadgade samlingar och det är just denna omständighet som gör det extra värdefullt.

Biblioteket vill med denna antologi belysa materialets unika potential och bredd och åskådliggöra dess roll och funktion i svensk kulturhistoria.

I vardagens spår

Artiklarna är grupperade kring sex teman. Det första temat omfattar ämnen som rör *Politik och arbetsliv*: dansk-svenska förbindelser, demokratins framväxt, nationalism, fackliga sammanslutningar, personalpolitik, BNP, telefonkatalogen och skrivpraktiker.

Här skriver Per Stobaeus om dansk-svensk storpolitik och skandinavism och om studentförbrödring under 1800-talet. Allvar blandas med skämt när studenter sjunger och diktar om färder över Sundet.

Per Svensson illustrerar den tidiga demokratirörelsen med hjälp av flygblad, pamfletter och affischer från tidigt 1900-tal och låter oss se skillnader och likheter mellan då och nu.

Utifrån ett liknande material, valmanifest, valaffischer och politiska program – men här från mellankrigstiden – bringar Lars Edgren reda i den tidens förvirrande mängd av nationalistiska småpartier och ger på så vis en inblick i den nationella tankevärlden.

Om facklig organisationshistoria, kvinnliga och manliga fackföreningar, skolkökslärarinnor och verkmästare, liksom om dagens globala utmaningar och omställningar av olika slag berättar Anders Kjellberg.

Tobias Karlsson studerar årsredovisningar från det sena 1800-talets nordvästskånska kolfält respektive mellankrigstidens svenska tobaksindustri för att se vad de säger om motsättningen mellan arbetare och kapitalägare.

Av Jonas Ljungberg får vi en inblick i hur det går till att utifrån kataloger och prislister rekonstruera Sveriges historiska nationalräkenskaper, BNP, tillbaka till år 1800.

Marie Cronqvist tar oss med på en resa in i telefonkatalogens berättande värld och påminner om en svunnen tid när uttrycket ”jag står i katalogen” var begripligt för alla och envar.

Sist ut under temat *Politik och arbetsliv* behandlar Charlie Järpvall de nya skrivtekniker, många av dem med fantasifulla och påhittiga namn, som ser dagens ljus på kontoren under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal där pennan alltmer kom att ersättas av olika typer av maskiner.

I bokens andra tema står ämnen som rör *Fritid och rekreation* i centrum: cirkus, bio, fotboll, restaurangbesök och cykelturer.

I affischer och program hittar Kristiina Savin en äventyrlig värld av kringvandrande underhållare, illusionister och konstberidare, en inblick i 1800-talets offentliga nöjesutbud. Här görs reklam för levande och uppstoppade djur, krokodiler, ormar och sköldpaddor och allt är förunderligt, unikt, otroligt och aldrig tidigare skådat.

Erik Hedling har studerat samtliga affischer som marknadsför Ingmar Bergmans spelfilmer mellan 1946 och 1982, 45 i alls. Av dessa presenterar han här sju i en diskussion om hur de levande protagonisterna ska tolkas i Bergmans ofta mörka värld.

Torbjörn Andersson rör sig i den tidiga fotbollens värld och fångar i matchprogram, hejaramsor och Danmarks-matcher en hel tidsanda. Tryck som visar fotbollens politisering, det illegala tipset, fotbollskläder och idrottsplatser berikar så den idrottshistoriska forskningen.

Menyer, vinlistor, restriktionskuponger och instruktioner för hotellpersonal är utgångspunkter för Håkan Jönssons artikel om uteätandets historia: restaurangvagnar, mjölkbarer, konditorier, ICA-restauranger och stadshotell, alla talar de om sin tid och vad som hänt inom den idag så omfattande hotell- och restaurangbranschen.

Beredskapsåren innebar restriktioner inte bara på matsidan och på restaurangätandet utan också i andra sammanhang. Lars-Erik Jönsson och Charlotte Hagström belyser i sin artikel aspekter på cykelns och cyklingens betydelse under andra världskriget då bränsletillgången var begränsad och gummibristen påverkade cykelindustrin och cykelhanteringen samtidigt som cykeln var ett viktigt fortskaffningsmedel.

Ett tredje tema är *Drömmen om ett bättre liv*. Här samsas folkhögskolan med postorderkataloger, varuhusens bildvärld, korsetter, hemsömnad, mäklarreklam, trädgårdsodling och brunnsliv.

Erik Nylander tar upp folkhögskolornas speciella karaktär och utifrån exemplet Hola i Prästmon norr om Kramfors diskuterar han hur man genom vardagstryck från folkhögskolornas drygt 150-åriga historia får en bild av tidsandan och större strukturella förändringar inom utbildningsväsende och på arbetsmarknaden.

Charlotte Nilsson lyfter fram postorderkatalogen som en central men delvis obeaktad källa inom många olika discipliner som t.ex. ekonomi, konsumtionshistoria, teknik, mode och design. Genom studier av Åhlén & Holms kataloger tecknas 1900-talets första hälft och det svenska industrisamhällets genombrottsid.

Varuhusens bildvärld är ämnet för Solfrid Söderlinds bidrag. Hon skriver om stadsliv vid sekelskiftet 1900, skyltfönster, montrar, diskar, kataloger och allt det som kan sammanfattas i uttrycket "la vie moderne".

Under samma tid, första hälften av 1900-talet, var korsetten ett basplagg i varje kvinnas garderob. Pernilla Rasmussen undersöker de s.k. corsettiererna, kvinnliga försäljare som gjorde hembesök och provade ut individuellt anpassade korsetter. Nära relationer till kunderna, psykologisk fingertoppskänsla och taktfullhet var viktiga egenskaper för att corsettieren skulle lyckas i sin yrkesutövning.

Gunilla Törnvall tecknar hemsömnadens uppgång och fall och tolkar den i en samhällelig kontext. Hon lyfter fram aspekter som pappersmönster och mönsterproduktion, symaskinens introduktion,

sykunnighet, synen på kvinnan, tygproducenter, nya material och nya köpgrupper.

Studiet av hem och bostäder är viktigt för etnologer. Jessica Enevold Duncan skriver – personligt och med utgångspunkt såväl i egna minnen av barndomens förortsvilla som i reklamutskick från fastighetsförmedlingar – om fastighetsmarknaden under 1960-, 70- och 80-talen.

Under 1800-talets andra hälft får trädgårdsodlingen ett uppsving, något som avspeglas i plantskolekataloger där träd och buskar, exotiska växter, frön och blommor saluförs och vittnar om sin samtids hortikulturella mode. Lena Landgren diskuterar detta källmaterial och hur det kan nyttjas i olika sammanhang, inom trädgårdshistorisk forskning, av landskapsarkitekter och inom det långsiktiga bevarandet av kulturväxter.

Ulf Ellervik begrundar hälsobringande och berömda surbrunnar, som Medevi, Porla, Loka och Ramlösa, där man sedan 1600-talet druckit järnhaltigt och ofta kolsyrat vatten. Han diskuterar också de kurorter inriktade på bad som växte fram under 1800-talet. En del brunnar marknadsförde sitt vatten som "arsenikvatten" tänkt att likna vattnet från vissa italienska kurorter. Var det hälsosamt? Det utreder Ulf Ellervik.

Det fjärde temat är *Döden*.

Lynn Åkesson skildrar det som skulle kunna kallas dödens materialitet: kistor, kistornament, gravstenar, sorgkläder, kransar, pappersblommor, vaxrosor och liksvepningar.

En alldeles särskild typ av tryckalster brukar kallas tillfällestryck, personskrifter skrivna för viktiga tillfällen, främst bröllop och begravningar. Om dessa tryck, och de är väldigt många, kanske sjuttio-tusen under tiden fram till 1830, liksom om texterna och författarna resonerar Per S. Ridderstad.

Det femte temat har vi kallat *Ord, bilder och bruk*.

Cecilia Bergman levandegör arbetet på redaktionen för *Svenska Akademiens Ordbok*, SAOB, och redogör för hur det gick till att i en predigital tid jaga ord i priskuranter och telefonkataloger.

Kristina Lundblad närmar sig materialet utifrån ett tryckhistoriskt och materiellt perspektiv och ser vardagstrycket som en provkarta på vad den grafiska industrin kunde åstadkomma. Hon visar hur

trycksakerna varit centrala för landets sammanhållning och integration.

För att åstadkomma en trycksak krävs mer än att ha ett budskap att förmedla eller en vara att sälja. Själva föremålet – trycksaken – kräver en sofistikerad samordning av en lång rad vitt skilda verksamheter. Johan Laserna ger en inblick i en grafisk allverkstad i början av 1900-talet.

Om allmänhetens bruk av vardagstrycket, om hur befolkningen tilltalas i trycken och om den praktiska användningen av material som handböcker, manualer och tekniska beskrivningar skriver Jan Eric Olsén. I enlighet med den amerikanske historikern Hayden Whites begrepp *the practical past* resonerar han kring ”det praktiska förflutna”.

Boken avslutas med ett sjätte tema, *Insamling och struktur*.

Eva Nilsson Nylander berättar om hur bibliotekarier genom historien har försökt skapa översiktlighet och begripliga ordningar i sina respektive samlingar genom att utforma klassifikationssystem. Dessa speglar sin samtid och sin omvärld.

Och till sist redogör Gertrud Berger kortfattat och översiktligt för den svenska pliktlagstiftningen, den lag som styr insamlingen av materialet, alltså själva fundamentet för bibliotekets samling av vardagstryck.

Nuets närhet, det förflutnas samtid, dåtid belyser samtid. Välkomna till Vardagen!

NOTER

1. Parsons, Peter J., *The city of the sharp-nosed fish: everyday life in the Nile Valley*, [New ed.], Phoenix, London, 2007, s. 216.

2. Pettegree, Andrew & Weduwen, Arthur der, *The library: a fragile history*, Profile Books, London, 2021, s. [143]–160.

3. ”Most controversial was Naudé’s endorsement of the collecting of ephemera, ’such as satires, broadsides, [university] theses, scraps, [printing] proofs and the like’, precisely the sort of material Sir Thomas Bodley was so keen to keep out of the Oxford library”. Pettegree & Weduwen, 2021, s. 203.

4. Liksom utgrävarna av sophögen i Oxyrynchus var John Johnson arkeolog och hade arbetat i Egypten där han insett vad en kökkenmödding kunde innehålla. Väl hemma i Oxford kom han att från 1925 till 1946 ansvara för universitetets tryckeri.

5. Rickards, Maurice, *The encyclopedia of ephemera: a guide to the fragmentary documents of everyday life for the collector, curator and historian*, British Library, London,

2000; Morris, Barbara, *Thesaurus of ephemera terms*, University of Reading, Department of Typography & Graphic Communication, [Reading], 2013. Tesaurusen har översatts till franska och anpassats till franska förhållanden och finns tillgänglig online, thesaureph.univ-rouen.fr/opentheso/?idt=th4 (hämtad 2024-05-27).

6. Kungliga biblioteket, *Ephemera – det okända trycket: en utställning av okatalogiserat tryck på Kungl. biblioteket 14 juni–15 september 2001*, Kungl. bibl., Stockholm, 2001, s. 5.

7. *Papper, poddar och ...: pliktmateriallagstiftning för ett tryggt källmaterial*, Regeringskansliet, Stockholm, 2021, s. 116.

I · Politik och arbetsliv

VID
MAGISTER-PROMOTIONEN

I LUND D. 23 JUNII 1829

AF
ESAIAS TEGNÉR.

LUND 1829,
TRYCKT ECH BERLINGSKA BOKTRYCKERIET.

Berlingska boktryckeriet, Lund, 1829, 385×230 mm.

1. Esaias Tegnér älskade att improvisera. Midsommaren 1829 var hans son Christopher en av dem som skulle promoveras till magister i Lunds domkyrka. Tegnér, som vid denna tid var biskop i Växjö, reste ner till sin gamla universitetsstad för att delta i högtiden och fick dessutom rycka in som vikarie för universitetets prokansler, lundabiskopen Vilhelm Faxé, som inte kunde närvara. Ytterligare en hedersgäst var den danske skalden Adam Oehlenschläger, och så kom det sig att dåtidens två främsta nordiska författare sammanstrålade i domkyrkan. Tegnér passade på att kröna sin diktarkollega till "den nordiske sångarekungen" (man ska komma ihåg att poesi på den tiden gärna framfördes tonsatt).

Berlings tryckeri i Lund hade kvällen innan arbetat febrilt med att få färdigt det tillfällestryck med en dikt av Tegnér som skulle utdelas till gästerna vid promotionen. Här ett exemplar av detta tryck från midsommaren 1829 i Lund. Efteråt kom man att betrakta detta tillfälle som en av höjdpunkterna i skandinavismen.

”Söndringens tid är förbi”

Några småtryck från skandinavismens glansdagar

PER STOBÆUS

”Söndringens tid är förbi.” Orden är hämtade ur den dikt som Esaias Tegnér (1782–1846) läste under magisterpromotionen i Lunds domkyrka midsommaraftonen 1829 (1). De är riktade till en hedersgäst, den danske skalden Adam Oehlenschläger (1779–1850), som hade tagit sig över Sundet med den nya ångbåten mellan Köpenhamn och Malmö och nu var inbjuden att övervara den akademiska festen i lärdomsstaden. Tegnér hade denna dag rollen som vikarie för Lunds universitets prokansler, biskop Vilhelm Faxé, och den närmaste anledningen till hans medverkan var att sonen Christopher skulle promoveras. Men han såg sig som representant för hela Sverige när han plötsligt och oväntat vände sig till Oehlenschläger och fäste en av de framburna lagerkransarna på hans hjässa. (2) Den improviserade handlingen väckte en oerhörd uppmärksamhet. Kanonskotten som avlossades i Lundagård gjorde sitt till för att förhöja stämningen. Flera rutor i domkyrkans fönster spräcktes av smällarna.¹ Den här gången var det inte striden som framkallade ljudet, utan i stället firade man att fiendskapen mellan de nordiska länderna var över. Det var bara några år sedan det sista kriget mellan Danmark och Sverige hade utkämpats. Alla mindes den tiden. Men nu var det slut på detta. Den långa raden av krig mellan de två brödrafolken skulle aldrig mer få en fortsättning. Tegnér blev sannspådd. Det känns hoppfullt att tänka på detta i dag när krig rasar i vår närhet.

Söndringens tid var alltså verkligen förbi, och nu hoppades man på en framtid då nordborna skulle samarbeta i konstens tjänst. Den språkliga gemenskapen underlättade. Tegnér talade om ”beslägtade toner som klinga Sundet utöfver”. I sin dikt utropade han Oehlenschläger till ”den Nordiske Sångarekungen”. Det var djärvt med tanke

på svenskarnas tidigare misstro mot grannfolket, men han ville uttrycka sin erkänsla för den inspiration som danskens diktning hade inneburit också i Sverige. Sådana som Oehlenschläger och Grundtvig stod för nya idéer på litteraturens område. Försiktigtvis tillade Tegnér att han förutsatte att universitetskanslern kronprins Oskar gärna hade givit sitt bifall till handlingen om han hade vetat om den.

Lunds domkyrka var en plats mättad med symbolik. Lund hade under 1100-talet varit hela Nordens kyrkliga huvudstad. Tegnér nämnde i sin dikt historieskrivaren Saxo, som verkat i domkyrkan omkring år 1200 och nedtecknat de rika myterna och sagorna från Nordens forntid. Sådana myter hade under de senaste decennierna inspirerat författare i både Danmark och Sverige, och de kände att de hade ett gemensamt arv att bygga vidare på.

Tegnér's tilltag var i själva verket inte riktigt så improviserat som det verkade. Han hade sent på kvällen innan lagt sista handen vid dikten *Vid magister-promotionen i Lund d. 23 junii 1829* och sedan låtit Berlingska tryckeriet trycka den, så att den kunde utdelas bland gästerna i domkyrkan. Många av hans dikter trycktes första gången på detta sätt, i form av småtryck. De var tillfällesdikter, men just denna har blivit ihågkommen och citerad. Få exemplar av det tryck som tillkom så hastigt 1829 är bevarade i biblioteken, men de vittnar om en midsommar som tillskrivits stor symbolisk betydelse av eftervärlden.

Året 1829 har betraktats som ett märkesår, då en skandinavistisk era inleddes. Sverige, Norge och Danmark fördes allt närmare varandra kulturellt, politiskt och ekonomiskt. Men skandinavismen hade en förhistoria som Tegnér anknöt till. Redan åren 1809 och 1810 hade man välvit stora planer på en politisk union mellan de tre länderna. Skandinavien skulle den nya statsbildningen heta, tänkte man sig. Många, särskilt i Danmark, menade att de nordiska länderna endast genom att samarbeta kunde klara sig under den stora påfrestning som de våldsamma angreppen från Ryssland, Storbritannien och Frankrike innebar. En rad politiska pamfletter och flygblad trycktes, de flesta i Danmark, något även i Sverige.

Vid tronföljarvalet i Örebro 1810 var Danmark-Norges kung Fredrik VI en av kandidaterna till den svenska kungakronan. Den svenske skandinavisten och författaren Per Adam Wallmark (1777–1858) skrev uppfordrande till de svenska riksdagsmännen i en pamflett med titeln *Hwad Utsigter till Sweriges framtida wälfärd lofwar dess nu lediga Thronföljd?:* (3)

2. Så här tänker sig den danske konstnären Carl Christian Constantin Hansen hur "Oehlenschläger digterkrones af Tegnér i Lunds Domkirke". Målningen är från 1866. Olja på duk, 42,5 x 35,5 cm. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Lennart Larsen

3. År 1810 skulle något mycket ovanligt ske i Sverige. Kungaval skulle hållas och riksdagen sammankallades för detta till Örebro. En av kandidaterna till den ledigförklarade svenska tronen var den dansk-norske kungen Fredrik VI. Både på danskt och svenskt håll utvecklades en livlig propaganda för honom. Man hoppades att ett förenat Skandinavien skulle bli ett vidsträckt fält för kulturell odling och att nordborna om de var förenade i en politisk union skulle kunna stå emot militära angrepp från de europeiska stormakterna. En av kung Fredriks förespråkare var den svenske skriftställaren och bibliotekarien Peter Adam Wallmark. Han vädjade till riksdagsmännen: Ett liknande tillfälle skulle aldrig mer återkomma. Det gjorde det inte heller. Det blev aldrig någon skandinavisk union, men Esaias Tegnér anknöt till tankegångarna 1829 när han krönte en annan dansk, skalden Adam Oehlenschläger, till nordisk diktarkung.

Peter Sohm, Stockholm, 1810. 183 x 113 mm.

Gripen med dristig hand föreningens leende timma. Redan står hon med lyftad winge, färdig att lemna Er, för att – aldrig mera återkomma.

Wallmark hade rätt. Något nytt tillfälle kom aldrig. Den skandinaviska unionen förblev en vacker dröm, som inte förverkligades. Småttrycken ligger gömda i biblioteken som minnen av en icke realiserad möjlighet. Historien hade kunnat ta en helt annan vändning.

Fredrik VI kröntes inte till svensk kung på 1810-talet som skandinavisterna hade hoppats. Men Esaias Tegnér krönte alltså Adam Oehlenschläger till nordisk diktarkung 1829.² Med detta markerades att en ny nordisk union ingicks på kulturens område.³ Oehlenschläger antyder i sina *Erindringer* att de hedersbetygelser han mottog i Sverige, särskilt Nordstjärneorden som följde några månader senare, inte gillades av Fredrik VI. Den danske kungen var sårad över att Karl XIV Johan hade berövat honom Norge.⁴

Skandinavismen kan ses som ett slags utvidgad form av nationalromantik. Den samverkade ofta (men inte alltid) med nationalismen i de nordiska rikena.⁵ Det märkliga är att svenskar, danskar och norrmän intresserade sig så mycket för varandra att man till exempel kunde uttrycka dansk patriotism på svenska språket. Ett tryck från Lund, *Till Köpenhamns studenter från bröderna i Lund. Vid studentmötet i Köpenhamn den 12–17 juni 1862*, visar att man särskilt i Skåne påverkades av de heta nationella stämningarna i Danmark som föregick det ödesdigra kriget med Preussen 1864:

Hell därför, sköna ö, der svalt
Städs sundets vågor vagga!
Hell, bröder som vårt hjerta valt!
Hell röd- och -hvita flagga!
Hell dig, du gröna sommartjell,
Som öfver oss nu blommar!
Hell, dyra, gamla Danmark, hell!
Hell! Nordens sköna sommar!

Under glansdagarna odlades skandinavismen i hög grad av studenter. Många sångarfärder mellan de nordiska universitetsstäderna anordnades. En massa tillfällestryck gavs ut.⁶ (4–7) Ett återkommande tema är att studenter från Norges och Sveriges fjällar möter sina vänner från det väna jordbrukslandet Danmark. ”Velkommen til vort Sletteland, I Fjeldets djærve Sønner!” lyder hälsningsorden i sången *Velkommen! Den 19de Juni 1856* tryckt i Köpenhamn.

Jag vill sist nämna ett exempel av det mera skämtsamma slaget från 1907. Det var ett år då en grupp glada studenter från Köpenhamn fick för sig att ta en tur till vännerna i Lund, och som förvändning tog de att man borde fira att Oehlenschläger hade gjort samma resa 1829, visserligen inte för ett jämt antal år sedan, men ändå. Med sig hade de en tryckt sång som diktats för tillfället: *Om Turen til Lund den 23. Juni 1829 ved Turen til Lund den 15. September 1907*. (8) Det är en blandning av skillingtryck och kuplett ur ett studentspex. Författaren driver med den danska nationalkaraktären och den nordiska förbrödringen som gärna blir ganska blöt. Stereotyperna kan i dag verka mer än lovligt dammiga, men man får tänka sig in i situationen. Som melodi anges den tragikomiska *Min Amanda var fra Kærteminde*. Det är danskt så det skvätter om det.

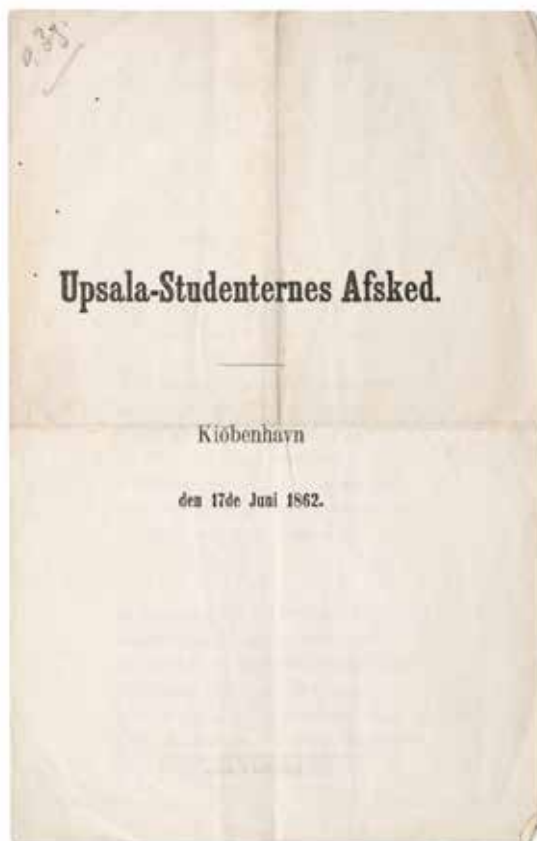
●
4–7. I universitetsbibliotekets samling med vardagstryck har samlats ett urval av de skandinavistiska småtryck som spreds i studentkretsar inte minst på 1860-talet då svenskarna kände särskilt starkt för sitt broderland i söder. Danmark var hårt ansatt av det aggressiva och expansionistiska Preussen. Studenternas sätt att hålla ihop och visa medkänsla var sång och uppsluppna fester. Till dessa tillfällen skrevs många dikter som har bevarats i biblioteken.

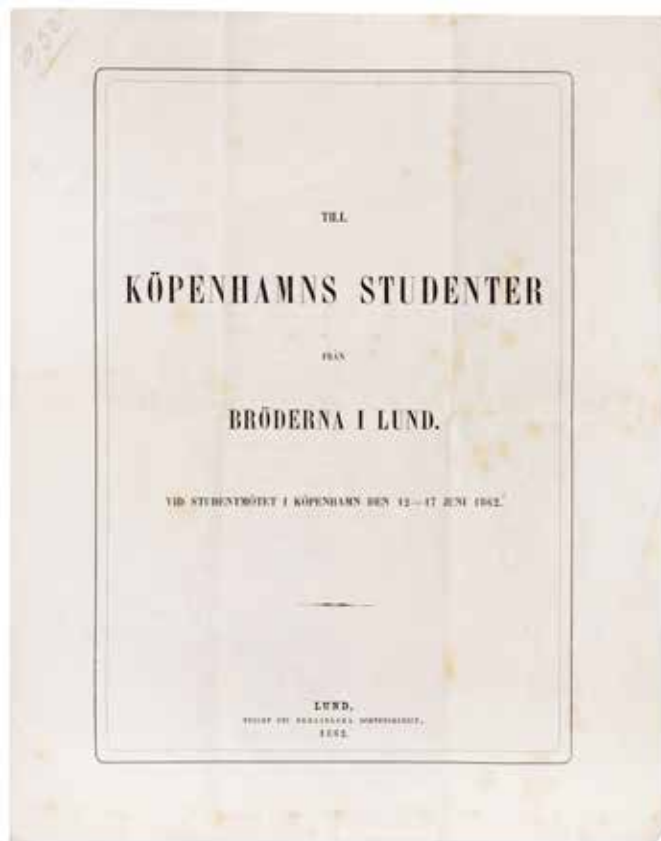
J. D. Qvist & Comp., Köpenhamn, 1856. 195 x 123 mm.

Uppsala, 1862. 212 x 135 mm.

S. Trier, Köpenhamn, 1862. 192 x 123 mm.

Berlingska boktryckeriet, Lund, 1862. 261 x 206 mm.

III
TUREN TIL LUND

DEN 23. JUNI 1829

VED

TUREN TIL LUND

DEN 15. SEPTEMBER 1907

1802

Strax han biled til en Malmødamper,
bingtas myrket med en Sup af te —
næste Morgen. Kære, den var humber,
var det alre Souds' Formiddag.
Morgenkaffen fik han lige — o, men
ingen Gals-Bich-Tilsætning mæ,
ergo maatte Adam ty til Døuen
— for at høre Biskop E. Tegnérs.

Sterkt forbyttset Bøgen fra sit Stæde
Adam dybt hemsunken saa som Gæst
og han greb en Krans af Laubherblade,
som var glemt fra sidste Bryllupsfest
og om Adams Hals, mens Klokke kimed,
han den hængte, blot med Ordet: Skaal!
hvorpaa stante pæle begge rimed
alenlangt paa Hexametermaal.

Næste Dag kom Adam hjem med Kransen,
saa Gælden kunde blive stiv,
saa den gaa det til med Digterglansen
i det mere jævne Hverdagsliv.
Men Tragedien, som skit' ud til Julen
blev saa overmande pæn og fin,
at han fløjtede Konarietungen,
da han hørte været hør Levin.

St. C. R. H. Annoter til de Kædetende

Oehlenschläger sad en Dag og travet
Pegasusen jævnt fra 12—3,
mens Christiane Yndlingsvællen lavede:
ringet Aal i Stikkeblørgel.
Pludselig midt i en kun Tragedie
skreg han: Adam! hvad er dette her? —
ja, det er en nydelig Komædie,
Du har glemt at købe Laurbær!

Adam, hvem ved denne Efterretning
Gæsten øjeblikkelig forgik,
staaende Pennen lige i en Sætning
for at sige følgende Hædsk:
Saa est Du da skrinlagt, min Fortaalning?
Hvad er Livet? Ak, kun Kærligheds Spild!
Men i Lund faar jeg Udstillings-Aalning
og min Ven Collin — han er han snill.

Venner! saadan, sagde vore Modre,
gik i Lund det altsaa Donsken sidst
Hils nu i paa Efers svenske Brodre
og, rejs ogsaa hjemad med en finist,
Tom af Byldest- og et Misdeltager
— dertil Dagen gav Jer dobbelt Grund —
for Collin og Adam Oehlenschläger
og Studentervennerne i Lund

Nationalskalden Oehlenschläger framstår som den förste som ”turar” över Öresund. Han flyr med båt från sin barska hustru Christiane som bannat honom för att han glömt köpa ingredienser till älsklingsrätten ”røget Aal i Stikkelsbærgele”. Han söker upp sin förstående vän biskop Tegnér i domkyrkan i Lund, som medlidsamt låter den halvsovande skalden få en lagerkrans som blivit över. Men när han med nyvunnen krans återvänt hem till Köpenhamn och lagerbärsbladen åker ner i spadet till Christianes ålaladåb, blir allt frid och fröjd igen!

I verkligheten önskade Oehlenschläger att kransen som Tegnér förärat honom skulle ligga på hans likkista.

I vår tid pågår en språklig nationalisering i Norden. De nordiska språken glider isär och för många känns det bekvämast att ta till engelska när nordbor möts och talar med varandra. Internationaliseringen gör samtidigt att den stora världen paradoxalt nog ligger närmare än det nordiska grannskapet. Men med tanke på den ovissa framtiden borde vi återupptäcka vad nordborna har gemensamt och låta oss inspireras av en tid då författare och studenter gick i bräsch för samarbetet.

NOTER

1. Tegnér, Esaias, *Esaias Tegnér's samlade dikter 5 1825–1830*, Tegnérssamf., Lund, 1990, s. 103–106, 253–261. En skribent i *Lunds Weckoblad* 1 juli 1829 poängterar att rena tillfälligheter gjorde att de två diktarna befann sig i Lund samtidigt. Det var fråga om ”En conjunction af 2:ne planeter af första storleken”.

2. Skribenten i *Lunds Weckoblad* 1 juli 1829 jämför med Rom år 1341 då Petrarca på påvens uppdrag kröntes till *poeta laureatus*. Men frågan är om inte Tegnér också var inspirerad av unionsplanerna från 1810 och nu förde över dem från ett politiskt till ett kulturellt sammanhang.

3. Skribenten i *Lunds Weckoblad* 1 juli 1829 betecknar promotionen i Lund och de efterföljande festligheterna i Danmark som ett ”det wackraste exempel på Literaturens magt att förena Nationer”. I Norden är det genom kulturen, inte den svagt utvecklade industrin och handeln, ”som communicationen utbreder sig emellan Folken”, menar han.

4. Oehlenschläger, Adam, *Oehlenschlägers Erindringer. Bd 4*, Høst, Kiøbenhavn, 1851, s. 84, 154.

5. Beträffande skandinavismen som pan-nationalism se Gerven, Tim van, *Scandinavism: overlapping and competing identities in the Nordic world, 1770-1919*, Brill, PhD thesis, University of Amsterdam, 2020, Leiden, 2022.

6. Ullstad, Henrik, ”Med mjöd och manligt glam på fädrens sätt.” Studentskandinavismen som ideologi och performativ praktik’, i Hillström, Magdalena & Sanders, Hanne (red.), *Skandinavism: en rörelse och en idé under 1800-talet*, Makadam i samarbete med Centrum för Öresundsstudier vid Lunds universitet, Göteborg, 2014, s. 82–113.

8. Om Turen til Lund den 23. Juni 1829 ved Turen til Lund den 15. September 1907 är en mystisk titel på en dikt om Tegnér och Oehlenschläger, tryckt i Köpenhamn 1907. Vänder man blad och läser melodiangivelsen ”Min Amanda var fra Kærteminde” anar man att detta är ett studentikost skämt. Studenterna från Köpenhamn fick lust att hälsa på sina bröder i Lund, och vad passade väl då bättre än att anknyta till det stora diktarmötet i Lunds domkyrka 1829? Studentskandinavismen blomstrade alltså.

Män o. Kvinnor

som
i dag
gå till

VÄL!

Tänk på Din egen, Dina efterkommandes och Fäderneslandets framtid, då Du i dag går till val.

Tänk på, att på grund av nekal samarbete av de borgerliga partierna Din röst kan bortkastas till ingen nytta, kanske rent utav till en vinst för ett samhällsomstörtande parti, utan att Du därpå har en tanke.

Tänk på de framgångar, som vänsterpartierna i dagarnes val i städerna uppvisat. Det är landsbyggdens folk, antingen han är köpmän, tjänsteman, lantbrukare eller arbetare, som måste bryta det ok, som härov kan bli följden. Och har makten att få vara med och bestämma över vårt öde en gång gått ur våra händer, då se vi följderna. Ja, vi kunna se dem nu med blotta ögat från våra grannländer.

Därför, tag Dig i akt, beträsk inte en gång utan flera gånger vad detta val har att betyda, kanske oberoende framtid står på spel, vi hava half nog av slafsväldet nu och önska en ljusare framtid.

Skall detta kunna uppfyllas?

Ja, om vi gå fram till enigt val med tanke på det stora, det gemensamma målet här i livet, för nationellt oberoende, lagbunden ordning, lare frihet och äganderätt.

Vill Du, valman,

sätta detta som Ditt mål, rösta då med en röstsedel, som bär nedanstående överskrift:

Jordbruk och övriga näringar
För kyrka, hem och fosterland

Det demokratiska trycket

PER SVENSSON

I Elin Wägners roman *Pennskafiet* från 1910 har lärarinnan Cecilia Bech övertalats att ansluta sig till ”rösträttskvinnorna”. De håller till i ett litet kontorsrum på Lästmakargatan 6 i Stockholm: ”Kring väggarna löpte hyllor fyllda med rösträttslitteratur, vid fönstret stod ett skrivbord och mitt på golvet ett runt bord, fullastat med kuvertbuntar och högar av olikfärgade flygskrifter vilka skulle läggas in och befordras.” Cecilias första uppdrag i kampen för kvinnlig rösträtt blir att skriva adresser på kuverten med flygblad.

I över 500 år, från Johann Gutenberg till Bill Gates, från en medie-revolution till en annan, var tryckpressen alla politiska aktivisters bästa vän. Inte bara för att den gjorde det möjligt att förmedla, och ta del av, stora och omvälvande tankar i tjocka och omskakande böcker utan också för att den tillhandahöll allsköns småtryck som syresatte det vardagliga engagemanget.

Alla kan inte skriva långa ideologiska programförklaringar eller hålla eldande tal. Betydligt fler har kunnat bli delaktiga i arbetet för eller emot det ena eller det andra genom att dela ut flygblad eller klistra upp affischer. Undanstuvad i en garderob har jag själv en gammal pälsjacka med ena ärmen taggig av stelnat tapetklister, ett minne från det tidiga 70-talets engagemang i en radikal antidrog-rörelse.

Dagens motsvarande souvenir från aktiviteter i en övertygelses tjänst skulle väl vara musarm. Mem och videor har förpassat flygblad och affischer till mediasamhällets arkeologiska utgrävningsplatser. Digitaliseringen skapade nya vardagsrum för paroller och propaganda, nya väggar för ett nytt slags affischering och nya torg för ett nytt slags mobilisering: Instagram och Facebook. Dagens aktivister går därmed miste om såväl frisk luft som ögonkontakt.

●
1. Konservativa krafter manar till besinning inför valen till riksdagens första kammare 1919.

Men all samtid vilar på en grund av dåtid. Också de i dag bortglömda trycksakerna, alla dessa läs-och-släng-tryck, ingår i det kulturella och politiska arv som, vare sig vi är medvetna om det eller ej, präglat och präglar den tid vi själva lever i och tror är unik.

För att ta bara ett exempel: Snabbt skrivna och lika snabbt tryckta flygblad och pamfletter banade i det tidiga 1500-talet väg för reformationen och därför i förlängningen också för många av särdragen i de moderna nordeuropeiska välfärdssamhällena.

Kampanjer i trycksvärta spelade också, som framgår av *Pennskaftet*, en viktig roll under det demokratiska genombrottet i Sverige för drygt hundra år sedan. Striden om kvinnornas rösträtt var integrerad i en än bredare kamp för medborgerliga fri- och rättigheter. Under 1900-talets första decennier drev arbetarrörelsen i allians med liberalerna en intensiv agitation för att också de begränsningar av männens rösträtt som garanterade högerns- och de socialt privilegierades maktställning skulle avskaffas.

I det lundensiska universitetsbibliotekets samling av vardagstryck kan man återfinna delar av demokratirörelsens kampanjmaterial. När man bläddrar i trycksakerna slås man av vilken tilltro den tidens aktivister måste ha haft både till de tryckta ordens verkningskraft och till människors förmåga att läsa. (1)

De ”flygblad” arbetarrörelsen tryckte och distribuerade skulle ha svårt att lyfta i dag. Grå textmassor. Inga bilder. Flera sidor. Långa meningar. Någon gång referenser till klassiskt bildningsgods. Man tog för givet att människor skulle vara tillräckligt intresserade för att anstränga sig, även om de bara fått gå några få år i folkskola. (2)

Ett exempel från 1903, skrivet av signaturen ”-m.” och tryckt på AB Arbetarnas tryckeri i Stockholm:

Genom den allmänna rösträtten får du, medborgare, rätt till samhällets kassakista, den nyckel, hvarigenom du kan befälla ’Sesam öppna dig’ och få med af de samhällsrikedomar och den kultur som nu endast kommer en liten förut vällostad klass till godo, medan du och din klass förgås i okunnighet, slit, släp, ofta tröstlös fattigdom och elände.

Och så slutklämmen med sin anspelning på den romerska statsmannen Catos ständigt upprepade uppmaning till senaten att besegra och förstöra Karthago: ”Kartago måste falla, fåtalsväldet, orsakerna

Det var inte riktigt sant. Högern, det gamla överhetssamhällets politiska företrädare, hälsade inte demokratin med någon entusiasm. Kapitulationen hade skett under galgen, i det hotfulla larmet från revolutionerna i Tyskland och Ryssland och inbördeskriget i Finland. Den allmänna rösträtten var det pris högermännen, pressade också av ett näringsliv beroende av lugn och ordning i landet, betalade för att slippa liknande eländen i Sverige. Demokratin var det mindre onda, men icke desto mindre något ont. Högern fruktade att portarna nu skulle öppnas för samhällsupplösning och pöbelvälde.

”Många skola med grämlse se huru hörnstenar i vårt samfundsskick brytas sönder, och jag förstår dem, ty jag har aldrig under de tjugofyra riksdagar jag bevistat känt en grämlse så stor som den jag hyser då jag nu måste biträda detta förslag”, förklarade förstakammarhögerns ledare Ernst Trygger när han gick upp i talarstolen denna märkesdag.

Polariseringen i synen på demokratin blir tydlig också i universitetsbibliotekets samling av valaffischer från 1900-talets första decennier. På en högeraffisch från 1920 görs Hjalmar Branting till en socialismens såningsman med blodsdroppar som utsäde. Liberalen Edén framställs som hans lilla hjälpreda. Paret skuggas av den blodröda liemannen Bolsjevismen. (3)

Socialdemokraterna å sin sida lät 1924 högerledarna Trygger och Lindman, båda med kapitalismens höga hattar på huvudet, blockera en bilkö av progressiva reformer. Lindman fick trona på en kärra tungt lastad med säckar som innehöll reaktionära otrevligheter som ”Klasslagar” och ”Antidemokrati”. (4)

Retoriken kunde också fortsatt vara aggressivt uppskruvad, inte minst under det så kallade ”kosackvalet” 1928. Det var då företrädare för högersidan tryckte upp affischer som kombinerade skräckinjakande sovjetryska knektar med texten: ”Envar som röstar på Arbetarepartiet röstar för Moskva.”

Men riksdagens ja till allmän och lika rösträtt 1918 hade ändå radikalt förändrat den politiska spelplanen i Sverige. Tyngdpunkten i politiken hade flyttats från ”form” till ”sakinnehåll”. De formativa motsättningarna gällde inte längre hur Sverige skulle styras. Nu kunde politikerna i stället ägna sig åt att vara oense om hur landet på bästa sätt skulle optimera och fördela sina resurser. Demokratin hade segrat. Ekonomin blev politikens nya huvudsakliga konflikt-

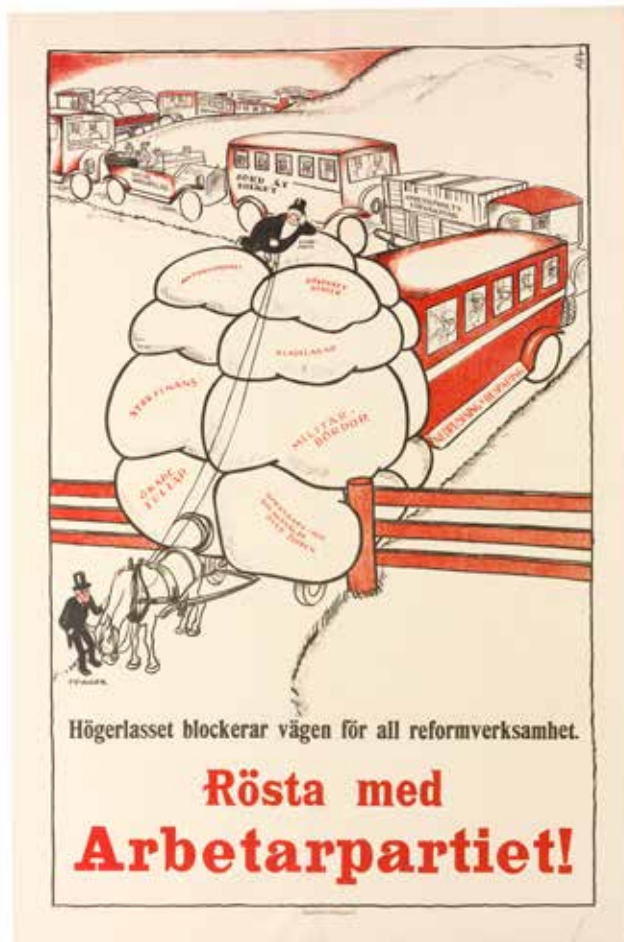

- 3. Socialdemokraten Branting och liberalen Edén sår. Bolsjevikerna skördar. Högern varnar väljare 1920.
- 4. Högerledarna Ernst Trygger och Arvid Lindman blockerar vägen till ett modernt Sverige. Socialdemokraterna varnar väljare 1924.

område. Och till skillnad från de tidigare djupt ideologiska, närmast existentiella, striderna kring demokratin var och är ekonomiska konflikter sällan obönhörligt polariserande. Kompromisser är så gott som alltid möjliga och förväntade.

Så lades grunden för en konsensuskultur som på ett avgörande vis bidrog till att göra det svenska samhällsbygget så framgångsrikt.

Det något patriarkala självförtroende som dessa framgångar ingöt i socialdemokratin gjorde sig gällande redan i en anslående affisch från det ovan nämnda "kosackvalet" 1928. En ståtlig kvinnogestalt uppmanar andra kvinnor att göra sin "plikt", det vill säga rösta på socialdemokraterna. Bakom henne går solen upp över den svenska skogen. (5)

- 5. Rösträttskampen hade förts till seger 1918–1919. Också kvinnorna hade fått rösträtt i riksdagsvalen. I valrörelsen 1928 gjordes rätten till "plikt" av arbetarrörelsen.

Samma skog kunde i en affisch framtagen av högern till samma val framstå inte som löftesrik utan tvärtom som laddad med hot mot både hem och fosterland. Det nära och det kära, familjegården och den blågula flaggan, kunde här bara värnas på ett sätt: "Välj klart borgerligt!" (6)

Lägger man dessa två affischer bredvid varandra, och kompletterar med en tredje från tidigt 1900-tal, kan man tycka sig ha hamnat i en tidsloop. Nu och då smälter samman. (7)

Det tredje valplakatet är ett porträtt av den liberala toppolitikern Eliel Löfgren, gjort av Eric Rohman som var specialiserad just på affischer och sägs ha producerat tusentals under sitt yrkesliv. Löfgren-affischen är ett tidigt exempel på hur en personvalskampanj

J. Olséns Litogr. Anst., Stockholm, u.å. 99 x 71 cm.
Signerad Rohman.

7. Tidig personvalskampanj. Advokaten Eliel Löfgren var under 20-talet och det tidiga 30-talet liberal partiledare. Han var också utrikesminister 1926–28.

6. Kommunisterna och socialdemokraterna hade 1928 ett valtekniskt samarbete. Motståndarna manade under det så kallade "kosackvalet" fram nattsvarta framtidsvisioner.

Bengtsons Lit. A.-B., Stockholm, 1928. 99 x 70 cm.

kunde bedrivas. En ansiktsbild, förhoppningsvis förtroendeingivande, och uppmaningen: "Rösta på Eliel Löfgren. En man som riksdagen behöver."

Vilka budskap förmedlar dessa tre affischer? 1. Din (köns)identitet gör det självklart att du ska rösta på vårt parti. 2. Sverige och allt svenskt är belägrat av mörka krafter. Din enda räddning är att rösta på oss. 3. Du ska rösta på mig för att jag är jag och jag är toppenbra. Identitetspolitik. Dystopisk nationalism. Personfixering.

Cirklarna sluts. Flygbladen, kuverten och bläckhornet har bytts ut mot en smartphone. Men Cecilia Bech kanske ändå inte skulle känna sig alldeles främmande i 2020-talets politiska kultur.

RÖSTA MED EN SVENSK FOLKRÖRELSE

SOPA UT
MARXISMENS
KLASSHAT

DE NATIONELLA

Politiken i vardagen

Nationella rörelser under mellankrigstiden

LARS EDGREN

För den som vill skriva om ett parti eller en organisation är ett organisationsarkiv ett självklart första val. För politisk forskning är tidningar och riksdagstrycket andra givna källor. Ett parti producerar också mycket eget tryckt material som återfinns i bibliotekens samlingar och kataloger. Det tillfälliga trycket, det som belyser politikens vardag och som nådde väljare, medlemmar och en intresserad allmänhet i vardagen är svårare att orientera sig i då det inte katalogiseras, men det är ett rikhaltigt och värdefullt material.

Under senare år har jag ägnat en del av min forskning åt olika nationella rörelser under mellankrigstiden. Särskilt intresserar jag mig för Sveriges nationella förbund (SNF). I andrakammarvalen 1936 samlade partier på den extrema högerkanten 1,6 procent av rösterna. Av dessa tillföll 0,9 procent De nationella, det namn som SNF gick till val under. De två deltagande nationalsocialistiska partierna hade alltså tillsammans färre röster än SNF. SNF:s rötter går tillbaka till 1915 då Sveriges nationella ungdomsförbund (SNU) grundades. SNU kom under 1920-talet att fungera som ett självständigt ungdomsförbund till högern (eller Allmänna valmansförbundet som det officiella namnet var). Samarbetet mellan SNU och högern bröts emellertid 1934, en händelse som tillmätts stor betydelse i svensk politisk historia eftersom den kommit att markera högerns slutliga acceptering av den parlamentariska demokratin. Orsaken till splittringen har diskuterats. Inom SNU fanns ett intresse för nationalsocialismen i Tyskland och brytningen skulle då, enligt en förklaringsmodell, ha orsakats av att högerns ledare inte ville ha några kopplingar till nazismen. Andra forskare har framhållit att det snarast var SNF:s intresse för korporativismen, som bland annat innebar en omfattande statlig styrning av ekonomin, som var

1. Efter brytningen med högern 1934 gick Sveriges nationella förbund till val 1936 under beteckningen De nationella. Hotet från marxism och kommunism mot Sverige var ett centralt tema i deras valrörelse.

den viktigaste orsaken.¹ Efter brytningen ombildades SNU till Sveriges nationella förbund (SNF) och under namnet De nationella deltog de alltså i valet 1936.

SNU/SNF var inte den enda organisation som kan anses ha varit nationell under denna tid. Såsom begreppet användes då räknades en lång rad olika organisationer till en bred nationell rörelse, bland annat de nationalsocialistiska partierna och Per Engdahls nysvenska rörelse.² Trots att SNU/SNF var den största nationella organisationen har den inte uppmärksammats särskilt mycket efter brytningen med högern 1934. Här vill jag lyfta fram delar av det vardagstryck-material som rör SNU, SNF och andra nationella rörelser under mellankrigstiden och som belyser och ger en inblick i den nationella tankevärlden.

Materialtyper

VALAFFISCHER OCH VALMANIFEST

Ett viktigt medel i valrörelser är de affischer som sätts upp runt om i landet för att dagligen påminna väljarna om de alternativ som finns. Särskilt kända i svensk historieskrivning är de affischer som SNU producerade för högern i andrakammarvalet 1928, ibland kallat kosackvalet. I dessa målades upp skräckfyllda skildringar av vad som skulle hända om arbetarpartierna vann valet. Förhållanden skulle då bli som i Sovjetunionen.

Bild 2 visar en av dessa affischer. Till vänster beslagtar politiska kommissarier en bondes egendom, till höger ser vi den förtvivlade familjen där fadern i desperat trots söker trösta sin hustru och skydda sina barn. Övergreppet är inte bara riktat mot egendomen utan också mot familjen. När SNF gick till val 1936 valde de ett mycket mer nedtonat uttryck. Jämfört med de konkret gestaltade övergreppen 1928 ses 1936 en blond ung svensk man städa ut vänstersymboler ur landet. (1)

En annan affisch föreställer en prydlig svensk familj (3). Att den visar tre barn i stället för de klassiska två kan tänkas bero på att SNF ville främja ökat barnafödande. Hoten mot familjen, kulturdekadansen, illustreras av bilder på tidningar för nakenkultur, sexuell upplysning, brottslighet och romantik. Bland tidningsuppslagen syns ordet Bonniers, en markering som otvetydigt kopplar denna typ av litteratur till det kända förlaget. Till historien hör förstas

- 2. Riksdagsvalet 1928 har blivit känt som kosackvalet på grund av de valaffischer som Sveriges Nationella Ungdomsförbund framställde som stöd för högerens valkampanj. Det var förhållandena i Sovjetunionen som togs till utgångspunkt i kampanjen.

Bengtsons Lit. A.-B., Stockholm, 1928. 59 x 79,5 cm.

- 3. Valaffisch från valrörelsen 1936. Familjen var ett centralt värde för SNF. Ett hot mot denna var det som uppfattades som den tilltagande osedligheten. Bonniers förlag inbegreps i kritiken, namnet syns strax ovanför ordet Kulturdekadansen.

Esselte reklam, Esselte, Stockholm, 1936. 70 x 49 cm.

4. SNF i Malmö publicerade detta material i valrörelsen 1936. Nils Ryding var rådmän vid rådhusrätten i Malmö och första namn på De nationellas valsedel i fyrstadskretsen, en av förbundets starkaste valkretsar.

också att familjen Bonnier är judisk, vilket gör att affischen får en tydlig antisemitisk underton. Affischen ledde till en upprörd reaktion från Bonniers förlagschef, Tor Bonnier, som skrev till en av SNF:s företrädare och krävde att affischen skulle tas bort; den var "[...] bland det hutlösaste jag har varit med om."³

Politiska partier har sina program och inför valrörelserna publicerar de valmanifest. Det är nog ingen djärv gissning att de flesta väljare inte tar del av dessa ofta ganska omfattande texter. Därför krävs kortare och slagkraftigare sammanfattningar för att nå ut till väljarna.

Ett exempel på en sådan mer koncentrerad och effektiv text finns

- 5. En hel del av SNF:s valmaterial var lokalt producerat. Liksom i Malmö var det en rådman, Torsten Gedda, som stod på första plats på valsedeln i Göteborg, där partiet dock gjorde ett betydligt sämre val. De fick 1,4 procent av rösterna, att jämföra med 4,1 procent i fyrstadskretsen.

Isacson, Göteborg, u.å. 162 x 121 mm.

i ett kort häfte med titeln *Nationella förbundets arbetsuppgifter*, utgivet i Malmö 1936. (4) Författare är rådmannen Nils Ryding som stod på SNF:s riksdagslista i staden. Ryding målar upp en drastisk bild av en kamp mellan andliga och materiella värden. Samhället präglas av striden mellan ekonomiska intressen som söndrar människor och får dem att glömma att de är *ett folk*: "[SNF] ser sin huvuduppgift uti kamp för de ideella värdena *för den kristna trons stärkande och bevarande, för kärleken till fosterlandet och för stärkande av det band, som binder människorna samman till ett folk*, vilket känner sig som en oupplöslig enhet."

Det praktiska programmet sammanfattas i några punkter. Stärkt försvar, positiv socialpolitik med syfte att undanröja förutsättningarna för kommunismen, värnande om jordbruk och hantverk. Ryding säger att SNF värnar om demokratin, men önskar ta bort dess olater. Innebörden av detta är att riksdagens makt ska minskas och regeringens stärkas. Det handlar om en återgång till den ordning som ursprungligen var tänkt i den 1936 ännu gällande författningen från 1809, men som avsevärt ändrats i sin praktiska tillämpning under demokratiseringen. Det är förstås inte ett program som skulle kallas demokratiskt idag.

I ett fyrsidigt häfte från Göteborg avporträtteras de nationella riksdagskandidaterna och programmet sammanfattas: "DE NATIONELLA vill förverkliga en nationell samling över klasser och partier, vilken omfattar alla medborgare, och därmed förverkliga en folkgemenskap, buren av nationell solidaritet och social förståelse." (5)

Försvaret och socialpolitiken framhålls, behovet av en stärkt regeringsmakt understryks, men till skillnad från texten från Malmö betonas här också invandringskontroll " [...] så att den svenska folkstammen skyddas mot invandring av för vår nations ras och vår kultur främmande element". SNF kräver också " [...] ingripanden mot den antireligiösa propagandan, mot smak- och moralförskämmande film och litteratur" samt förbud för kommunistiska partier.

På häftets omslag kan läsas att väljarna ska rösta "[...] för samhällssolidaritet och folksamhörighet" och "[...] mot klasskamp och partisplittring". Just betoningen av den nationella gemenskapen var det centrala temat i förbundets politik. De ville se sig som något annat än de traditionella partierna, både höger och vänster. De framhöll att den nationella gemenskapen stod över klassintressena, vilka representerades av de politiska partierna.

Denna tematik illustreras på ett tydligt sätt också av ett valtryck med titeln *Vi är överens med er att* (6) Här ställs goda respektive dåliga förhållanden i samhället mot varandra, till exempel klasskamp mot klassamarbete. I kommentarerna skrivs det om "svenska folkbröder" och "nationell gemenskap" som ska ersätta ekonomiska konflikter. SNF förordade en grundläggande förändring av det ekonomiska systemet, där arbetslivet skulle organiseras genom gemensamma föreningar för arbetare och arbetsgivare och där den statliga styrningen skulle ökas. Det var ett korporativistiskt system de ville införa, en ordning som förespråkades av flera av tidens fascistiska rörelser.

VALMÖTEN, KONGRESSER OCH PARTIMÖTEN

En annan typ av material ger information om olika valmöten. Så får läsaren till exempel veta att SNF:s ordförande Elmo Lindholm skulle tala i Örebro på kvällen före valet den 20 september 1936 med musik från regementets musikkår. (7)

Förutom att sådant material ger en inblick i hur partier planerade en valkampanj kan det också leda forskaren vidare. Med stor sannolikhet rapporterade lokalpressen från sådana möten. Det går också

Essele, Stockholm, 1936. 209 x 147 mm.

- 6. Ett något mer påkostat tryck i valrörelsen 1936. Bilden försöker ge visionen av de nationella som ansvarstagande och öppna för att välkomna alla in i rörelsen. Det nedtonade uttrycket är helt annorlunda än det som användes i kosackvalet 1928.

7. Elmo Lindholm var akademiker från Lund och hade disputerat i latin. Under valrörelsen 1936 var han lektor vid högre allmänna läroverket för flickor i Örebro. År 1938 återvände han till Lund för att bli lektor vid Katedralskolan. Han blev ordförande för SNU 1932 och fortsatte i denna roll inom SNF fram till 1940.

8. Inspirerade av nazisternas SA bildade SNU och andra organisationer uniformerade kampgrupper. I Sverige förbjöds uniformer i politiska sammanhang 1933. Trycket är från detta år.

Örebro Dagblads tryckeri, Örebro, u.å. 215 x 149 mm.

Iduns tryckeri A. B., Stockholm, 1933. 243 x 199 mm

att hitta information om kongresser och partimöten med vars hjälp man kan få reda på hur sådana möten kunde organiseras. Vid SNF:s förbundsstämma i Linköping 1936 ordnades till exempel ett offentligt demonstrationståg. Musik och fanor var centrala inslag, bland annat bars solkorsfanor i tåget. Solkorset var en vanlig symbol på politikens högerkant och användes av Vidkun Quislings Nasjonal samling, en med SNF besläktad rörelse.

Som framgått fanns det likheter mellan SNF och fascistiska rörelser i Sverige och Europa. SNF var inte ett nazistiskt parti, även om många medlemmar hyste sympatier för utvecklingen i Tyskland. Om det var fascistiskt är öppet för diskussion, men betoningen på folkgemenskapen delade de med tidens fascistiska rörelser. Det är ingen tillfällighet att *Volksgemeinschaft* var ett nazistiskt nyckelbegrepp och SNF såg sig helt klart som en del av en europeisk nationell rörelse som inkluderade såväl fascister som nazister.

SNF var som vi sett en fortsättning av SNU, Sveriges nationella ungdomsförbund som också lämnat ett rikligt material efter sig. En affisch från 1933 manar till medlemskap. (8) Vi ser en blond ung man med överdimensionerade händer, som ska uttrycka kraft och kamplust. Klädd i uniform påminner han om att SNU vid denna tid

bildade uniformerade kampgrupper, inte minst efter inspiration från nazisternas Sturmabteilung (SA).

SÅNGTEXTER

Ett viktigt material att studera för hur en politisk rörelse gestaltas i vardagen är sångtexter. (9) Sånger skulle fungera mobiliserande med centrala slagord för organisationen. Sången med titeln *Kampgruppsmarsch*, tyder på att trycket är avsett just för de nyssnämnda kampgrupperna. En av texterna, *Solkorshären*, innehåller också en hänvisning till solkorssymbolen, och avslutas med en hänvisning till stålgrå soldater, den färg som också kämpen på bild 8 har på sin uniform.

Den första sången, *Flamma, vårdkas*, var också SNF:s främsta kampsång. Budskapet i sången känns lätt igen från annat agitationsmaterial men får här en stegrad emotionell klang. I den första strofen målas hotet från marxismen upp och ungdomen manas till kamp. Det är en strid, mellan materialism och idealism, "Mammon eller Gud". I den andra strofen skisseras den "folkgemenskapsstat" som skall förverkligas när kampen lett till seger.

I studiet av vardagstrycket gör jag nya, ibland överraskande fynd. En insikt under arbetets gång har varit hur många olika nationella organisationer som bildades under mellankrigstiden. Jag avslutar med två sådana organisationer, den ena kallad Allsvenska förbundet (10), den andra Folkförbundet Varer svenske (11). Redan av texten är det tydligt att detta är föreningar som ligger SNU och SNF nära. Det är samma betoning på den nationella gemenskapen, samma kritik av partisplittringen som följer med demokratin och samma rädsla för främmande raselement. Måhända är kritiken av storfinansens mer markerad än i SNU och SNF, och rasfrågan har en mer central ställning. Allsvenska förbundet och Folkförbundet Varer svenske framstår i dessa korta skrifter som mer radikala, men det är inget tvivel om att detta är föreningar som hör hemma i samma nationella gemenskap.

SNF var den största av organisationerna på den politiska högerkanten under mellankrigstiden. Det är som sagt osäkert om det ska betecknas som fascistiskt, nära beröringspunkter med fascismen hade det i alla händelser. SNF under perioden efter brytningen med högern är ett ämne som förtjänar fördjupad forskning. Detta blir än mer viktigt om vi vill förstå vår samtid. Sverigedemokraterna åberopar i sitt principprogram Teodor Holmberg som en företrädare

U.o., u.ä., 380x127 mm.

- 9. Sång och musik fungerar mobiliserande och som skapare av gemenskap inom politiska rörelser. Detta odaterade tryck från SNU samlar några lämpliga sånger i minimalt format. Den första sången, *Flamma, vårdkas*, fungerade senare som SNF:s främsta kampsång. Den spelades in på en skiva i valrörelsen 1936 tillsammans med ett tal av Elmo Lindholm.

10. Allsvenska förbundet bildades 1928 i Stockholm. Skriften som helhet informerar om den nya rörelsen och dess program, typiskt för tidens nationella rörelser. Denna organisation är i övrigt så okänd att en sökning på internet i september 2024 inte ger någon träff.

11. Inom de nationella kretsarna fanns en lång rad olika organisationer. Folkförbundet Varer Svenske bildades 1925 och gick 1930 upp i det då bildade Svenska National-socialistiska partiet med Birger Furugård som ordförande.

för den socialkonservatism som de förordar. Holmberg var en av de aktörer som rörde sig i de nationella kretsarna vid denna tid och som under 1922 också var ordförande i SNU, Sveriges nationella ungdomsförbund.

NOTER

1. Wärenstam, Eric, *Sveriges nationella ungdomsförbund och högern 1928–1934*, Svenska bokförlaget, Stockholm, 1965; Torstendahl, Rolf, *Mellan nykonservatism och liberalism: idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934*, Svenska bokförlaget, Stockholm, 1969.

2. Berggren, Lena, 'Völkisch thought in Sweden: the Manhem Society and the quest for national enlightenment 1934–44', *Nordic ideology between religion and scholarship*, (H. Junginger & A. Åkerlund, red.), Peter Lang Edition, Frankfurt a. M. 2013, s. 153–168.

3. Fascikel 1936 SNF ink. handl., Vol. 85, Rütger Essens arkiv, RA.

BLOCKAD

MOT BORGARPRESSENS LÖGNORGAN

ARBETARE·KAMRATER

SKÄRP BLOCKADEN
FÖRAKTA TREJK OCH BLOCKADBRYTARNA
LEVE SOLIDARITETEN

SVENSKA
TYPOGRAFFÖRBUNDET

Matriklar, motioner och stadgar

Den fackliga medlemsutvecklingen i Sverige

ANDERS KJELLBERG

● Svenska Typografförbundet har sitt ursprung i Sveriges äldsta fackförening, Typografiska Föreningen i Stockholm, som grundades 1846. Fyrtio år senare gick denna upp i det då nybildade förbundet. Första världskrigets dyrtid frestade hårt på medlemmarna. Under strejken 1919 inbjöds de strejkande vid flera tillfällen "[...] att bevisa teaterföreställningar å Fjäderholmarna, Södra folkparken och Enskede folkpark. En del av medlemmarna idkade sport av olika slag och åter andra spridde flygblad och löpsedlar med uppmaning till bojkott av borgarpressen. Vid ett tillfälle buro ett 50-tal sandwichmän, uteslutande typografer, textade affischer med uppmaning till bojkott mot de borgerliga tidningarna, genom Stockholms gator. Detta förbjöds emellertid av polisen, som fann det förargelseväckande."¹

Sverige har tillsammans med Island världsrekord i facklig anslutning. Sju av tio anställda är med i facket. Motpolen är Frankrike. Där är mindre än var tionde medlem, men fransmännen strejkar och demonstrerar desto mer. Ofta är kraven riktade mot staten, exempelvis för att stoppa planerna på höjd pensionsålder. Det blir korta aktioner eftersom det inte finns några konfliktfonder att tala om.¹ Det beror i sin tur på att inte särskilt mycket medlemsavgifter kommer in till följd av den låga organisationsgraden som medför att de franska fackföreningarna trots landets avsevärt större befolkning har färre medlemmar än de svenska.² För att ekonomin ska gå ihop finansieras de franska facken till 60 procent av en statlig fond.

Svensk partsmodell kontra fransk statsreglering

Även jämfört med våra nordiska grannländer äger mycket få strejker rum i Sverige. Sedan år 2000 har de största arbetskonflikterna inträffat bland offentliganställda (Kommunal 2003, Vårdförbundet 2008 och 2024). Efter Industriavtalet 1997 är Pappers det enda industrifacket som tillgripit stridsåtgärder (2010). Däremot har flera strejker inträffat i transportsektorn: piloter (2016, 2019 och 2022), busschaufförer (1999, 2003 och 2008) samt sjöbefäl i skärgårdstrafiken (2016). Detsamma gäller byggbranschen (2007, 2012 och 2016).

Både i Sverige och Frankrike omfattas cirka 90 procent eller mer av de anställda av kollektivavtal. Men här upphör likheten. I Frankrike allmängiltigförklarar staten kollektivavtalen så att de täcker hela branscher. Även minimilönen bestäms av den franska staten.

Svanbäck & Nymans Boktryckeri AB, Stockholm, 1967. 146×105 mm.

O. L. Svanbäck Boktryckeri, Stockholm, 1928. 185×122 mm.

● Posttjänstemännens Förening (PF) bildades i Stockholm redan 1891. Tillsammans med Statens Järnvägars Befälsförbund och Svenska Telegraf-tjänstemännens Förening grundade PF 1918 en egen centralorganisation, Trafiktjänstemännens Riksförbund (TR). PF var ansluten till TR 1919–43, SR (Statistjänstemännens Riksförbund) 1944–1974 och TCO 1975–1982. År 1983 anslöt sig PF till Statistjänstemannaförbundet (ST). Inom ramen för PF fanns den 1903 bildade Kvinnliga Postföreningen (KPF).

När den höjs tjänar det som riktmärke för alla lönehöjningar. I Sverige förhandlar däremot industrins parter fram det så kallade märket som sedan är normerande för hela arbetsmarknaden. Det illustrerar hur den svenska partsmodellen står i skarp kontrast till fransk statsdirigering (*étatisme*).

Sverige saknar också den upproriska och fackligt anarkosyndikalistiska (senare kommunistiska) tradition som finns i Frankrike: franska revolutionen 1789, Pariskommunen 1871, fabriksockupationer under 1930-talets folkfront och Majrevolten 1968. Till bilden hör också att den statliga repressionen mot fackföreningarna varit mycket begränsad i Sverige, något som skiljer sig radikalt från förhållandena i exempelvis USA. Under början av 1900-talet stoppade liberalerna flera gånger för facken negativa lagstiftningsförslag. Privattjänstemännens fackliga organisering tog ett stort steg framåt genom 1936 års lag om förenings- och förhandlingsrätt.

I Frankrike är fackföreningsrörelsen politiskt splittrad, i Sverige är uppdelningen främst socio-ekonomisk genom existensen av särskilda fackförbund och centralorganisationer för arbetare (LO), tjänstemän (TCO) och akademiker (Saco). En liknande facklig struktur finns i övriga Norden men inte lika konsekvent som i Sverige. LO bildades 1898, TCO 1944 genom en sammanslagning av privattjänstemännens Daco (De Anställdas Centralorganisation, bildad 1931) och de

● Kvinnliga Kontoristföreningen i Stockholm (KKF) bildades 1903 och förenade sig 20 år senare med flera andra kontoristföreningar i Svenska Kontoristförbundet. Detta fick en tydligare facklig inriktning när det 1937 omvandlades till Handels-tjänstemannaförbundet (HTF). Fyra år senare lämnade föreningen HTF. KKF finns fortfarande kvar och erbjuder enligt sin hemsida medlemmarna "klubbafnär med intressanta tema, föreläsningar, studiebesök, utflykter och [...] även möjlighet till att vara med på kurser som KKF arrangerar i exempelvis språk."

offentliganställda tjänstemännens "Gamla TCO" (1937). Saco bildades 1947. Föregångare var Syaco (Sveriges Yngre Akademikers Centralorganisation, 1943–1946) och SR (Statstjänstemännens Riksförbund, 1944–1974). Vid 1970-talets mitt gick SR upp i Saco, som en tid hette Saco-SR.

Den socialt starkt segregerade fackliga rörelsen är en av flera förklaringar till den höga organisationsgraden. Alla har egna fackföreningar som de kan identifiera sig med.

Men gränserna mellan arbetare, tjänstemän och akademiker luckras upp alltmer. Den högre utbildningens expansion har minskat skillnaderna mellan TCO- och Saco-grupperna. Numera har även förskollärare akademisk utbildning. En illustration av detta är att Lärarförbundet i TCO gick över till Saco 2022. Året därpå slogs det samman med Lärarnas Riksförbund till Sveriges Lärare, som idag är Saco:s största förbund.

Den fackliga organisationshistorien

Var dagstrycket är en oundgänglig källa för att, i ett längre historiskt perspektiv, få en komplett bild av medlemsutvecklingen i de enskilda förbunden och därmed också hos den samlade fackföreningsrörelsen. Samma sak gäller organisationshistorien. Dit hör bland annat när och var olika fackförbund bildas. Ibland går fackförbund samman i ett nytt förbund för att bli slagkraftigare. Bakgrunden kan vara vikande medlemsunderlag. Så var det när Statsanställdas Förbund 1970 bildades av åtta förbund för "statstjänare" vid SJ, Postverket, Televerket och andra statliga verk.

En särskild typ av samgåenden är när mindre fackföreningar går upp i större. Ett exempel är Svenska Bokhandelsmedhjälpareföreningens uppgående i Handelstjänstemannaförbundet (HTF) 1951. År 2008 slogs HTF samman med Svenska Industritjänstemannaförbundet (Sif) till Unionen som idag är Sveriges största fackförbund med omkring 600 000 yrkesaktiva medlemmar och en av parterna bakom Industriavtalet.

Förbund kan också bildas genom utbrytning ur redan existerande förbund. Ett välkänt exempel är när hamnarbetaravdelningar runtom i landet 1972 lämnade Transportarbetareförbundet och grundade Hamnarbetarförbundet, som för några år sedan var involverat i en lång konflikt i Göteborgs hamn.

- Svenska Skogs- och Flottningsarbetareförbundet (från 1962 Svenska Skogsarbetareförbundet) bildades 1918 i Sollefteå på initiativ av Ångermanlands vänstersocialdemokratiska partidistrikt. Förbundet blev medlem av LO 1921 och slogs 1998 ihop med Svenska Träindustriarbetareförbundet till Svenska Skogs- och Träfacket, som i sin tur 2009 gick samman med Grafiska fackförbundet till GS-facket.

Mindre känt är bildandet av Svenska Sjukhuspersonalförbundet (SSPF) 1923 i Örebro efter att Kommunals avdelning i Lund lämnat förbundet och tagit initiativet till ett särskilt förbund för den lägre personalen vid lasaretten och sanatorierna, närmare bestämt kvinnor i vårdyrken och manliga maskinister, elektriker och vaktmästare.³ Så småningom uppstod en hård konkurrens mellan det kvinnodominerade Sjukhuspersonalförbundet (ledningen utgjordes dock nästan enbart av män) och det grovarbetardominerade Kommunal. SSPF:s låga medlemsavgifter gjorde det möjligt för många lågavlönade kvinnor att bli medlemmar. En fråga som drevs intensivt var kampen för åttatimmarsdag. Lagen om åttatimmarsdag från 1919 avsåg nämligen enbart industriarbetare, inte personalen vid sjukhusen. Vid årsskiftet 1944/45 gick förbundets avdelningar och medlemmar slutligen över till Kommunal.

Kvinnliga fackföreningar och manliga

Tidigare hade många tjänstemannaföreningar enbart kvinnliga medlemmar. Ett skäl var att kvinnlig sörorganisering ansågs främja kvinnornas intressen, men oftast är förklaringen att hela yrkeskåren

- Svenska Skolkökslärarinnornas Förening, som bildats 1906 i Stockholm, gick 1948 samman med Slöjd- och Yrkeslärarnas Riksförbund, Sveriges Slöjdlärares förening, Föreningen Sveriges Vävlärarinnor, Svenska Sinnesslöskolornas Lärarförbund samt Föreningen Sveriges Blindlärare. Det nya förbundets namn blev Svenska Facklärarförbundet.

A.-B. Göteborgs-Tryckeriet, Göteborg, 1926. 215 x 144 mm.

● Svenska Sjömans-Unionen bildades 1914 i Göteborg. Ordledet "Unionen" visar på inflytande från England. Förbundet blev medlem av LO 1926 och gick 1932 samman med Svenska Eldareunionen, Sveriges Sjöfarande Kvinnors Förening, Svenska Stewards-föreningen och Svenska Amerikalinjens Intendentur-personals Förbund och bildade Svenska Sjöfolksförbundet, som 1996 gick upp i Seko.

bestod av kvinnor. Några exempel är Svenska Skolkökslärarinnors Förening, Kvinnliga Postföreningen, Kvinnliga Telegrafpersonalens Förening och Svensk Sjuksköterskeförening.

Inte sällan stod kvinnliga fackföreningar mot manliga. Sveriges Allmänna Folkskolläraryrkeförening (SAF) hade en manlig ledning när staten 1906 frångick likalönsprincipen efter en proposition undertecknad av liberalen Fridtjuv Berg, som under många år varit föreningens "starke man".⁴ SAF gav förslaget sitt tysta stöd. Samma år grundades Sveriges Folkskolläraryrkeförbund, vilket dock inte fick de kvinnliga lärarna att avstå från medlemskap i SAF och således vara dubbelanslutna. 1919 bildades Sveriges Småskolläraryrkeförbund. Sedan männen hamnat i minoritet såväl i lärarkåren som i SAF bildades 1920 Sveriges Folkskolläraryrkeförening, av historikern Kjell Östberg betecknad som "en manlig kamporganisation som i lika hög utsträckning, eller åtminstone med samma intensitet, riktade sin kamp mot de kvinnliga folkskolläraryrkeinnorna som mot arbetsgivarna."⁵ Men det hjälpte inte, likalönsprincipen infördes 1937 av en socialdemokratisk regering.

Även de manliga läroverkslärarna slog vakt om sin ställning gentemot kvinnorna. Under början av 1900-talet förekom ett motstånd mot kvinnliga adjunkter och lektorer. Det bidrog till att Akademiskt Bildade Kvinnors Förening grundades 1904.

Äldre vardagstryck

Bland det äldre material som jag använt för att kartlägga den fackliga medlems- och organisationsutvecklingen ingår handlingar från Svenska Stuckatörförbundet, Svenska Maskinist-, Eldare- och Reparatörförbundet, Svenska Vävlagareförbundet, Sveriges Urmakeriarbetare Förbund och Svenska Hotell-Portier-Föreningen. Endast den sistnämnda föreningen finns kvar idag.

Bland tjänstemannaföreningarna märks föreningen (senare förbundet) som ett tag kallade sig "Sveriges enda bankfack", nämligen Svenska Bankmannaföreningen, vidare Sveriges Allmänna Verkmästare Förbund och Svenska Sjömaskinisters Förening. Bland de akademiska yrkena kan nämnas Sveriges Läkarförbund och Tekniska Läroverkens Läraryrkeförbund.

Förutom ur vardagstrycket har jag under flera decennier samlat uppgifter om den fackliga medlems- och organisationsutvecklingen

vid Arbetarrörelsens arkiv, Riksarkivet och TAM-Arkiv (Tjänstemäns & akademikers arkiv) samt direkt från de fackliga organisationerna. Idag finns resultatet av mitt arbete ordnat i den elektroniska publikationen *The Membership Development of Swedish Trade Unions and Union Confederations Since the End of the Nineteenth Century* (Lund 2017), som löpande uppdateras och kompletteras.⁶ Sidantalet överstiger numera 1 100. Bland alla dem som hämtar uppgifter ur denna publikation finns OECD.

Det internationella perspektivet är viktigt och insamlandet av statistik om antalet fackmedlemmar och andra uppgifter om de fackliga organisationerna inleddes på allvar under början av 1990-talet då jag engagerades i ett internationellt komparativt forskningsprojekt med deltagare från 15 europeiska länder under ledning av Bernhard Ebbinghaus och Jelle Visser. Projektet resulterade i boken *Trade Unions in Western Europe since 1945* som fick ett gott mottagande och idag utgör ett standardverk.⁷

Den svenska fackföreningsrörelsen idag

Numera finns det fler tjänstemän än arbetare i arbetskraften. Dessutom är tjänstemännens fackliga organisationsgrad (73 procent 2023) högre än arbetarnas (58 procent). Året innan alliansregeringen chockhöjde a-kasseavgifterna och kopplade dem till arbetslösheten inom varje kassa var den 77 procent hos båda. Under loppet av 2007 och 2008 förlorade facken 245 000 medlemmar och a-kassorna mer än 460 000. Arbetarnas högre arbetslöshet medförde att deras avgifter till a-kassan blev extra höga, inte minst under lågkonjunkturen som följde på finanskrisen. Därtill kom att tjänstemännens i allmänhet högre löner gjorde att de fackliga inkomstförsäkringarna blev särskilt attraktiva för denna grupp. För att kunna ta del av dem måste man vara med både i facket och a-kassan. Under den ekonomiska nedgång som inträffade under pandemin ökade medlemstalen hos såväl LO- som TCO- och Saco-facken. Nu var a-kasseavgifterna inte längre förhöjda och ersättningsvillkoren mer generösa.

Ett tecken på den maktförskjutning som skett inom den fackliga rörelsen är att tjänstemännens PTK till en början var den enda fackliga organisation som signerade det nya huvudavtalet.⁸ Vid det slutliga undertecknandet 2022 var även LO, IF Metall och Kommunal med. Jämfört med sina danska och norska fackliga motsvarigheter

A.-B. Arbetarnes Tryckeri, Stockholm, 1911. 132×90 mm.

• Svenska Stuckatörförbundet bildades 1904. Förbundet tycks ha upplösts 1948. Troligen gick medlemmarna över till Byggnads. Stuckatörer arbetar med utsmyckningar i gips både inom- och utomhus.

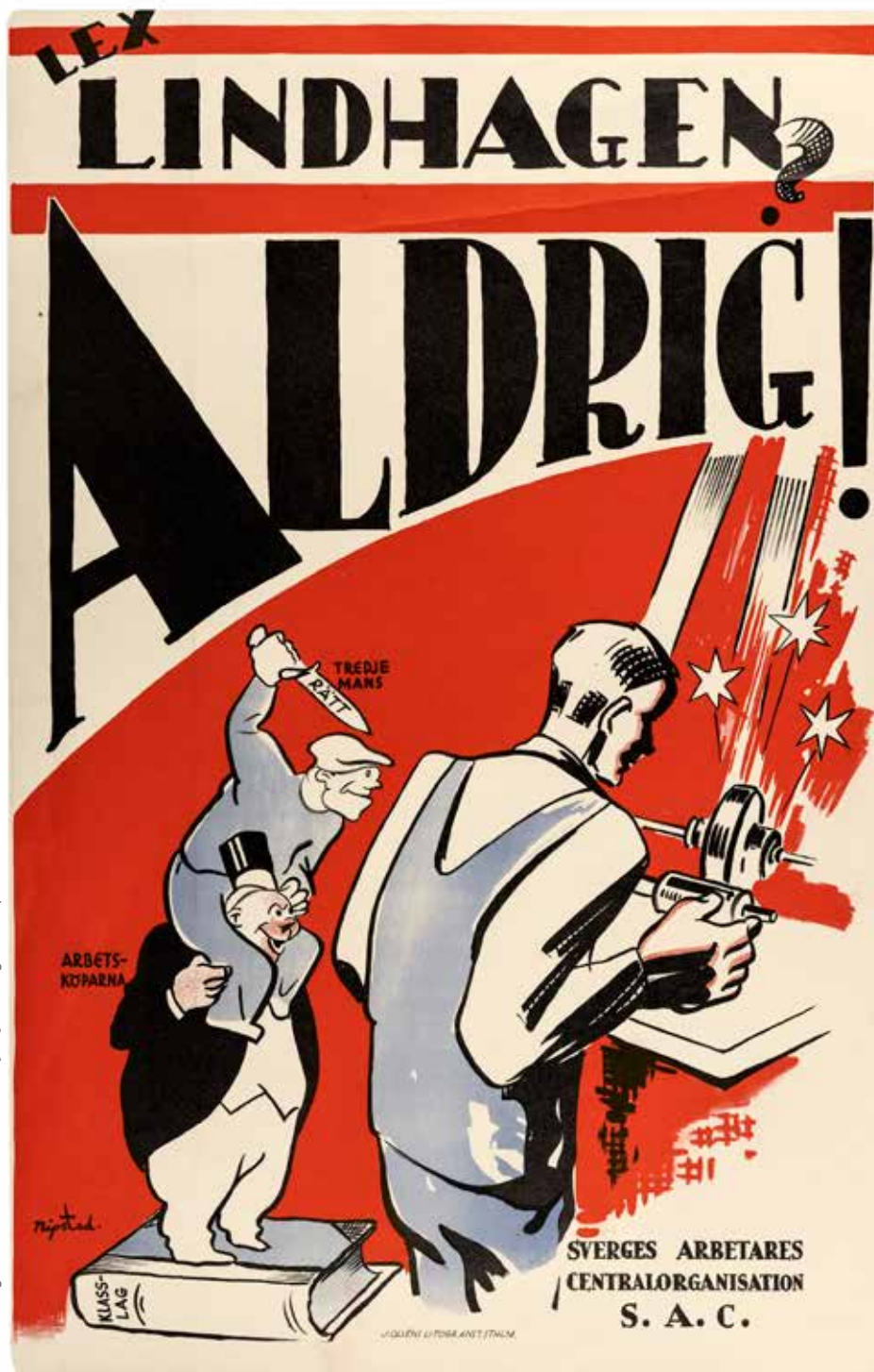

Sjöhäradbygdens Tryckeriaktiebolag, Borås, 1943. 216×140 mm.

• Vävlagarna är ett slags förmän som reparerar vävstolar och ser till att driften hålls i gång i textilindustrin. Vävlagareförbundet bildades 1918 och gick 1970 upp i Textilarbetareförbundet. Förbundet var aldrig anslutet till LO.

•
Sveriges Arbetares
Centralorganisation
(SAC) bildades 1910 i
efterdyningarna av
storstrejksnederlaget
1909. Lex Lindhagen
syftar på ett lagförslag
om tredje mans rätt vid
arbetskonflikter framlagt
1934 av "trettonmanna-
kommissionen", som
leddes av ordföranden i
Arbetsdomstolen Arthur
Lindhagen. SAC ansåg
att en sådan lag skulle
skydda strejkbrytare. Lag-
förslaget förverkligades
aldrig.

J. Olséns Litografiska Anstalt, Stockholm, u. å. 50 x 32 cm. Signerad Nipstad.

är de svenska tjänstemannafacken mycket starka. Unionen och Sveriges Ingenjörer är mäktiga spelare i den konstellation (Facken inom industrin) som tillsammans med industrins arbetsgivare förhandlar fram ”märket” för löneökningarna i Sverige. I Norge är det enbart LO-förbund och i Danmark före detta LO-förbund som förhandlar de normsättande avtalen. Danska LO slogs 2019 samman med motsvarigheten till TCO sedan medlemsantalet sjunkit kraftigt och man förlorat många medlemmar till de växande ”gula” facken.⁹ Den danska motsvarigheten till Sveriges Ingenjörer är inte ens erkänd som förhandlingspart av Dansk Arbejdsgiverforening och dess medlemsförbund.

I dagens digitala och gröna omställning utmanas de fackliga organisationerna av nya globala företag vars ägare vill bestämma allt själva utan insyn eller samverkan med representanter för de anställda. Inför hotet om strejk gick betaltjänstföretaget Klarna 2023 slutligen med på ett kollektivavtal. I skrivande stund (januari 2024) är det osäkert hur det kommer att gå på det amerikanska elbilsföretaget Teslas verkstäder i Sverige. Efter många års framstötter från IF Metall för att få till stånd ett kollektivavtal, en lång strejk och sympatiåtgärder från fack i flera nordiska länder vägrar Teslas egen-sinnige ägare Elon Musk att ha något med fackföreningar att göra. En annan utmaning är en växande arbetslivskriminalitet, exploatering, fusk och osund konkurrens inom bland annat bygg-, städ- och bärplockningsbranscherna.¹⁰

Dessa förhållanden kommer med all sannolikhet att prägla framtida forskning om den fackliga utvecklingen i Sverige.

NOTER

1. Det avslutande citatet i bildtext 1 om Svenska Typografförbundet har hämtats från Wessel, Nils, *Typografiska föreningen i Stockholm 1846–1926: minnesskrift med anledning av åttiårsjubileet*, Typografiska föreningen, Stockholm, 1926, s. 286–287.

2. Kjellberg, Anders, *Le syndicalisme en France et en Suède: deux modèles contrastés*, Institut Montaigne, Paris, 2023.

3. Åmark, Klas, *Solidaritetsens gränser: LO och industriförbundsfrågan 1900–1990*, Atlas, Stockholm, 1998, s. 157–160.

4. Östberg, Kjell, *Efter rösträtten: kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*, B. Östlings bokförl. Symposion, Eslöv, 1997, s. 146–156; Florin, Christina, *Kampen om katedern: feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906 = Who should sit in the teacher's chair? : the processes of feminization*

and professionalization among Swedish elementary school teachers 1860–1906, Univ., Diss. Umeå : Univ., 1987, Umeå, 1987, s. 161–164.

5. Östberg 1997, s. 152.

6. Medlemsutvecklingen och organisationshistorien redovisas inom tre fackliga sfärer som i grova drag motsvaras av LO, TCO och Saco. Här ingår även de fristående facken eftersom deras medlemsgrupper har mycket gemensamt med dem som tillhör någon av de tre centralorganisationerna. Inom respektive sfär är fackförbunden sorterade efter näringsgren, exempelvis tillverkningsindustri, handel, sjukvård och undervisning. Varje förbunds organisationshistoria beskrivs. Hit hör bildandet, sammanslagning med eller uppgående i annat förbund, anslutning till centralorganisation samt litteratur om förbundet. Därefter följer medlemstalet år för år, varav antalet kvinnor. Inom Saco-området finns förutom Saco:s medlemsorganisationer och andra akademikerförbund, en grupp förbund som inte alltid var lika ”akademiska”. De tillhörde Statstjänstemännens Riksförbund (SR). Särskilda tabeller finns för centralorganisationernas samlade medlemsutveckling: En avsevärt mindre facklig sfär utgörs av syndikalistiska SAC (Sveriges Arbetares Centralorganisation). <https://portal.research.lu.se/sv/publications/the-membership-development-of-swedish-trade-unions-and-union-conf> (hämtad 2024-01-01).

7. Ebbinghaus, Bernhard & Visser, Jelle, *Trade unions in Western Europe since 1945*, Macmillan, Basingstoke, 2000.

8. PTK, som ursprungligen hette Privattjänstemannakartellen, bildades 1973 av TCO- och Saco-förbund med privatanställda medlemmar samt Ledarna. Idag kallar man sig Förhandlings- och samverkansrådet PTK och förhandlar om omställningsavtal, pensioner, försäkringar m.m.

9. De danska så kallade alternativa eller gula facken är något unikt i Norden. Se t.ex.: Kjellberg, Anders, *Den svenska partsmodellen ur ett nordiskt perspektiv: facklig anslutning och lönebildning*, Arena Idé, Stockholm, 2024, s. 113–116.

De förhandlar i regel inte om kollektivavtal, de har inte heller förtroendevalda ute på arbetsplatserna. De har däremot låga avgifter. De expanderade starkt sedan den danska regeringen 2002 gjort det tillåtet med ”tvärfackliga” a-kassor, dvs a-kassor som inte var knutna till någon viss bransch eller löntagarkategori.

10. Kjellberg, Anders, *Kollektivavtalens täckningsgrad och vita fläckar*, Arena Idé, Stockholm, 2023.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Anställda vid	M ä n																
	A n t a l i å l d e r n																Summa
	14	15	16	17	18	19	20	21— 24	25— 29	30— 34	35— 39	40— 44	45— 49	50— 54	55— 59	60—	
Cigarrfabrikerna:																	
1 Malmö	4	7	6	4	3	5	7	13	15	26	42	33	11	8	7	25	226
2 Stockholm	—	4	2	—	4	2	5	12	21	22	16	8	8	11	6	20	141
3 Gävle	7	5	5	—	2	—	3	5	2	4	—	4	1	4	1	1	44
4 Summa	11	16	13	4	9	7	15	30	38	52	58	45	20	23	14	56	411
Cigarrettfabrikerna:																	
5 Södertälje	—	1	1	—	3	—	1	4	6	11	4	—	3	1	—	—	35
6 Stockholm	1	3	5	1	3	6	3	21	42	43	20	8	3	1	1	1	162
7 Härnösand	1	3	2	1	3	5	1	4	12	10	8	6	7	2	1	4	70
8 Summa	2	7	8	2	9	11	5	29	60	64	32	14	13	4	2	5	267
Röktobaksfabrikerna:																	
9 Stockholm	—	—	—	—	1	—	—	1	1	2	2	—	—	—	1	1	9
10 Arvika	—	—	3	2	—	—	2	4	5	1	2	1	—	—	2	—	22
11 Charlottenberg	—	—	2	1	1	1	—	2	2	1	1	—	2	—	1	1	15
12 Härnösand	—	—	—	—	—	1	1	2	4	1	1	—	—	—	—	—	10
13 Summa	—	—	5	3	2	2	3	9	12	5	6	1	2	—	4	2	56
Tuggtobaksfabri- kerna:																	
14 Arvika	15	8	7	5	2	2	1	4	2	1	1	1	2	2	2	5	60
15 Charlottenberg	5	8	9	4	2	2	—	1	4	3	5	2	2	2	—	1	50
16 Summa	20	16	16	9	4	4	1	5	6	4	6	3	4	4	2	6	110
Snusfabrikerna:																	
17 Karlskrona	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	2	3	2	1	1	1	12
18 Göteborg	—	—	1	1	1	—	—	4	1	4	4	5	1	3	1	2	28
19 Norrköping	—	—	1	—	—	1	—	4	1	2	2	—	1	3	1	1	17
20 Stockholm	—	—	4	2	—	1	1	3	6	6	4	4	1	2	—	1	35
21 Härnösand	—	—	—	—	—	1	—	6	2	—	2	4	—	—	—	1	16
22 Summa	—	—	6	4	1	3	1	17	11	12	14	16	5	9	3	6	108
23 Hjälpanslaggningarna	1	4	5	3	6	8	10	15	14	15	6	10	13	7	4	13	134
24 Summa	34	43	53	25	31	35	35	105	141	152	122	89	57	47	29	88	1,086
25 Tobakskontoren	1	6	10	12	9	9	5	12	22	10	4	7	11	6	2	6	132
26 Totalsumma	35	49	63	37	40	44	40	117	163	162	126	96	68	53	31	94	1,218
27	Summa män och kvinnor																

Medelåldern för män cirka 33 år.

”Arbetarnes bästa”

Personalen i företagens årsredovisningar

TOBIAS KARLSSON

Från mitten av 1800-talet och framåt har allt fler företag drivits som aktiebolag. Åtminstone de större aktiebolagen har lämnat efter sig tryckta årsredovisningar. Dessa dokument huvudsakliga syfte har varit, och är, att sammanfatta och kommunicera bolagens ekonomiska ställning vid årets slut till ägarna och potentiella investerare. För den som vill få en bild av hur specifika företags och företagsgruppers tillgångar, skulder och resultat utvecklats över tid erbjuder årsredovisningarna en värdefull källa. Den som läst en modern årsredovisning från ett större bolag vet också att det är ett tämligen omfattande dokument, med professionell grafisk formgivning och ett innehåll som går utöver de obligatoriska uppgifterna om företags resultat och balansräkning.¹ Även längre tillbaka i tiden går det att hitta uppgifter som ger en rikare bild av företags verksamhet än den egentliga bokföringen. I denna artikel gör jag två nedslag i denna typ av material för att illustrera hur äldre årsredovisningar kan berätta om företags personal och personalpolitik. Det första nedslaget är i det sena 1800-talets nordvästskånska kolfält, det andra i mellankrigstidens svenska tobaksindustri.

Belöningar utöver lönen på de nordvästskånska stenkolsfälten

•
1. I årsredovisningarna från Svenska Tobaksmonopolet finns detaljerade uppgifter om antalet anställda i olika åldersgrupper på olika arbetsplatser.

Hur ska motsättningarna mellan arbetare och kapitalägare lösas? Den frågan ställde sig många svenska politiker och intellektuella i slutet av 1800-talet. Industrialiseringen var i full gång men det var en process som var förenad med strejker och lockouter. En åtgärd som lanserades för att mildra konflikterna var att låta arbetarna få

Central-Tryckeriet, Stockholm, 1881. 208×132 mm.

Stockholms Kartong- & Lithografiska Aktieförbund, Stockholm, 1916.
292×231 mm.

andelar i företagens vinster.² Förebilden fanns i Frankrike men i debatten nämndes också ett par svenska exempel, däribland Höganäs stenkolsgruva. En samtida skribent, nationalekonomen Johan Leffler upplyste om att även en näraliggande gruva, Kropps i Bjuv, tilllämpade belöningsformen.³ (2)

För att ta reda på om, när, hur och varför vinstdelning tillämpades på de nordvästskånska kolfälten gjorde jag en systematisk sammanställning av information i årsredovisningarna från fyra av bolagen (Höganäs, Vallåkra, Kropps i Bjuv och Skromberga) för perioden 1889–1904.⁴ Jag kunde då konstatera att samtliga dessa bolag avsatte andelar i vinsten till ”arbetarnes bästa”. I relation till nettovinsten handlade det om 2 till 10 procent.⁵ Motiven var dock inte av det grandiosa slag som åberopades i den politiska debatten. Det handlade mindre om att lösa konflikten mellan arbete och kapital och mer om att säkerställa rekrytering av arbetskraft i tillräcklig mängd.

Gruvor ligger vanligtvis i glesbefolkade områden och det har ofta varit en utmaning för gruvbolag att få tag i arbetskraft som var beredd att åta sig tunga och riskabla jobb i mörkret under jorden. Det gäller inte minst 1800-talets skånska gruvbolag.⁶ När Kropps styrelse sammanfattade året 1882 konstaterade den att personalomsätt-

- 2. År 1891 avsatte Höganäs stenkolsbolag 6 procent av vinsten ”för arbetarnes bästa”.
- 3. Kropps aktieförbund med verksamhet i Bjuv var ett av de större gruvföretagen på de nordvästskånska kolfälten.
- 4. Det statsägda Svenska Tobaksmonopolets första årsberättelse från 1915.

ningen varit närmare 30 procent bara på våren samma år.⁷ Mängder av gruvarbetare hade då lämnat bolaget för att jobba vid ett järnvägsbygge. Konsekvensen blev att bolaget inte kunde möta kundernas efterfrågan på stenkol. Följande år menade styrelsen att utmaningen att rekrytera och behålla tillräcklig mängd arbetskraft bäst kunde mötas ”genom tillgodoseende af arbetarebefolkningens trevnad och bärkning”.⁸ Vad som konkret avsågs med detta var bidrag till nykterhetsförening, musikförening, änkekassa och handelsbod. Liknande åtgärder kan observeras i de andra bolagen på kolfältet, inte minst i Höganäs, där bolaget svarade för skola och fattigvård. Gruv-samhällena beskrivs ofta därför som ”patriarkaliska” eller ”paternalistiska”.⁹ (3)

Andra företag har haft det motsatta bekymret: att göra sig av med arbetskraft. Ett sådant exempel är Aktiebolaget Svenska Tobaksmonopolet under 1920- och 1930-talen.

Tobaksmonopolets nedskärningar

I Svenska Tobaksmonopolet har vi att göra med ett delvis statsägt företag, med ensamrätt på tillverkning av tobaksprodukter, som 1915 började sin verksamhet. Då fanns cirka 4 000 anställda i städer runt om i landet.¹⁰ Med det statliga ägandet och rollen som ensam arbetsgivare i sin industri följde ett särskilt socialt ansvar. Det märks redan tidigt i årsredovisningarna och kan följas över tid. (4)

Avsnitt om personal blir under de inledande åren mer omfångsrika och detaljerade. Från och med 1916 beskrivs arbetsstyrkans demografiska och geografiska sammansättning i tabellform.¹¹ 1919 blir tabellerna mer komplexa.¹² Antalet män och kvinnor i fabriksförvaltning respektive på kontor redovisas på fabriksnivå. När det gäller de kollektivanställda arbetarna ger tabellerna en detaljerad bild av ålderssammansättningen på fabriksnivå. Samma år införs uppgifter om mäns och kvinnors genomsnittliga lön och arbetarnas hälsotillstånd. (1, 5)

Tobaksmonopolet hade fyra-fem produktgrenar, varav tillverkningen av cigarrer var den gren som sysselsatte flest arbetare, i huvudsak kvinnor.¹³ Tillverkningen av cigarrer bedrevs länge hantverksmässigt. I början av 1920-talet, ungefär samtidigt som Sverige befann sig i en djup lågkonjunktur, bestämde sig emellertid Tobaksmonopolet för att påbörja mekanisering av cigarrtillverkning. På

5. År 1919 var en stor majoritet av Tobaksmonopolets arbetare kvinnor. Kvinnorna var i genomsnitt yngre än männen.

kort tid mångdubblades företags produktionskapacitet samtidigt som efterfrågan var lägre än tidigare. En stor del av arbetsstyrkan blev övertalig. Företagets tillvägagångssätt för att hantera övertaligheten och deras överläggningar med den fackliga motparten kan följas på nära håll i styrelseprotokoll och korrespondens. Årsredovisningarna erbjuder däremot den övergripande bilden av nedskärningarnas inriktning.

Med hjälp av årsredovisningarnas tabeller kunde jag rekonstruera hur arbetsstyrkans storlek och sammansättning förändrades till

Antalet pensionsförsäkrade, erlagda pensionsavgifter, av Tobaksmonopolet beviljade pensioner jämte i samband med pension utgående understöd år 1938.

	Antal personer (inkluderet de 100 største virksomheder i hver sektor)	Personer med		Antal betjente personer	Arbejdsskæftsmuligheder i virksomhederne			
		Arbejdsskæftsmuligheder	Arbejdsskæftsmuligheder		Fuldtids		Ufuldtids (inkluderet i fuldtids)	
					Fleksible personer	Fleksible personer	Ufuldtids	Fleksible personer
					Min	Max	Min	Max
Indtægtspersoner								
a) Personer med indtægt i virksomheden	483	222,014.78	436,038.89	2,321.11	1.0	—	1,586.18	—
b) Alene person, som beskæftiger sig selv i virksomheden	—	—	—	1.02	11	80,464.78	20,000.00	—
c) Personer med indtægt i virksomheden	483	222,014.78	436,038.89	2,321.11	97	41,864.38	30,000.00	200.00
Arbejdsskæftsmuligheder								
a) Personer med indtægt i virksomheden	2,280	131,543.04	301,003.91	—	—	—	4,150.00	1,500.00
b) Alene person, som beskæftiger sig selv i virksomheden	—	—	—	1.5	1,000	77,800.78	121,715.94	—
c) Ufuldtids beskæftigelse	2	365.88	623.91	—	—	—	—	—
Tilbage	2,280	131,543.04	301,003.91	—	—	—	4,150.00	1,500.00
Tilbage	2,280	131,543.04	301,003.91	—	—	—	4,150.00	1,500.00

Invalidpensionärer till arbetare.

Under året har invalidpension utgått till:

4 manliga arbetare med sammanlagt kronor	2,338; 75.
27 kvinnliga " " "	8,507; 21.

Sjukasseverksamhet och hälsotillstånd bland personalen.

Sjukläkareverksamheten har under året följt gitt efter de ändrade gränser, som angäva i 1937 års berättelse.

Av Telefonmonopols arbetare var vid årsskiftet 1950 medlemmar i den erskända västreligskansen och 1955 medlemmar i begravningskassan.

Till sjukhjälpverksamheten för *sjuklig sjukhjälp* varo anställda 37 arbetare, vilka inte kunde vinnas inträde i den erkända centrala sjukkassen, samt i till den erkända centrala sjukkassen anställda arbetare, vilka erhöles inträde i den erkända centrala sjukkassen.

Totalskonoopolets sammenslagte kontante bidrag till evensnämnda verksamhet utgjorde kronor 50,135:50.

Santliga arbetare, vilka icke äro anslutna till ersättnads- av Totakommittéet understödda sjuknärverksamhet, tillhörde vid årsskiftet sjuhundra ettundret eller registrerad sjuknessa.

Halvårlighetsbetald löst förvaltningspersonal och de till sjukhusen anslutna arbeta-
re av nedanstående uppgift över antalet sjukligar per person i medeltal under året:

För förvaltningspersonal: Maa cirka 8, kvinnor cirka 12
 » arbetarspersonal: » » 10, » » 30

¹ Av disse har 1 eiend under det. — ² Fylket i postene, utdelte til tre forskjellige Personer-Personaler af d. dyrtidning. ³ Av disse have 2 eiend under det. Personerne indfalle den papirpersoner. — ⁴ Av disse have 10 eiend under det.

6. Svenska Tobaksmonopolets årsberättelser innehåller inte bara information om företagets ekonomiska resultat utan även uppgifter om dess sociala verksamhet för personalen.

Isaac Marcus Boktryckeri-Aktiebolag, Stockholm, 1939. 289 x 228 mm.

följd av mekaniseringen. Två mönster blev tydliga. För det första kunde konstateras att genomsnittsåldern ökade med omkring tio år när arbetsstyrkan krympte; från 28 till 38 år för kvinnor och från 38 till 48 år för män.¹⁴ För det andra att arbetsstyrkan med avseende på kön var relativt konstant inom cigarrtillverkningen. Denna produktionsgren hade redan före mekaniseringen till stor del bestått av "kvinnojobb" och så förblev det.

Årsredovisningarna från Tobaksmonopolet innehåller även vissa berättande textavsnitt om nedskärningarna. I styrelsens förvalt-

ningsberättelse för 1921 kan vi exempelvis läsa att bolaget "varit nödsakat entlediga [...] 1,427 personer. Dessa utgöres till övervägande del av unga arbeterskor, som under högkonjunkturen nyanställdes [...]".¹⁵ Det förefaller alltså som om den numera välkända principen "sist in, först ut" tillämpades redan på 1920-talet, över 50 år innan lagen om anställningsskydd (LAS) kom till.

Avslutande reflektioner

Här har jag gett exempel på information om personal och personalfrågor som kan återfinnas i företags årsredovisningar. Jag vill inte hävda att de valda företagen är representativa. Det rör sig i bägge fallen om företag som har haft särskilt starka skäl att beskriva sin arbetskraft och sin personalpolitik. Det vore en angelägen forskningsuppgift att försöka åstadkomma en mer allmän bild av hur företag beskrivit sina anställda i årsredovisningen och hur dessa beskrivningar varierat över tid och i olika branscher. Utifrån en sådan överblick skulle det vara möjligt att hämta och sammanställa uppgifter om företeelser som inte kunnat studeras med hjälp av existerande offentlig statistik. Ett sådant exempel är i vilken omfattning och på vilka sätt företag erbjudit förmåner utöver de kontanta lönerna. Ett annat exempel är hur företag hanterat situationer med arbetsbrist. (6)

Det ska avslutningsvis också påminnas om att företagens årsredovisningar inte kan betraktas som oproblematiska ur ett källkritiskt perspektiv. Innehållet återspeglar styrelsens prioriteringar liksom vad man vill, och förväntas, kommunicera till aktieägare och andra intressenter. Hur dessa prioriteringar sett ut och förändrats över tid är i sig en angelägen forskningsuppgift. Däremot kan årsredovisningen inte på förhand avfärdas som skönmålande propaganda. Årsredovisningarna ger inte svar på alla frågor men deras sammanfattande karaktär, och inslag av konkreta detaljupplysningar, gör att de ofta är användbara som utgångspunkter för djupare studier av enskilda företag och hela branscher.

NOTER

1. Se Lee, Tom, 'The changing form of the corporate annual report.' *Accounting Historians Journal* 21.1 (1994), s. 215–232, för en undersökning av större brittiska företags årsredovisningar under perioden 1965–1988.
2. Peterson, Claes, *Äganderätt, avtalsfrihet och fördelning av företagets vinster: vinstandelssystemet i svensk 1800-talsdebatt*, Juristförl., Stockholm, 1984.
3. Leffler, Johan, *Om olika löneformer med särskilt afseende på s.k. vinstandelssystem. Förra häftet, Egentliga löner och bruttoandelslön*, Samson & Wallin, Stockholm, 1893.
4. Karlsson, Tobias, *Tidiga svenska vinstdelningssystem: med särskilt avseende på Höganäs stenkolsbolag 1889–1902 och Kropps aktiebolag 1889–1894*, Lund, 2003, s. 28.
5. Karlsson 2003, s. 29.
6. Sjölin, Walter, *Jord och kol: bidrag till den skånska bondeklassens och kolbrytningens historia*, Stockholm, 1943, s. 159–160; Hardenby, Brita (red.), *På kolgruvornas tid*, Wiken, Höganäs, 1987, s. 31.
7. *Styrelsens förvaltningsberättelse för år 1882*, Kropps aktiebolag, 1883.
8. *Styrelsens förvaltningsberättelse för år 1883*, Kropps aktiebolag, 1884.
9. Lundin, Johan, 'Den patriarkaliska bruksorten: På grund av stenkol och lera (1797–1890)', i Ranby, Henrik (red.), *Höganäs historia: D. 1 Höganäs från stenålder till millennieskifte*, Höganäs kommun, Höganäs, 2011, s. 41–72.
10. Karlsson, Tobias, *Downsizing: Personnel Reductions at the Swedish Tobacco Monopoly, 1915–1939*, Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet, Lund, 2008.
11. *Styrelseberättelse över Aktiebolaget Svenska Tobaksmonopolets verksamhet år 1916*, AB Svenska Tobaksmonopolet, 1917, s. 12–13.
12. *Aktiebolaget Svenska Tobaksmonopolets verksamhet år 1919*, Svenska Tobaksmonopolet, 1920, s. 4–5, 8–9.
13. Karlsson, 2008, kap. 5 och 6.
14. Karlsson, 2008, s. 166.
15. *Aktiebolaget Svenska Tobaksmonopolets verksamhet år 1921*, Svenska Tobaksmonopolet, 1922, s. 5.

Med HEDERSPRIS af

Guldmedaljer

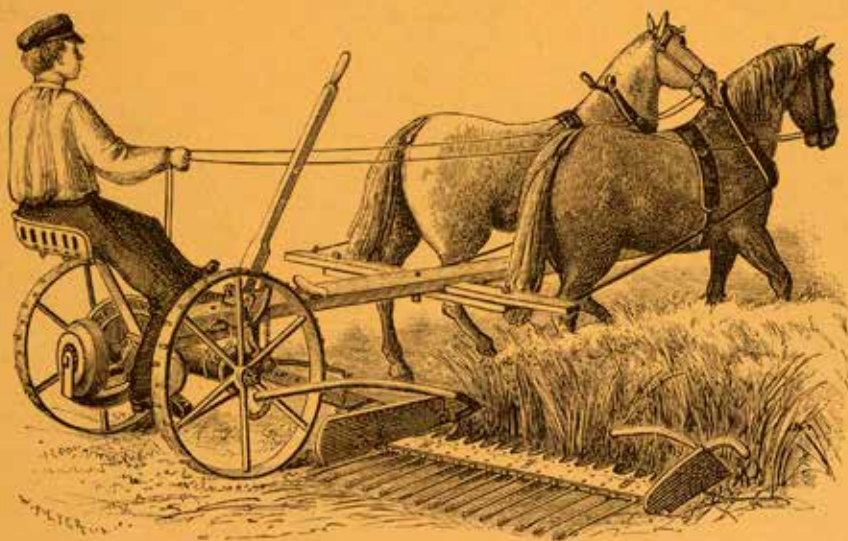
belönade och med s. k. stubbreglering numera försedda

Svenska

SLÅTTERMASKINER

för Två dragare.

Förbättrad original Buckey-modell.

Tillverkade vid

VESTERÅS MEKANISKA VERKSTAD.

Försäljas vid Verkstaden

och af

dess Agenter i de flesta af rikets städer.

Emil i Lönneberga i svensk prishistoria

JONAS LJUNGBERG

Efter att i början av 1980-talet ha skrivit en magisteruppsats om varvsindustrins tillväxt och stagnation blev jag rekryterad till ett forskningsprojekt som skulle konstruera Sveriges historiska nationalräkenskaper, dvs BNP, tillbaka till år 1800. BNP är det samlade måttet för alla ekonomiska verksamheter utom den tämligen betydande del som sker i hushållen och i den grå-svarta sektorn. Två projektledare skulle själva utföra de flesta delprojekten, som handlade om jordbruk med binäringar, industri med bergshantering och hantverk, privata respektive offentliga tjänster, transporter och kommunikationer, husligt arbete (dvs det som gjordes mot betalning, men som ett tillägg till den konventionella beräkningen gjordes också en skattning av värdet av kvinnornas obetalda hushållsarbete), samt utrikeshandeln. Men det fanns två områden som inte var in-tecknade. Det ena handlade om byggnads- och anläggningsverksamhet och det andra om svensk prisutveckling. Till det första delprojektet fanns det redan en kandidat som snart skulle disputeras och därefter direkt skulle kunna kliva in i projektet. Så egentligen fanns det för min del inte så mycket att välja på, såvida jag inte skulle säga nej till en halvtidsfinansierad forskarutbildning.¹

Prisutvecklingen som ämne utövade en lockelse på mig, förmodligen därför att jag ännu var påverkad av den marxistiska värde-läran, men också därför att det sades vara otrampad mark. Jag hade en vag föreställning om att det fanns prisindex, men dessa sträckte sig inte så långt bakåt i tiden och var dessutom olämpliga för deflatering, ett centralt begrepp för prisutvecklingen i historiska nationalräkenskaper. Deflatering innebär omräkning av löpande priser, till exempel del-serierna i BNP, till fasta priser, dvs till värden uttryckta

i ett visst års prisnivå. Tidigare historiska nationalräkenskaper för Sverige, från *National Income of Sweden 1861–1930*, som räknas till de internationella pionjärarbetena på området, till *Swedish National Product 1861–1970*, hade antingen inte alls gjort någon fastprisberäkning eller använt ett ofullständigt prismaterial.² Nu ställdes uppgiften att på basis av prisdata för enskilda varor bygga upp prisindex tillräckligt representativa för att deflatera BNP-serier ner på delbranschnivå.

Några ord om BNP kan vara på plats: Före 1950 hade man internationellt, och inte bara i Sverige, endast vaga föreställningar om nationalinkomstens utveckling. Med de nya ekonomiska teorier, inriktade på större ekonomiska sammanhang, som växte fram efter depressionen på 1930-talet följde ökade krav på den ekonomiska statistiken. Ekonomisk politik fick större betydelse och nationalinkomsten blev ett centralt mått. Tre olika mätmetoder utvecklades med utgångspunkt från olika sidor av samhällsekonomin. En avser inkomstsidan och är en summering av alla löne- och kapitalinkomster. En annan avser utgiftssidan och summerar kostnaderna för konsumtion och investeringar. Den tredje avser produktionen av varor och tjänster och summerar alla så kallade förädlingsvärden, alltså produktionsvärden minus kostnaderna för insatsvaror, d.v.s. råvaror och halvfabrikat i varje produktionsled. Med förädlingsvärden undviks dubbelräkningar som uppstår om produktionsvärdena utan vidare summeras. I teorin ska nationalinkomsten eller BNP vara lika stor vare sig den beräknas från inkomst-, utgifts- eller produktionssidan, men i praktiken blir den inte det eftersom mätfel alltid förekommer.

Det finns även problem med att mäta en del aktiviteter, bl.a. offentliga tjänster som inte har något definierat värde på sin produktion och som därför skattas på basis av kostnaderna för arbetsinsatserna. Detta är en av anledningarna till att BNP-måttet har karaktäriserats som "ämnat för en ekonomi baserad på vete och stål".³ Förutom som en kritisk kommentar kan ju den karaktäristiken läsas som ett erkännande av BNP:s betydelse i ett historiskt perspektiv. Lundaprojektet om historiska nationalräkenskaper för Sverige inriktade sig på produktionssidan där källmaterialet bedömdes vara bäst. För att få jämförbarhet över tid var det, som sagt, nödvändigt att känna till prisutvecklingen. Och den uppgiften föll alltså på min lott.

Företagsarkiv, försäljningsbokföring, kataloger och prislistor

En möjlig källa var primärmaterialet till partiprisindex (PPI), men med uppgifter först från 1913 och därefter kontinuerligt från 1920.⁴ En brist med PPI före 1935 är dock att stora delar av industrin inte finns representerade, exempelvis metall- och beklädnadsindustrierna, och inte heller tillverkare av andra mer förädlade produkter. En annan brist med PPI var att nya varor eller innovationer, som är viktiga i ekonomin, togs med först när de inte längre var så nya. Ett exempel är radion som kom på 1920-talet, men inte togs med i PPI förrän 1949. En viktig poäng med deflateringen är att den bör ta hänsyn till teknisk förändring, vilket kräver att nya varor inkluderas allt eftersom dessa introduceras och att prisförändringen, när modellerna utvecklas, kan beräknas.

Det gällde alltså att hitta andra källor med prisuppgifter för väl specificerade varor, framför allt för tiden före 1935. Företagsarkiv var en möjlig källa som visade sig användbar, både med journaler som bokförde försäljningen och i ett fall företagets inköp av varor. Kockums varv, som då fortfarande hade ett omfattande arkiv i en källare under det gamla huvudkontoret i Malmö, hade bevarade detaljerade inköpsjournaler för åren 1885 – 1920. Från dessa kunde jag kompilera mer än 50 prisserier för så skilda ting som fartygsplåt och elektriska motorer till fernissa och tändstickor. 1885 fick bli startåret för mitt prishistoriska arbete. Från 1920 kom PPI med priser för många av de varor som Kockums hade inhandlat. Starten 1885 stämde med industrialiseringen, breddningen av produktionen och ökningen av antalet industriellt tillverkade konsumtionsvaror och för tiden före kunde en av projektledarna, som beräknade varuproduktionen, förlita sig på tidigare vetenskapliga arbeten, både egna och andras.⁵

Företags försäljningsbokföring blev en annan viktig källa. Drags i Norrköping tillverkade och sålde ylletyger i olika kvaliteter, Öfverums bruk sålde jordbruksmaskiner, Pripps i Göteborg förde detaljerade journaler över ölutkörningen och AB Norrtälje Bilcentral var en volvoåterförsäljare som (till skillnad från tillverkaren) hade bevarat försäljningsbokföring från 1932 med specificering av gengasaggregaten under andra världskriget. Dessa och andra företagsarkiv, t. ex. ASEA, bidrog med data, i många fall avseende komplicerade

och föränderliga produkter, vilka likväl kunde "skarvas ihop" till långa prisserier genom att gamla och nya modeller såldes parallellt under något år.⁶

En del företagsarkiv saknade användbar bokföring men innehöll årgångar av prislistor, som visserligen är av lite tveksamt värde eftersom man inte vet om listpriset är det som betalats i de faktiska affärerna. Antagligen döljer listpriserna en del konjunkturvariationer, men visar likväl trenden i prisutvecklingen. Och prislistorna var en källa som inte kunde uteslutas när ett representativt underlag skulle införskaffas för hela Sveriges varuproduktion.

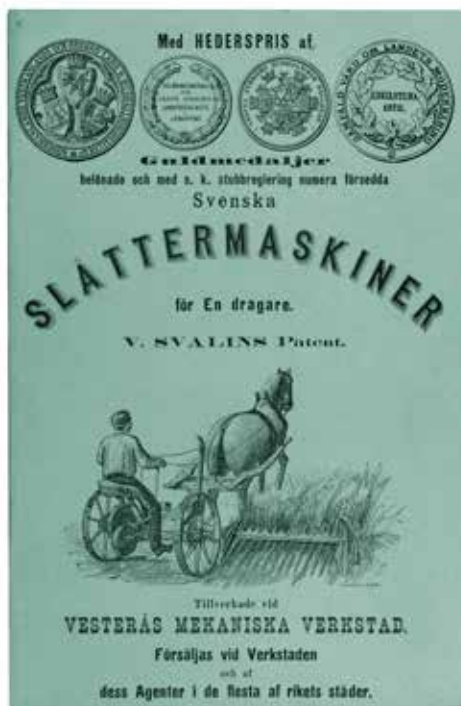
Jag talade med en bibliotekarie på Universitetsbiblioteket i Lund, som sa "Du får söka på Okat." Okat stod för okatalogiserat tryck och i mitten av 1980-talet fanns det på fjärde våningen i det vackra bibliotekshuset. Synonymt med Okat användes Småtrycket, vilket inte var riktigt träffande eftersom stora affischer ingick i samlingarna. Jag fick tillträde och mellan gjutjärnspelare och bord belamrade med travar av affischer, och så förstås hyllor packade med ljusbruna kapslar, möttes jag av Hans Andersson, som ansvarade för avdelningen. Han och hans medhjälpare hjälpte mig att hitta bland kapslarna och jag kunde sitta vid ett bord, läsa i kataloger och prislistor och notera i mitt kollegieblock.

Öfverums bokföring över "Tillverkad och utlemnad redskap" hade resulterat i prisnoteringar för plogar, en radsåningsmaskin och slåttermaskiner, men bara för åren 1886–1895. Dessa kunde förlängas med hjälp av prislistor, förutom från Öfverum även från andra tillverkare och återförsäljare som exempelvis Julius Slöör vid Järntorget i Stockholm. Ibland kunde prislistorna innehålla korta kundrecensioner som livade upp det ganska monotona letandet. Så kunde Öfverums slåttermaskin från 1892 fås med en innovation, ett "stubbreglage" som prisades högt av den sedermera världsberömda Emil Svensson i Lönneberga, inte långt från Öfverum. Emil framhöll att stubbreglaget gjorde det möjligt att i ett fläng meja höet även på steniga åkrar. Att Astrid Lindgrens Emil hade en historisk förebild skriver hon själv, men att förebilden tydligen också hette Emil, bodde i Lönneberga och även i vuxen ålder hade ett oförskräckt driv kunde man inte ana!

Jag hade besökt Alfa-Lavals arkiv i Tumba, men mest för att finna att där fanns ett stort hål i samlingarna. Detta kunde fyllas när jag bland Småtrycket fann broschyrer från AB Separator med prislistor

Slättermaskiner och andra jordbruksredskap blev i slutet av 1800-talet betydelsefulla inte bara för jordbrukets utveckling utan även för den framväxande mekaniska verkstadsindustrin.

A. F. Bergh, Västerås, 1890. 218×145 mm.

John Fröberg's boktryckeri, Norrköping, 1898. 245×160 mm.

och specifikationer. Mjolkseparatorn var en av Gustav de Laval's patenterade innovationer och den belyser Moores lag, som säger att antalet transistorer som får plats på ett kretskort fördubblas vartannat år. Detta speglar ett fenomen som är generellt., nämligen att det är typiskt att innovationer faller i pris, om än inte så drastiskt som datorerna gjorde under 1900-talets sista decennier. Liksom persondatorerna var mjolkseparatorn till en början stor och otymplig, men storleken kunde snabbt minska utan att förlora i effektivitet. Detta kom lägligt när efterfrågan på smör ökade och det ännu bara fanns ett fåtal mejerier där mjölken kunde förädlas. Separatorn blev en försäljningssuccé som snabbt lade grunden till ett storföretag, AB Separator (från 1928 Alfa-Laval). I slutet av 1880-talet marknadsförde AB Separator *Modell L*, som avverkade 100 liter mjölk på en timme, till ett pris av 350 kronor. 1891 kom *Alfa Baby S* med en avverkning på 125 liter per timme och till ett pris av 275 kronor. 1894 presenterades så *Colibri*, "den nyaste, minsta, enklaste och mest lättgående" Alfaseparatorn. Dess avverkning var visserligen bara 70 liter i timmen men priset hade sänkts till 125 kronor.

1898 var avverkningen uppe i 100 liter och 1899 125 liter per timme och priset pressades till 100 kronor där det låg kvar till 1912. Nu började marknaden bli mättad och mjölken togs i ökande utsträckning om hand av andelsmejerierna. Följdriktigt bröts den fallande pristrenden och när *Colibri 3* med en kapacitet på 150 liter i timmen lanserades 1913 höjdes priset till 125 kronor. På tio år hade dock separatorns kvalitetsjusterade pris fallit till mindre än en fjärdedel, eller mätt per liter separerad mjölk från 3,50 kronor till 80 öre och låg i stort kvar där när effektiviteten höjdes ytterligare.

Det visade sig att Småtrycket innehöll en outnyttjad skatt av prislistor och kataloger för vitt skilda varor, som saknades i den officiella prisstatistiken. Så gav prislistor från charkuterifabriken Carl Schütz Jr uppgifter om priset på falukorv från 1893 till dess att falukorv noterades i PPI 1935. Färgfabriken Alfort & Cronholms

- Gustav de Laval var ledande i utvecklingen av mjölkseparatorn som blev en exportframgång och lade grunden till Alfa Laval.

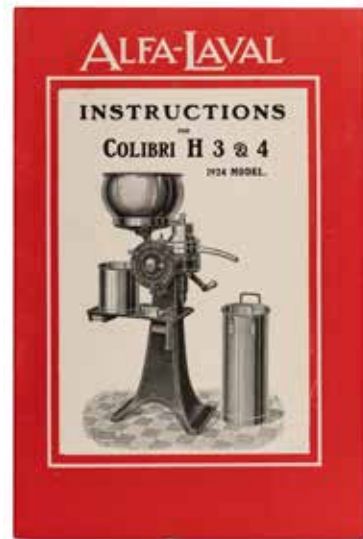
Centraltryckeriet, Stockholm, 1924. 226 x 151 mm.

Centraltryckeriet, Stockholm, 1924. 232 x 156 mm.

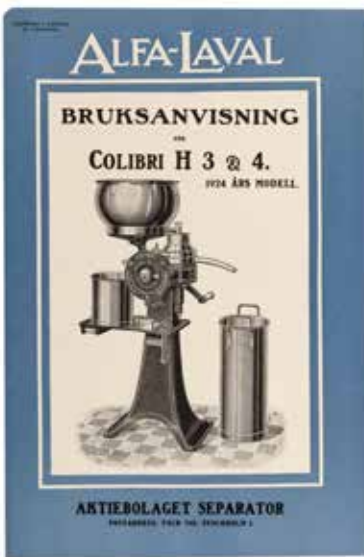
Centraltryckeriet, Stockholm, 1924. 234 x 155 mm.

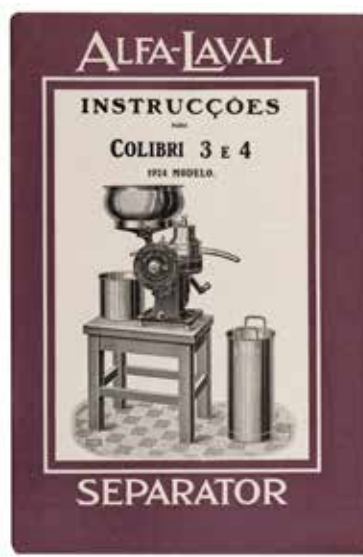
Centraltryckeriet, Stockholm, 1913. 239 x 156 mm.

Centraltryckeriet, Stockholm, 1924. 232 x 155 mm.

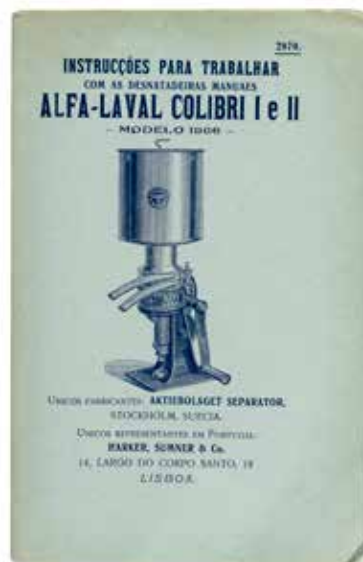
Centraltryckeriet, Stockholm, 1924. 234 x 155 mm.

Centraltryckeriet, Stockholm, 1907. 195 x 126 mm.

Centraltryckeriet, Stockholm, 1906. 197 x 126 mm.

PRISKURANT

SPECIALFABRIK FÖR FINARE SKODON

SKOFABRIKEN SVANEN
ÖREBRO

Wald. Zachrissons Lito/Boktryckeri A.-B. (omslag/inläg), Göteborg, 1913. 298 x 148 mm.

Br. Holmbergs Tryckeri, Katrineholm, 1909.
233 x 173 mm.

Littorin Rydén Boktryckeri, Örebro, 1910.
240 x 176 mm.

Littorin Rydén Boktryckeri, Örebro, 1912. 232 x 152 mm.

• Konsumtionsvaror som tidigare tillverkats i hemmen eller av hantverkare, såsom skor, blev från 1890-talet allt vanligare som industriprodukter.

prislistor gjorde det möjligt att fortsätta Kockums-serierna med priser för färger och kemikalier fram till 1935. Skofabriken Svanens kataloger var en annan viktig källa. Inte minst viktig var postorderpionjären Åhlén och Holms katalog 1904–1953, som gjorde det möjligt att få med prisutvecklingen för grammofooner och radioapparater innan dessa kom med i PPI 1949.

Så gick det alltså till när en ekonomisk-historiker med böjelse för makroekonomi hamnade i Småtrycket.

NOTER

1. Olle Krantz och Lennart Schön ledde projektet. Lars Pettersson ansvarade för ett delprojekt och jag för ett annat.

2. Lindahl, Erik, Dahlgren, Einar & Kock, Karin (red.), *National Income of Sweden, 1861–1930*, London, P.S. King, 1937; Krantz, Olle & Nilsson, Carl-Axel, *Swedish National Product 1861–1970. New Aspects on methods and measurement*, Kristianstad, Gleerups, 1975.

3. Mokyr, Joel, 'The past and the future of innovation: Some lessons from economic history', *Explorations in Economic History*, 69 (2018), s. 14.

4. Prisnoteringarna till den av Kommerskollegium och senare av Statistiska Centralbyrån, SCB, beräknade prisindexen borde finnas i SCB:s arkiv men fanns varken där eller i arkivförteckningen. Det visade sig att de fortfarande förvarades på den avdelning i SCB som senast ansvarat för beräkningarna.

5. Lennart Schön kunde förlita sig både på egna studier av textilindustrin och enhetsvärden i äldre statistik och på Jörberg, Lennart, *A History of Prices in Sweden, 1732–1914*, Lund, Gleerups, 1972; Myrdal, Gunnar, *The Cost of Living in Sweden, 1830–1930*, London, P. S. King, 1933.

6. Om den nya modellen vid introduktionen är 25 procent dyrare än den gamla, som sedan upphör, kan den gamla modellens prisserie extrapoleras med serien för den nya som reduceras med 20 procent. Det högre priset antas motsvara en högre kvalitet, som inte ska slå igenom i prisindexet.

1992
Telefonkatalogen

Gula
Sidorna[®]
K-Ö
Stockholm

Dan Wolgers
Tel: 08-600 43 73

Telefonkatalogen – en mångsidig historia

MARIE CRONQVIST

För att vara 1900-talets sannolikt mest spridda publikation är telefonkatalogen anmärkningsvärt anspråkslös. I många decennier fanns den i varje hem, i varje offentlig telefonkiosk, på varje restaurang, företag och ämbetsverk. Den var oansenlig och formell, länge med bara riksvapnet eller Televerkets logotyp på framsidan. Ofta sågs den tummad med kaffeäckar, hundöron och kanske en och annan utriven sida. Katalogen var ju en bruksvara som man inte behövde vara särskilt varsam med, och som rent av var lämplig att destruera, för året efter kom det ändå alltid en ny och uppdaterad. Många miljoner svenskar har konsulterat den. Ingen läste den i sin helhet, men alla läste i den. Den var på samma gång oundgänglig och helt värdelös.

Idag är den borta. Den digitala omvandlingen gick snabbt efter millennieskiftet och webben tog över den funktion som katalogen haft när det gällde sökningar efter telefonnummer. De tryckta listornas tid var sedan förbi. Uttrycket ”Jag står i katalogen” är obegripligt för yngre generationer. Och lite paradoxalt är det, att den period då det fanns en fysisk katalog med alla telefonnummer noga listade faktiskt sammanföll med den tid då memorerandet av telefonnummer var vanligt. Vem minns idag ett nummer som inte är ens eget? Allt är ju lagrat i våra apparater. Ja, allt utom möjligen dessa numera värdelösa, makulerade sifferkombinationer som fortfarande enkelt kan dras fram ur minnets vrår. Gamla nummer till kompisar, pizzabutiker, heta linjen och släktingar. Ändå stod de alla i katalogen.

Telefonkatalogen är en i alla bemärkelser mångsidig företeelse och ett fönster mot 1900-talets historia. Med den kan vi skildra den teknik- och kommunikationshistoriska utvecklingen och relatera

• 1. År 1992 gjorde Televerket en särskild satsning och lät katalogomslagen prydas av samtidskonst. På Gula Sidor nas Stockholmsdel valde konstnären Dan Wolgers att placera sitt eget telefonnummer. Det lär ha blivit många lätt förvirrade samtal till Wolgers ateljé.

den till andra samhällsförändringar som urbanisering och industrialisering. Lokaldelarna är en rik källa till kunskap om hur telefonnätet spred sig över landet under decennierna kring 1900, men också hur individer och företag rörde sig inom Sverige. Katalogen ger även en bild av näringslivets utveckling och samhällets kommersialisering. I listningar och annonser kunde affärsidkare göra sig synliga, och i företagsregistret trädde nya branscher fram medan gamla försvann. Eftersom yrken länge stod med är katalogen också en nyckel till socialhistorien, med vilken vi kan teckna såväl klass-samhället som arbetsmarknadens förändringar och professionalisering. Slutligen, eftersom den statliga telefonkatalogen fanns överallt utgjorde den en utmärkt plats också för vital samhällsinformation från myndigheter, kommuner och landsting. I kraft av det statliga verkets monopol blev katalogen det offentliga Sveriges röst.

Kartläggningen

Även om telefonen som uppfinning ofta tillskrivs Alexander Graham Bell, så vet vi vid det här laget att han inte var först, utan bara den som lyckades få ett amerikanskt patent registrerat 1876. Världens första telefonnummerförteckning trycktes två år senare i New Haven, Connecticut. Det var dock inte direkt någon katalog att tala om, utan mest ett lösblad med 50 namn på.¹ Men med Bells telefon kontaktades svenska ingenjörer som Hakon Brunius, Henrik Tore Cedergren och Lars Magnus Ericsson. Det första svenska telefonsamtal demonstrerades för kung Oscar II redan år 1877 och tre år senare togs det första telefont nätet i bruk av företaget Stockholm Bell telefonaktiebolag.² På grund av höga avgifter gick det trögt i början, men då Cedergren startade det konkurrerande bolaget Stockholms allmänna telefonaktiebolag 1883 med lägre taxor satte försäljningen fart. Genast uppstod ett behov av tryckta listor på abonnenter som ingick i telefont nätet. De första svenska telefonkatalogerna utgavs av Stockholms Telefonförening, som var knuten till Bell, och listade ett hundratal abonnenter.

Inledningsvis var det namnanrop via telefonist som gällde. Katalogerna uppvisar en tydlig kontinuitet med 1800-talets adresskalender, som förtecknade stadens prominenser. Men nummer infördes snart i takt med det snabbt växande antalet abonnenter i Stockholm. 1881 satte det statliga Kungl. Telegrafverket upp ett eget tele-

K. L. Beckman, Stockholm 1882.

Hallman & Hellins Boktryckeriaktiebolag, Luleå, 1900. 187×126 mm.

GOTLANDS TELEFONNÄT.	
Visby Centralstation:	
Adler, E. Engström, skickare	50
Andersson, A. Ingare	61
Björkman, C. F. handl.	11
Björkman, C. F. handl.	12
Björkman, C. F. handl.	13
Björkman, C. F. handl.	14
Björkman, C. F. handl.	15
Björkman, C. F. handl.	16
Björkman, C. F. handl.	17
Björkman, C. F. handl.	18
Björkman, C. F. handl.	19
Björkman, C. F. handl.	20
Björkman, C. F. handl.	21
Björkman, C. F. handl.	22
Björkman, C. F. handl.	23
Björkman, C. F. handl.	24
Björkman, C. F. handl.	25
Björkman, C. F. handl.	26
Björkman, C. F. handl.	27
Björkman, C. F. handl.	28
Björkman, C. F. handl.	29
Björkman, C. F. handl.	30
Björkman, C. F. handl.	31
Björkman, C. F. handl.	32
Björkman, C. F. handl.	33
Björkman, C. F. handl.	34
Björkman, C. F. handl.	35
Björkman, C. F. handl.	36
Björkman, C. F. handl.	37
Björkman, C. F. handl.	38
Björkman, C. F. handl.	39
Björkman, C. F. handl.	40
Björkman, C. F. handl.	41
Björkman, C. F. handl.	42
Björkman, C. F. handl.	43
Björkman, C. F. handl.	44
Björkman, C. F. handl.	45
Björkman, C. F. handl.	46
Björkman, C. F. handl.	47
Björkman, C. F. handl.	48
Björkman, C. F. handl.	49
Björkman, C. F. handl.	50
Björkman, C. F. handl.	51
Björkman, C. F. handl.	52
Björkman, C. F. handl.	53
Björkman, C. F. handl.	54
Björkman, C. F. handl.	55
Björkman, C. F. handl.	56
Björkman, C. F. handl.	57
Björkman, C. F. handl.	58
Björkman, C. F. handl.	59
Björkman, C. F. handl.	60
Björkman, C. F. handl.	61
Björkman, C. F. handl.	62
Björkman, C. F. handl.	63
Björkman, C. F. handl.	64
Björkman, C. F. handl.	65
Björkman, C. F. handl.	66
Björkman, C. F. handl.	67
Björkman, C. F. handl.	68
Björkman, C. F. handl.	69
Björkman, C. F. handl.	70
Björkman, C. F. handl.	71
Björkman, C. F. handl.	72
Björkman, C. F. handl.	73
Björkman, C. F. handl.	74
Björkman, C. F. handl.	75
Björkman, C. F. handl.	76
Björkman, C. F. handl.	77
Björkman, C. F. handl.	78
Björkman, C. F. handl.	79
Björkman, C. F. handl.	80
Björkman, C. F. handl.	81
Björkman, C. F. handl.	82
Björkman, C. F. handl.	83
Björkman, C. F. handl.	84
Björkman, C. F. handl.	85
Björkman, C. F. handl.	86
Björkman, C. F. handl.	87
Björkman, C. F. handl.	88
Björkman, C. F. handl.	89
Björkman, C. F. handl.	90
Björkman, C. F. handl.	91
Björkman, C. F. handl.	92
Björkman, C. F. handl.	93
Björkman, C. F. handl.	94
Björkman, C. F. handl.	95
Björkman, C. F. handl.	96
Björkman, C. F. handl.	97
Björkman, C. F. handl.	98
Björkman, C. F. handl.	99
Björkman, C. F. handl.	100

Gotlands Allehanda Tryckeri, Visby, 1887. 38,5 × 26,5 cm.

2-4. I den mängd av lokala telefonkataloger utgivna av privata aktörer från decennierna kring 1900 som finns bevarade kan man spåra telefonnätets uppkomst och spridning. Här syns den första svenska telefonkatalogen utgiven av Stockholms telefonförening 1882 samt en förteckning av telefonabbonnenter i Luleå 1900 respektive på Gotland 1887.

fonnät för departement och ämbetsverk.³ Ett nät av modernitet lades bokstavligen över huvudstaden. I Stockholm, som redan i mitten av 1880-talet var Europas telefontätaste stad med cirka 5 000 abonnenter, förmörkades luftrummet av tusentals telefontrådar.⁴

Telefonnät startades av privata aktörer, kooperativa föreningar och aktiebolag i olika delar av landet. I den mängd av lokala telefonkataloger som finns bevarade kan man spåra nätets uppkomst och spridning, men så småningom även hur olika delar av Sverige förbands med varandra i och med att avtal slöts mellan olika aktörer. (2-4) En allt starkare aktör för det så kallade interurbana telefonnätet

blev Telegrafverkets Rikstelefon, som så småningom slog ut, köpte upp eller övertog lokala nät och telefonföreningar för att landa i ett rikstäckande monopol kring 1920.⁵ Rikstelefonkatalogen – den första på 32 sidor utkom redan 1889 – utgör en dokumentation av denna nationella kartografering. Senare, under 1920- och 1930-talens gradvisa övergång från telefonister till automatiska telefonväxlar, infördes riktnummer som signalerade nätgruppsområde eller region.⁶

Eftersom de privata aktörerna inledningsvis var många uppvisar de tidiga katalogerna en stor grafisk variation. Och även om telefonnäten tidigt täckte de tre storstadsregionerna, så var andra delar av landet inte långt efter. Telefonnumren avslöjar den ordning i vilken institutioner, företag och individer skaffade telefon i ett visst område. I listan över abonnenter i Gotlands telefonnät 1887 går det exempelvis att uttröna att det var redaktionen på Gotlands Allehanda som hade telefonnummer 1. Den ger oss också en lång rad sedan länge svunna yrken: grosshandlare, kakelugnsfabrikant, spegelfabriker, läroverksadjunkt, konsistorienotarie, kronolänsman, drätselkamrerare, fältskär.

Informationen

Katalogutgåvan 1909, den första av många som kom att produceras vid nystartade Elanders tryckeri i Göteborg, omfattade 2 000 sidor och gavs ut i 260 000 exemplar. Genom ständigt förnyade kontrakt med Telegrafverket (från 1953 Televerket) producerade Elanders rikstelefonkatalogen ända fram till 1990-talet. I en radiointervju vid 30-årsjubileet 1939 kommenterade direktören Douglas Elander stolt den tekniska logistik som låg bakom årets tryckning av 1,3 miljoner exemplar med en pappersåtgång på cirka 2 000 ton och över en miljard katalogsidor. Toppmoderna katalogpressar var installerade och järnvägsspår löpte rakt in i tryckeriet för enkel lastning och transport.⁷ Pappersransoneringen till trots gick pressarna varma också under kriget. Och enligt ett avancerat system samlades och hanterades denna gigantiska anhopning av faktauppgifter. En enda felaktig siffra i den tryckta katalogen var ju, åtminstone under ett år, potentiellt förödande.

Just precisionen var telefonkatalogens signum. I kombination med den statliga avsändaren gjorde detta att den också var ett ypper-

5. Telefonkatalogen innehöll inte endast förteckningar över nummer och abonnenter. Ännu på 1940-talet var telefonen för många ett förhållandevis nytt medium och Telegrafverket såg en anledning att informera om hur man lämpligen betedde sig när man telefonerade. Ur Rikstelefonkatalogen, Falun-Gävle-delen, 1945.

Takt och ton i telefon – ur Rikstelefonkatalogen 1945 Del 8 Falun-Gävle-delen. Perforerat ark inhängt mellan främre omslag och inlagans sid 1. Elanders Boktryckeri Aktiebolag, Göteborg, 1945. 271 x 215 mm.

ligt medium för samhällsinformation. På denna samhällets anslags-tavla fanns telefonnummer till brandkår, polis och ambulans, ibland på omslaget. Här fanns information om första hjälpen och hjärt- och lungräddning. Under senare delen av 1900-talet fick stat, kommun och landsting olika färger i katalogen: grönt för kommunal information och blått för hälso- och sjukvård. Länge kunde telefonkatalogen även innehålla instruktioner rörande god telefonkultur, som avsnittet "Takt och ton i telefon" från 1945. (5)

Storpolitiken skymtar även på telefonkatalogens sidor. Med början 1940 bestämdes att försvarsinformation i form av "Förhållningsregler för allmänheten under luftskyddstillstånd" skulle integreras i katalogen. Och från 1943 bereddes plats för kärnbudskapet

Om kriget kommer – ur Telefonkatalogen 1975 Del 1 Malmödelen.
Wetzäta-Melins AB, Göteborg, 1975. 270 x 215 mm.

80 · Marie Cronqvist

7–14. Ett urval av Kungliga Telegrafverkets (sedermera Televerkets) kataloger från slutet av 1800-talet fram till företaget Eniros sista tryckta katalog med förteckning av privatpersoner 2011. Omslag designade av kända formgivare som Akke Kumlien och Herbert Lindgren avlöstes av barnteckningar på 1980-talet och samtida konst på 1990-talet.

Designen

Bilder är kanske inte något man i första hand förknippar med telefonkatalogen, men räknar man in annonserna framstår katalogen som en rikt bildsatt grafisk produkt. Till dess visuella karaktär hör även omslagen. (7–14) De tidiga rikstelefonkatalogerna hade det heraldiska lejonet på framsidan och från och med 1911 lilla riksvapnet omgivet av Serafimerordens kedja och en kungakrona. 1938 fick de ett stilrent omslag med det svenska riksvapnet designat av konstnären och formgivaren Akke Kumlien, som även stod bakom logotyperna för bland annat NK och Radiotjänst. 1967 fick katalogen återigen en ny design med Televerkets femuddiga nordstjärna framför åskviggarna under en kungakrona signerat fotografen och chefsformgivaren på Albert Bonniers förlag Herbert Lindgren. I slutet av 1970-talet bestämde Televerket att katalogernas framsidor skulle visa upp barnteckningar på olika barn- och människorättstema, vilket höll i sig fram till 1985.

En uppmärksammas katalogframsida trycktes 1992, då Televerket gjorde en särskild satsning och lät de 35 katalogerna prydas av samtida konst. På omslaget till Gula Sidornas Stockholmsdel valde konstnären Dan Wolgers att placera sitt eget telefonnummer. (1) ”Ja, det är ju många, det är det ju”, svarade konstnären själv i en radiointervju på frågan om hur ofta telefonen ringer i hans ateljé. ”Men vad jag tror är viktigt här är inte antalet som ringer, utan antalet fantasier om vad jag har gjort.”⁹ Wolgers utforskade trycksakernas invasion i våra hem och lät katalogen bli en samtidskommentar om kommersialiseringen av våra vardagsliv och konstnärsjagets upplösning. Och många år senare gjorde Wolgers en pastisch på sitt eget katalog-konstverk, då han publicerade sin mejladress på omslaget till Eniros årsredovisning år 2017. Men vid det laget var den tryckta katalogen ett minne blott.

K. L. Beckman, Stockholm 1889. 192×112 mm.

Körsners Boktryckeri-aktiebolag, Stockholm, 1897. 220×148 mm.

Elanders Boktryckeri Aktiebolag, Göteborg, 1926. 243×166 mm.

Elanders Boktryckeri Aktiebolag, Göteborg, 1932. 245×165 mm.

Finalen

1993 avskaffades monopolet på telefoni och i samband med detta omformades det statliga Televerket till bolaget Telia.¹⁰ 1996 lanserades telefonkatalogen på internet och 1998 på formatet CD-ROM med tre utgåvor per år. Kring millennieskiftet avskildes katalogverksamheten, som bolaget Eniro därefter tog hand om. Under 2010-talet fasade Eniro gradvis ut de tryckta katalogerna, först de vita sidorna med privatpersoner 2011–2012, därefter Gula sidorna 2015 och sist lokaltelefonkatalogen Din del 2016. Internet och mobiltelefoners inträde gjorde både telefonkataloger och telefonkiosker obsoleta. De fick stå och förfalla ett slag innan de togs bort helt och hållet. (15) Nya tryckta kataloger såg dock världens ljus i denna samexistens av analogt och digitalt under decennierna kring millennieskiftet, där e-post och mobiler blev allt vanligare. I *Katalog med adresser för elektronisk post* från 1990 och *Sveriges mobiltelefonregister* från 1993 finns en heltäckande ambition som kanske ter sig märklig med dagens ögon, men som är typiska för sin tids trevande förhållningssätt gentemot det digitala. Och då visste ju ingen hur det skulle bli, detta vårt liv med internet. (16–17)

Nu står alla dessa tryckta kataloger prydligt uppradade i Universitetsbibliotekets arkiv för vardagstryck i Lund. Katalogerna tar visserligen mycket plats i anspråk, men det är en rik och värdefull skatt det är fråga om. Att vandra längs med dessa otaliga hyllmeter är en resa i både tid och rum, men kanske är det framför allt en historia om miljoner svenskar som med namn, yrke och nummer finns med i denna mångsidiga trycksak. Telefonkatalogen är sin tids sökmaskin, en inbjudan till en virtuell värld där människor sammankopplades. Genom katalogen kunde avtal mellan affärspartners slutas, förälskelser mellan tonåringar uppstå, och kontakt med en avlägsen släkting bibehållas. Alla dessa personer. Alla dessa nummer. Alla står de kvar i katalogen.

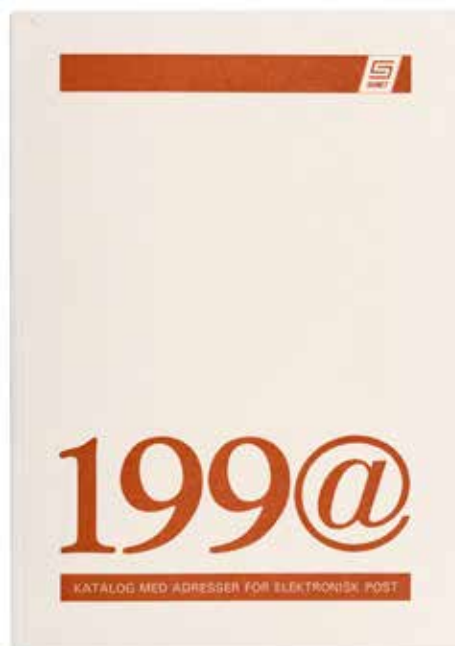
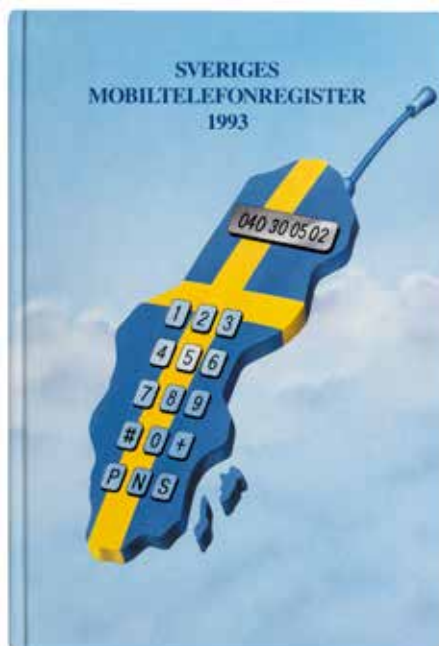

Foto: Holger Elgaard / Wikimedia Commons.

15. Offentliga telefonkiosker var ett viktigt inslag i svenska samhällen under hela 1900-talet, men minskade snabbt i antal i takt med mobiltelefonens kraftiga expansion kring millennieskiftet. Förfallna mynttelefonkiosker med hängande, trasiga kataloger kunde dock ses på landsbygden en bit in på 2000-talet, som här från sömländska Brandalsund 2010. Foto: Holger Elgaard / Wikimedia Commons.

16–17. Vid 1990-talets början fanns ännu en vilja att på traditionellt vis katalogisera alla mobiltelefonnummer och epost-adresser. Detta var en ambition som ganska snart fick stryka på foten i tider av snabb digitalisering och internets genomslag. Idag, några år in på 2020-talet, finns det över 50 miljoner mobiltelefonnummer bara i Sverige.

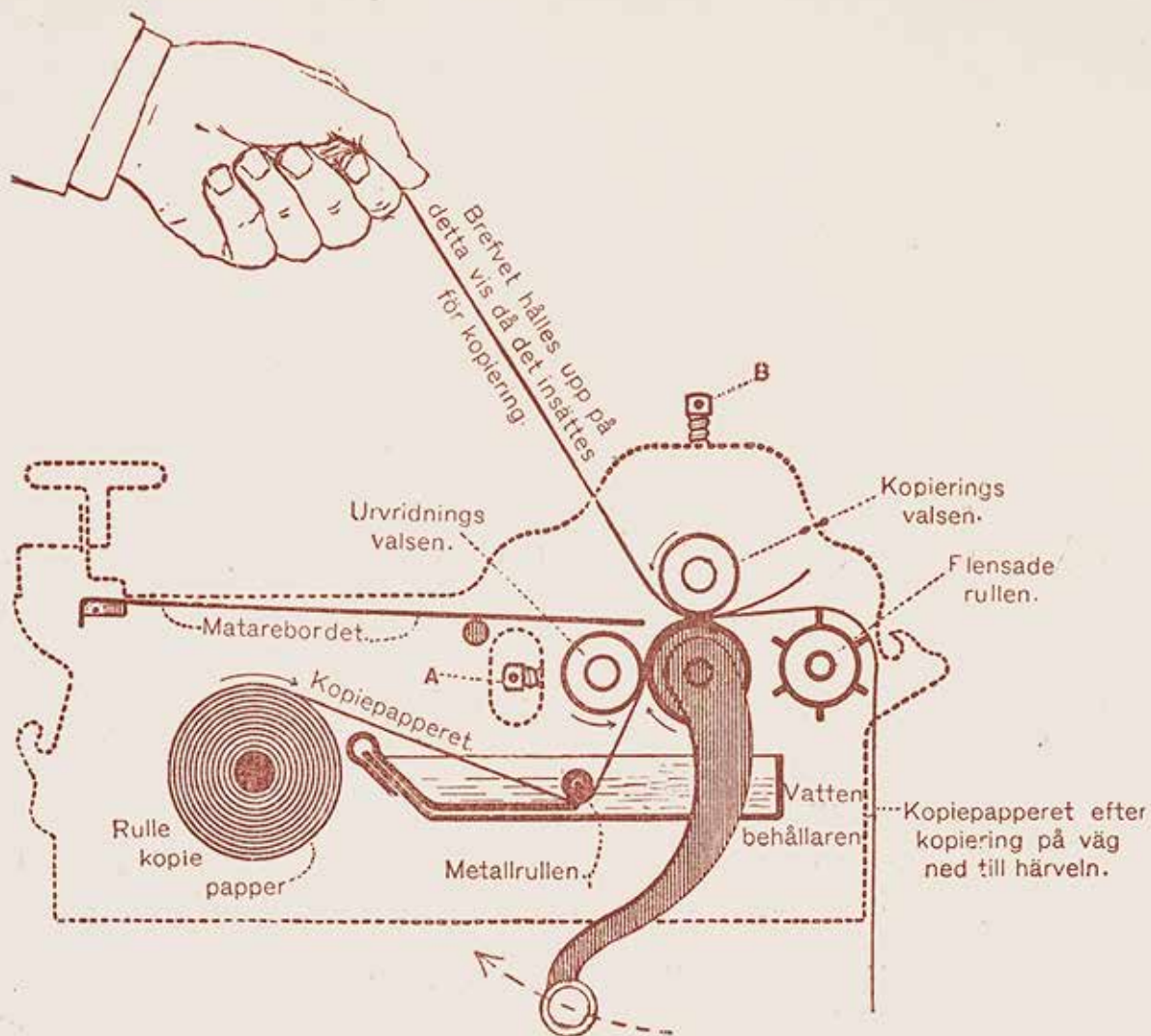
Lunds Offset, Lund, 1993. 247 x 169 mm.

Tryckeri City, Umeå, u.å. 210 x 148 mm.

NOTER

1. Shea, Ammon, *The phone book: The curious history of the book that everyone uses but no one reads*, Penguin, New York, 2010.
2. Garnert, Jan, *Hallå! Om telefonens första tid i Sverige*, Historiska media, Lund, 2005.
3. Heimbürger, Hans (red.), *Svenska telegrafverket: Historisk framställning, band 1: Det statliga telefonväsendet 1881–1937*, 1931.
4. Garnert, 2005, s. 84 ff.
5. Skårfors, Rikard, *Telegrafverkets inköp av enskilda telefonnät: Omstruktureringen av det svenska telefonsystemet, 1883–1918*, Umeå/Uppsala universitet, 1997.
6. Post- och telegrafstyrelsen, 'Nummerhistorik', <https://pts.se/sv/bransch/telefoni/nummer-och-adressering/nummerhistorik/> (hämtad 2023-03-16).
7. 'Göteborg 400 år – en resa genom stadens historia: Telefonkatalogen trycktes i Göteborg, Sveriges Radio, 15 jun 2021, <https://sverigesradio.se/avsnitt/1746850> (hämtad 2023-03-20).
8. Cronqvist, Marie, 'Det befästa folkhemmet: Kallt krig och varm välfärd i svensk civilförsvarskultur' i Jerneck, Magnus (red.), *Fred i realpolitikens skugga*, Studentlitteratur, Lund, 2009.
9. 'Det ringer hos Dan Wolgers: Telefonkatalogen, del 3', Sveriges Radio, 8 dec 2021. <https://sverigesradio.se/avsnitt/radiofynd-det-ringer-hos-dan-wolgers-telefonkatalogen-del-3> (hämtad 2023-03-17).
10. Lernevall, Sven & Åkesson, Bengt (red.), *Svenska televerket: Från myndighet till bolag, 1966–1993*, band 7, 1997.

enkel. Inga ömtåliga detaljer, ingenting inveckladt eller svårbegripligt eller som kräver noggranna omjusteringar. Det är en maskin och ett arbete som hvem som helst kan sköta. *Inga kemikalier förekomma i samband med Rapid, hvilket innebär att kopiorna bli för all framtid hållbara och oförsvagade.* Fundamentalpatentet hos Rapid grundar sig på den principen, att *kopiepapperet passerar genom vattnet.* Det blir

Kontorets skrivtekniker

CHARLIE JÄRPVALL

Skriftens betydelse för mänskligheten kan knappast överskattas. Genom skrivkonsten har människan kunnat kommunicera över generationer och föra vidare kunskap och idéer. Under slutet av 1800-talet uppkommer en rad nya skrivtekniker som accentuerar att skrivandet också handlar om informationshantering. Såväl underlaget som tekniker för att producera tecken har varierat genom historien. Bland dessa förändringar i skrivverktygen framstår perioden från slutet av 1800-talet och halvvägs in i det följande århundradet som särskilt intressant. Det är en period där pennan alltmer kom att ersättas av olika typer av maskiner och boken med lösbladet.

Material om dessa nya tekniker för att skriva samlas i Lunds universitetsbiblioteks samlingar av vardagstryck under rubriken "Skrivkonst." Här återfinns sådant som broschyrer, reklamblad, matriklar för stenografiföreningar, blanketter för maskinskrivningstävlingar, bruksanvisningar och priskuranter. I detta material beskrivs en rad olika tekniker för att skriva och för att mångfaldiga dokument. Maskinerna bar inte sällan fantasifulla namn som Yostograph, Parlograph, Addressograph, Autocopiste chromographe, Automatisk cyclostyle, Edisons mimeograph och Remington multiplex. Gemensamt för dessa var att de på maskinell väg skulle effektivisera informationshanteringen – alltså skrivandet av bokstäver och siffror. Det handlade om olika apparater för kopiering av dokument, om skriv- och räknemaskiner samt dikteringsmaskiner. Genom materialet ges en bild av kontoret och kontorsarbetet under tidsperioden, om hierarkier och arbetsdelning – och inte minst om idéerna kring hur skrivande skulle gå till.

●
1. Reklambroschyr från Axel Wibell AB 1913 för snabbkopieringsmaskinen Rapid Roller. Maskinen visas tidstypiskt upp i genomskärning och texten beskriver i detalj processen för hur kopieringen går till.

Ni önskar gå tillbaka till ett brev

af tidigare datum från firman X. i Y. eller till kopian af Er senaste skrivelse till samma firma.

Ni går fram till Vertikalskåpet

Vi leverera sådana i olika storlekar och prislägen, innehållande från 1 till 4 lådor. Hvarje låda rymmer ända till 8,000 brev och kopior. Vid behof kunna flera skåp ställas bredvid hvarandra utgörande ett sammanhängande helt.

Ni drager ut lådan ^{med skylten} S—Ö

Lådorna löpa på friktionsfria expansionslådor och kunna obehindradt utdragas till hela sin längd lika lätt som en vanlig skriftbordslåda.

Ni tager fram pärmen ^{för firman} X. i Y.

hvari det sökta brevet — eller kopian — förvaras. Här ligger hela korrespondensen med nämnda firma, brev och kopior, i absolut tids- och ordningsföljd. Alldeles på samma sätt är hela Eder öfriga korrespondens ögenblickligt tillgänglig i resp. lådor och pärmar.

Detta är just den registreringsmetod som Ni numera möter å hvarje modernt inredt kontor; överskådlig, konsekvent, enkelt, lättlärt; lika förnämlig för registrering af korrespondens som då det gäller fakturor, order, offerter, handlingar, konto-

kuranter, med ett ord alla papper, som man öfverhufvud taget önskar ha förvarade och tillgängliga i någon viss ordning. Vertikalsystemet är i bruk å tusentals svenska kontor. Utflöriga illustrerade broschyrer och pris-

uppgifter sändas på begäran från

ÅTVIDABERGS UTSTÄLLNING.

AXEL WIBEL, STOCKHOLM
Filialer i Göteborg, Malmö, Norrköping.

Skrivande som informationshantering

Kontoren hade under slutet av 1800-talet blivit allt större och komplexare, och krävde mer och mer kommunikation och informationshantering för att fungera. Så skrivkonst i detta sammanhang rör framför allt skrivande för att hantera information. Skrivkonstens problem handlade om mängden tecken som kunde produceras per tidsenhet, om korrektheten i avskrifterna och om möjligheten att hantera stora mängder dokument med maskinella hjälpmedel. "Nutidens forcerade arbetstakt vore en omöjlighet utan tillgång till tekniska hjälpmedel" konstaterades i en katalog för begagnade skrivmaskiner, vilket inte minst gällde "inom skriv- och räkneområdet, där maskiner – snabbare och säkrare – numera utföra det arbete, som förut gjordes för hand."¹ På liknande sätt som i dag motiveras introduktionen av ny informationsteknik med ambitionen att hantera problemen med informationsöverflöd, att effektivisera informationens bearbetning, att öka kontrollen och att minska kostnaderna.

Det som förnyelsen av skrivandets maskinpark skulle lösa handlade med dåtidens sätt att beskriva det om korrespondensen. In- och utgående brev, offerter och fakturor var avgörande för att de verksamheter kontoret servade skulle fungera. Skrivmaskinens intåg på kontoren i slutet av 1800-talet innebar att hastigheten i skrivandet alltmer kommit att bli överordnad när nu inte längre de

2. Broschyr från kontorsmöbelföretaget Axel Wibel AB, förmodligen från 1900-talets början. Inte bara maskiner utan också möbler, mappar, pärmar och noggrant utformade rutiner var centrala i kontorens informationshantering. År Eder brefregistrering up to date? lyder den uppfordrande frågan på broschyrens omslag.

präntade bokstävernas tydlighet var ett problem. Som en följd av skrivmaskinens användande bröts också den äldre ordningstekniken som innebar att samla kontorets information och dokument i bokform. I stället kom nya tekniker att träda fram som det primära sättet att hantera ett företags information. I pärmar och arkivskåp kunde lösblad enklare organiseras och återfinnas. (2)

Diktafoner, ändlösa blanketter och skrivandets organisering

Det dominerande underlaget under perioden var papper, men en ny typ av inskription hade också börjat att leta sig in på kontoren: fonografen, med dess nål som ristade i en vaxrulle. Uppfinnaren Thomas Edison fick patent på fonografen 1877 och tekniken kom sedan att användas flitigt inom kontorsvärlden i form av diktafoner. I reklambroschyrerna för dessa tydliggörs arbetsdelningen på dåtidens kontor. Den normala gången var att en chef dikterade för en stenograf varpå anteckningarna skrevs rent med skrivmaskin. De diktafoner som kom ut på marknaden syftade till att rationalisera skrivandet och därmed både spara arbetstid och minska antalet fel. Chefen som tidigare hade dikterat sina brev för en stenograf kunde nu göra det för en diktafon. I stället för att ett stenogram utgjorde underlag för renskrivningen med skrivmaskin kunde vaxrullen med chefens inspelade röst användas. Diktafonen framställdes som lösningen på en rad olika problem i skrivkedjan. Ett av dessa var att stenografens anteckningar kunde innehålla fel, eller att de var svårsläsliga för den som renskrev dem. Genom att inte behöva tyda de stenograferade anteckningarna befriades maskinskriverskan ”från ett synnerligen nervslitande arbete”.² Dessutom kunde maskinen ersätta andra brister hos människan. Diktafonen ”blir ej heller nervös, den behöfver inga pauser för att hvila sig” och stod ”när som helst till ens förfogande för att mottaga diktat”.³ Ytterligare en aspekt som aktiverar relationen mellan det talade och det skrivna ordet fördes fram då man med diktafonen ”hastigt och bekvämt få sina tankar nedkastade i konceptform medan dessa ännu hafva den friskhet och ursprunglighet, som stundens ingifvelse skänker”.⁴

När medievetaren Craig Robertson skriver arkivskåpets historia i USA lyfter han hur introduktionen av denna ordningsteknik anknöt till en förståelse av information som något förtingligt och beräknings-

Remington Fanfold

Är den verkligt ekonomiska skrivmaskinen.

DEN
SPARAR

CARBONPAPPER, VILKET BETYDER PENGAR
OCH
ARBETE, VILKET BETYDER TID

MASKINERNA komplettera hjärnan och handen i alla faser av ett detaljerat arbete. Nya uppfinningar förbättra dess gentla... och de avvägigheter, som måste övervinnas, minskat automatiskt.

Detta är förhållandet med Remington Fanfold. Den är en uppfinning, som gör ut på att automatiskt mata fram papperen i en skriv- eller faktureringsmaskin i samma oavbrutna följd som papperstrensorna i en räknesmaskin. Den utömlar de extra besvär, som alltid utgjort en stor del av maskinskrivarens arbete. Den ökar produktionshastigheten med över femtio procent.

Tag tiden, som åtgår för någon av Eder personal att skriva ett arbete i fem exemplar. Dessa fem exemplar skolas ihop sammas, carbonpapper läggs emellan vart och ett och det hela stötas rätt samt bärtas maskinen och där rättas och parteras så att skriften börjar på rätt plats.

Och SEDAN... kan man börja att skriva.

För varje minut, som man använder till själva skrivningen av fakturan — använder man två minuter till förberedelse för skrivningen.

Remington Fanfolds Ekonomiska Anordning
4 korta tempo

1. Carbonpapperen äro alltid inlagda. Det är bara att skriva.
2. Drag sedan fram det skriftens exemplar.
3. För tillbakå carbonpapperen, genom att skjuta in dem i vissa exempel.
4. Rör an de skriftens exemplaren.

REMINGTON FANFOLD — EN REMINGTON-PRODUKT

Den vanliga metodens sköleri
8 långsamma tempo

1. Samla ihop papperen.
2. Laga carbonpapper emellan vart och ett.
3. Jämsa till papperen.
4. Sätt dem i maskinen.
5. Vrid upp den så att första sidan på rätt ställe.
6. Och skrev — sålunda.
7. Tätt papperen av maskinen.
8. Plöja bort carbonpapperen — det var ofta det andra.

En Remington Fanfold Modell 21

förklarar hela faktureringsmetoden. Den kan förenas med ett eller flera räkneverk, vilka placeras där bokslutarna önskas, och som sålunda, under ett rubricerat och dubbel samt geva fullt korrekta slutresultat. Totalsumman i maskinen skall överensstämma med totalsumman av underläggarna — en enkel kontroll på att fakturorna äro rätt inställande.

I DENNA MASKIN ÄRO SAMMANFÖRDA:

1. En FANFOLD.
2. En maskin, som adderar, subtraherar och jämför.
3. En decimalskiljare.
4. En vanlig skrivmaskin.

De förändrar och papper, som användas i Fanfold-maskinen tryckas i rullar som 150 och upptill 2000 exemplar, vilka matas in i maskinen från en behållare bakom maskinen. Ända till femton kopior kunna tagas vid varje skrivning. Besparingen av carbonpapper är en av de viktigaste detaljerna. Ni bör lägga märke till. På den sista carbonpapper som inläggs i maskinen uttrycks halvblankettens värde automatiskt.

Ni lösa också skrevaren Remington Fanfolds kompakta byggnad, lätta gång och den trylliga och vackra skrift, den precision.

Men, vad Ni föredrar att bör lägga märke till är den stora besparing, som ligger i Fanfold-metoden (sammanfattning av papperen. Låt vår representant gea Eder ett besök och demonstrera skrift för Eder på Eder eget kontor och i undantag till Eder eget arbete. Denna demonstration används vi som nägon förberedelse eller kommand från Eder sida — den kan i stället lösa till användande (insparningar) i undantagarna för Eder kontor.

bart. Införandet av ny teknik under denna tidsperiod handlade om effektivisering och att rationalisera arbetsmomenten för att spara tid.⁵ I ett svenskt sammanhang är detta också tydligt där maskiner ofta marknadsfördes som viktiga i jakten på sekunder. Kopierings-, adresserings- och räknemaskiner beskrevs utifrån produktionskapacitet (antal dokument eller tecken i timmen). Modell H₃ av Addressographen kunde skriva "1000-1500 namn, adresser etc. per timma" jämfört med en kontorsanställd som för hand eller med skrivmaskin kunde skriva 600 adresser per dag. Dessutom var resultatet enligt broschyren felfritt och utan behov av en efterkontroll.⁶ Tydligast är effektiviseringsivern i marknadsföringen av så kallade ändlösa blanketter. När ett brev eller en faktura skrevs ut gjordes i regel flera kopior av dokumentet med hjälp av karbonpapper. Stegen som innebar att samla ihop materialet, jämnstötta det och sätta det i maskinen framställdes som tidsödande och ineffektivt.

3. Remingtons variant på "ändlös blankett" kallad Fanfold, förmodligen från 1930-talet. Tekniken som även kallades för blankettsats i kontinuerlig bana möjliggjorde ett skrivande av flera kopior samtidigt utan avbrott för att sortera papper och karbonblad. Remington Fanfold. Mindre arbete är ökad förtjänst.

Det ansågs vara för många olika moment och de störde maskinskriverskans skrivflöde. Lösningen på detta problem var att fästa en anordning på skrivmaskinen med en pappersrulle – den ändlösa blanketten – interfolierad med karbonpapper. (3) På så sätt eliminerades många av stegen i förberedelserna. Med denna förändring av arbetsmomenten, inspirerad av hur industriarbetet effektiviserades under samma tidsperiod, kunde maskinskriverskans hela uppmärksamhet vara fokuserad på att skriva och därmed kunde sekunder sparas i behandlingen av varje dokument.

Den invecklade kopieringen

Ändlösa blanketter och diktafoner var två nyare innovationer inom skriftens område. Ett äldre fenomen som fick nya uttryck under perioden var kopieringstekniken. Mångfaldigande av dokument gjordes, som ovan beskrivits, ofta med skrivmaskin. Men marknaden för kopieringstekniker innefattade också olika typer av kopieringsmaskiner för att göra faksimila reproduktioner. (4) Återkommande i beskrivningarna av kopieringsmaskinerna, som kunde vara antingen hand- eller maskindrivna, är hur många kopior som kan produceras inom en viss tidsenhet. ”Neostyles roterande duplikator” påstås kunna producera fem gånger så många kopior som konkurrenternas. En nybörjare kunde med denna producera 1 500 kopior i timmen och någon med mer erfarenhet en kopia i sekunden.⁷ Det är en imponerande hastighet som förmodligen kan mäta sig med dagens skrivare. De nya kopieringsteknikerna under tidsperioden marknadsfördes med argumenten att hanteringen var enkel och snabb, att kladd och klet kunde undvikas, att kopiorna var rena och vackra, och att maskinen var enkel att lära sig: ”Mekanismen är ytterligt enkel. Inga ömtåliga detaljer, ingenting inveckladt eller svårbegripligt eller som kräver noggranna omjusteringar. Det är en maskin och ett arbete som hvem som helst kan sköta.”⁸ Liksom diktafonen skulle ersätta stenografen och skrivmaskinen pennan skulle de nya apparaterna fasa ut äldre tekniska lösningar och praktiker. I en reklambroschyr för så kallade snabbkopieringsmaskiner uttrycks det exempelvis att det ”gamla kopieringssättet med kopiepräss, kopiebok, plån, svamp och skål etc. har för kontoren blifvit för tidsödande och dyrbart, sökandet i bref- och kopiebok för oekonomiskt”.⁹ De kopieböcker som hänvisas till här var en under

“VICTORIA”

användes af de flesta bankor samt större fabriks- och affärskassar i Sverige därför att den är den bästa.

**Den stundar ej
Den skrynklor ej breffen
Den är enkel att sköta.**

Automatisk skärning af kopierna
+
+ insättning af originalen
+
+ ansättning af trycket å valarna
+
+ uppsamlung af kopierna

Handels svenska referenser bland hvilka stå utmärkt: Sveriges Riksbank, Skand. Kredit A.B., A.B. Göteborgs Bank, A.B. Göteborgs Handelsbank, Stockholms Ensk. Bank, Stockholms Handelsbank, Allm. Svenska Elektr. A.B., Nya Förenade Elektr. A.B., A.B. J. A. Wenngren.

Priser: -Victoria med elektrisk drift..... Kr. 825.—
- - - - - för handkraft - - - - - 525.—

“PROBATA”

har de värdigaste af -Victoria- maskinlar, särskild

Automatisk skärning af kopierna och
+
+ insättning af breffen.

Det är en maskin för ännu mer minde korrespondens.

Pris Kr. 300.—

Josef Bergendahls Boktryckeri, Göteborg, u.ä. Uppslag 218x304 mm.

4. Två tyska kopieringsapparater sålda genom en firma i Göteborg 1931. Rejåla pjäser i gjutjärn som drevs antingen för hand eller elektriskt.

1800-talet ofta använd teknik för att både mångfaldiga och organisera dokument. Som namnet antyder handlade det om att ordna informationen i kodexform. Kopieböckerna framställdes som problematiska både för kvaliteten på de kopior som skapades och för att sättet att återfinna ett visst dokument var omständligt. Från vår egen tids horisont framstår detta mångfaldigande av dokument som en extremt komplicerad process som innefattade allehanda olika vätskor, gasbindor, reglage, spännen, vevar, specifika pennor och papper. Antalet moment som krävdes för att från ett original göra kopior var många och till synes mycket invecklade.

När dagens informationshantering är dold under blänkande metallhöljen eller av ljusa plastfodral, eller helt immaterialiserade i molnet, var informationsprocesserna anno 1900 fullständigt blottlagda. I bruksanvisningarnas, broschyrernas och priskuranternas bilder visas ofta maskinernas inre mekanik upp. Texterna beskriver utförligt hur maskinerna fungerar och de många olika handgrepp som behövs för att manövrera dem beskrivs i detalj. (1) För att kopiera dokument krävdes påstrykning av olika vätskor, händer

som pressade, bläck, gelatin, trä, hävstänger och kugghjul. För kopiering av maskinskriven text med Ellams duplicator krävdes femton olika arbetsmoment, papper av olika slag som var bestrukna med olika substanser, träramar som skulle fästas, papper rivas, vikas och läggas över, färg skulle påstrykas, valsar rullas, och till sist skulle maskinens rengöras med bensin.¹⁰

Skrivande på tangentbord, faksimil reproduktion med kopiator, och inspelning av det talade ordet är praktiker som fortfarande finns på kontor i dag, men maskinerna och alla de moment som informationshanteringen krävde runt sekelskiftet 1900 har förändrats. Förändrats har också hela den hierarkiska apparat som styrde skrivarbetet. Arbetet var mödosamt, tungt och bullrigt – väsentligen annorlunda än kontorets informationshantering är i dag. De tekniska förändringar på skrivkonstens område som beskrivits här, är en del i framväxten av det moderna kontoret, en allt större och komplexare institution i vilken alltmer information hanterades av en ökande mängd olika maskiner. Industrialismens växande hunger efter information skapade, enligt den amerikanske sociologen James Beniger, en efterfrågan på tekniker som snabbare och med större kontroll kunde hantera den tilltagande mängd information som behövde cirkulera för att saker skulle fungera.¹¹ Framväxten av det moderna kontoret var i sig ett svar på en större samhällelig rörelse, pregnant och konkret återspeglad i sekelskiftsmaterialet om skrivkonsten.

NOTER

1. Aktiebolaget Hadar-Schmidt, *Edert arbete kan underlättas*, förmodligen 1920–1930-talet.
2. Aktiebolaget Yggdrasil, *Diktafonen*.
3. Aktiebolaget Erki, *Parlograph*, Stockholm, 1912.
4. Aktiebolaget Yggdrasil, *Diktafonen*.
5. Robertson, Craig, *The filing cabinet: A vertical history of information*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2021, s. 16–23.
6. Aktiebolaget Systema, *Addressograph: Sparar tid*.
7. Broschyr för *Neostyles roterande duplikator* AB Maskinaffären Stieltjes, 1901.
8. Axel Wibel, *Snabbkopieringsmaskinen Rapid Roller*, Stockholm, 1913.
9. Hjalmar Petersson & C:o, *Några ord i en viktig fråga! Hur bör kopiering ske?*, 1912.
10. Aktiebolaget Hammond, *Bruksanvisning: Ellams duplicator*.
11. Beniger, James, *The control revolution: Technological and economic origins of the information society*, Harvard University Press, Cambridge, 1986.

II · Fritid och rekreation

Med
Högwederbörligt Tillstånd,

Kommer Herr Garamelli med sit Gymnasialt Alumnat, bestående af Transpolin, Trid, Vin, Luft- og Styris-Dansere, i dag d. 22 i denne måned 1823, og påbegynder sin lærerlige Virksomhed i det hiesige Alumnat, og vil i 6 Aar.

• Hattest du schonmal einen Hund? Ich habe einen. Er heißt ...

Wenn Du jetzt triffst, (zögernd, lachend, grinsend, verwirrt, o. m., dann Schlußpaß mit der speziellen Anweisung)

© 1997 Walter de Gruyter GmbH. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from Walter de Gruyter GmbH, Postfach 10 15 53, D-1000 Berlin 65, Germany.

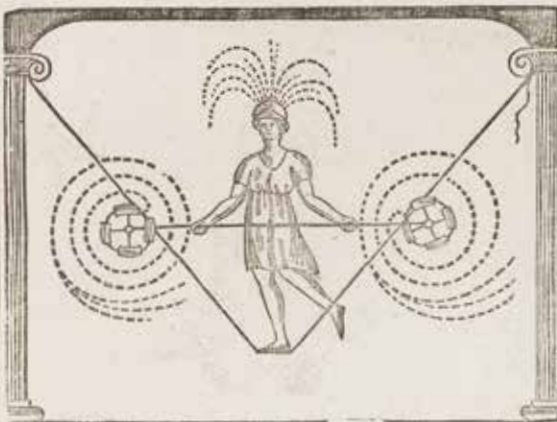
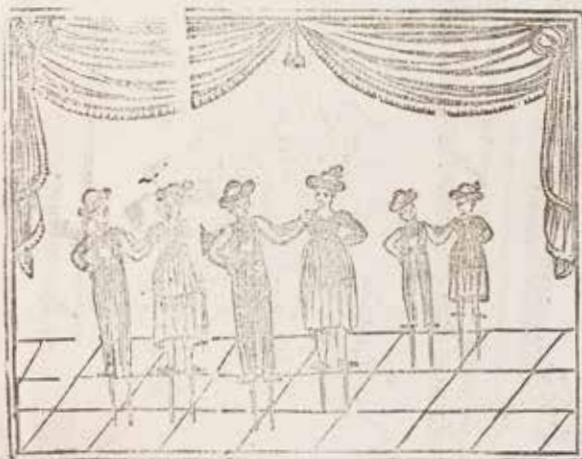
[illegible]

2.4. *Arctostaphylos* has 21 lines in *Chlorophyllum*.

6.2. Die Bildung des *pl* ist in der Regel mit der Bildung des *pl* verbunden. Die Bildung des *pl* ist in der Regel mit der Bildung des *pl* verbunden.

[illegible]

Shawmut Village limited by deed as to lots in
the Shawmut Village tract on March 18, 1890.

[illegible][illegible]

Lindansare, akrobater och menagerier

1800-talets artistaffischer

KRISTIINA SAVIN

Bland de många kulturskatter som ligger begravda i magasin för okatalogiserat tryck i svenska bibliotek och arkiv finns reklamaffischer för evenemang anordnade av kringvandrande underhållare – föreställningar av akrobater, lindansare, illusionister, konstberidare, liksom uppvisningar av menagerier, vaxkabinett, anatomiska preparat och andra slags märkvärdigheter. Det rör sig om ett kulturhistoriskt intressant material. Här finner vi tidiga illustrationer i reklamens historia i form av träsnitt föreställande artisternas nummer och de olika slags sevärdheter som de visade upp. Och även om en betydande del av affischerna saknar bilder, erbjuder deras omfattande textprogram fascinerande inblickar i 1800-talets offentliga nöjesutbud, estetiska preferenser, konsumtionsmönster och kunskapskulturer.

Till skillnad från många andra slags småtryck levererades artistaffischerna sällan till biblioteken i form av pliktexemplar. Av denna anledning har lejonparten av alla sådana affischer skattat åt förgängelsen. Även utanför biblioteken har dessa efemära tryckalster endast i undantagsfall ansetts värda att sparas, och de bevarade bestånden är därför högst slumpmässiga.¹ Då materialet till stor del fortfarande är okatalogiserat, är det också svårt att säga hur omfattande det i själva verket är.

Det rör sig likväl om ett rikt material som ger en mångfacetterad inblick i hur marknadsföringen för ambulerande underhållning brukade se ut. Affischerna präglas av en rad tidstypiska drag i fråga om retoriska strategier och illustrationernas ikonografi. Nedan följer en

•
1. Den italienske akrobaten Antonio Caramatti gör reklam för sina akrobatiska föreställningar i Malmö (1823).

kortfattad överblick över de tidiga 1800-talsaffischernas grundläggande karakteristika med utgångspunkt i några exemplar i Lunds universitetsbiblioteks samling av vardagstryck, med mindre tillägg från ett par andra bibliotek. Frågan som skall belysas är således: hur brukade artistaffischerna se ut? Vilka var de vanligaste inslagen i marknadsföringen som skulle locka publiken?

”Med Högwederbörligt Tillstånd”

År 1823 ankom den italienske akrobaten och lindansaren Anton Caramatti till Malmö för att där ge en rad föreställningar. Med sig hade han ett sällskap bestående av minst sex personer, några av dem familjemedlemmar. För att informera om sin vistelse i staden och locka publik till föreställningarna lät han trycka flera affischer illustrerade med träsnitt. Bilderna och programmen som presenteras växlar från dag till dag, medan inledningsfraserna är identiska (1–2):

Med Högwederbörligt Tillstånd, Kommer Herr Caramatti med sitt Gymnastiska Konst-Sällskap, bestående af Trampolin-, Tråd-, Lin-, Luft-, och Stylt-Dansare i dag d. 22 i denna månad 1823 härstädes visa deras skicklighet i åtskilliga nya och förut ej wisade Gymnastiska öfningar [...].

Det inledande stycket belyser två viktiga omständigheter kring affischernas tillkomst. För det första är det synligt att Caramatti använt sig av på förhand förfärdigade träsnitt. Datumen i texten som är satt med blytyper är utbytta. Affischerna var en färskvara och för att snabbt kunna låta trycka nya versioner vid ankomsten till en ny ort brukade de vandrande artisterna ha med sig egna träsnittsstockar som kom till användning i de lokala tryckerierna.²

För det andra speglas här de juridiska och sociala villkor som kringvandrande artister hade att förhålla sig till. Offentliga föreställningar krävde myndigheternas tillstånd. Inledande fraser som ”Med Högwederbörligt Tillstånd” eller ”Med Konungens Allernådigste Tillstånd” är i regel tydligt framhävda genom stora typer. Sådana fraser förmedlar indirekt också något annat viktigt men underförstått – att herr Caramatti och hans sällskap är hederliga människor som vistas i Malmö lagligt: deras närvaro och verksamhet i staden är auktoriserad. Såväl i Sverige som i många andra europeiska länder omgavs resandet vid denna tid av vittomfattande restriktioner. Även

●
2. Annonns för Antonio Caramattis akrobatiska föreställning i Malmö (1823) som enligt annonsen avslutas med ett pyramidformat fyrverkeri, vilket också visas på illustrationen.

en svensk som ville resa inom riket var tvungen att skaffa sig ett tillstånd, ett pass. Kontroll över inresande främlingar var ännu mer rigorös.³

Längre ned följer programmet med en uppräkningslista av de olika numren. En av föreställningarna utlovar akrobatik med bland annat trampolinsprång, pyramider, saltomortaler, hopp genom en tunnna, lindans på styv och slak lina, herkuliska styrkeuppvisningar och dans på styltor. Två namngivna artister, en vuxen man och en pojke, skall hoppa från en trampolin över flera personer med dragna sablar. Dessutom skall publiken få beskåda en "öfwad häst", vilket sannolikt syftar på att hästen tränats att räkna eller lösa andra för hästar ovanliga uppgifter. På en av Caramattis affischer, tryckt ett år senare i Linköping, ses "Den Konstfärdige Hästen" begrunda siffror, bokstäver och ett par tärningar.⁴ Tre dagar senare skulle Malmöpubliken få uppleva en något längre föreställning som avslutades med ett avancerat fyrverkeri, utformat som en pyramid.

Nya och otroliga nummer

Men hur skall affischerna kunna övertyga en publik som redan beskådat många andra liknande föreställningar av kringvandrande underhållare? För att förvissa de potentiella åskådarna om att föreställningen verkligen är sevärd utnyttjar affischerna en verbal teknik som i retorisk teori kallas för förstoring eller amplifikation. Det innebär att föreställningen eller de enskilda numren beskrivs som särskilt framstående i något avseende: de sägs vara helt nya, aldrig förut sedda, ovanliga, otroliga, briljanta och oöverträffade. Så lovar italienaren Anton Caramatti malmöborna att de skall få se "åtskilliga nya och förut ej wisade Gymnastiska öfningar". Inför varje föreställning utökas eller ändras också programmet.

En annan underhållare, "den högst ovanlige Konstnären", jonglören Carl Frederik Bovet som gav föreställningar under artistnamnet Jantje van Amsterdam, meddelar vid sin ankomst till Malmö 1826 att han ämnar visa sin "otroliga Konstfärdighet" som försätter åskådarna i förvåning. (3) På ett "beundransvärt sätt" tänker han uppvisa olika färdigheter och konster "som nästan äro otrolige" när han jonglerar med kulor, sablar, rakknivar och tallrikar. Han skall också skära av huvuden på en svart och en vit duva för att sedan genom "fysisk konst" sätta fast den vita duvans huvud på den svarta och tvärtom.

[illegible]

© 2006 Blackwell Publishing Ltd, *Journal of Internal Medicine* 260: 103–110

Berlingska Boktryckeriet, Malmö, 1828. 47×39 cm.

Ett annat sätt att åberopa status och legitimitet är att hävda band till den samtida vetenskapen. Hills menageri och särskilt den stora avgudaormen skulle enligt affischen vara till nytta för naturforskare. Här presenterar affischen också en rad zoologiska, geografiska och etnografiska fakta. Om den uppvisade ormen bara är 6–7 år gammal och därför ännu inte fullvuxen, kan äldre individer av denna art uppnå en längd om 60 fot och bli tjockare än en människa. Den kan klämma ihjäl även de starkaste av lejon, oxar och tigrar. Arten är utbredd i Indien, Oceanien och på Sydamerikas öar. Att den kallas avgudaorm beror på att den dyrkas som en gudom i

Indien. Arten är nyttig eftersom den ”utrotar mycken ohyra”, såsom gräshoppor, grodor och ödlor. Dess kött är inte giftigt och kan användas till föda.

Det handlar alltså om vad som i dagens forskning kallas *infotainment*, vetenskap blandad med underhållning. 1800-talet är populärvetenskapens stora århundrade och artisterna var inte sena att haka på trenden. En underhållningsgren där kopplingen till vetenskap kom att betonas med särskilt eftertryck var trollkonsten. För att undvika anklagelser om simpelt taskspeleri och höja sin status, meddelar magikerna i sina tidningsannonser och affischer från 1800-talets mitt att de är professorer eller magistrar och har nära band till vetenskapliga akademier eller furstehov. Om det tidiga 1800-talets trollkarlar ägnat sig åt enklare illusionistiska nummer, kommer seklets mitt att få bevittna uppvisningar av spektakulära fysikaliska och kemiska experiment. Under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal hänvisar också ägare till vaxkabinett till vetenskapliga auktoriteter och kungliga läkare.⁶

Fakta eller fiktion?

Hur tolkade den samtida publiken affischernas högtflygande utfästelser? Publiken var väl bekant med de stilistiska egenheterna hos genren och genomskådade de retoriska figurerna som blivit en del av marknadsföringen men accepterade dem ändå genom ett tyst samtycke – det var just så de ambulerande underhållarna förväntades presentera sig. Den produkt de sålde var nämligen en upplevelse av förundran, orsakad av det tidigare osedda, förvånande och otroliga.⁷ Affischerna som skrev fram den förväntade responsen bidrog till formandet av denna upplevelse, men den forcerade retoriken kunde också få motsatt effekt när de spektakulära löftena inte infriades.

De samtida tidningarna bevakade nöjesutbudet med en sakkunnig och kritisk blick. När Hill presenterar sin sensationella avgudaorm frågar sig *Stockholms tidning* om de i annonserna redovisade uppgifterna verkligen kunde stämma. Skribenten medger att det visserligen är sannolikt att denna orm ännu inte setts i norra Europa, men väl i kontinentens södra del. Han ifrågasätter också att den varit så dyr som ägaren hävdar.⁸

När det kommer till trollkarlarnas anspråk på social status och vetenskaplighet är tidningarnas dom hård. Återigen har en magister

●
6. Annonc för Cirkus Ernesto, Helsingborg (1913).

Cirkus ERNESTO

(Sveriges nyaste och populäraste cirkus)

Hvarje afton kl. 8,15 Stor Föreställning.

Sön- och helgdagar 2 Föreställningar kl. 2 och kl. 8,15.

En del af den stora artistpersonalen:

Fanny BERTH ERNESTO

Den store jakten
E. ERNESTO FÖREMAN

Spektakel med RIGGERS
med sin hustru

Flora S. BERTH
Loving the Young Men

Musikgruppen LENA WILHELM

Den store jakten, komedien av

YOUNG MEN
Folke de store komedien

Folke de store, Peter, Jane PEO

EMILIA og LITTLE BIRD

Flora S. BERTH

Peter Jane BERTH

Flora S. BERTH og PETER

Med største hilsener
E. Ernesto,
Direktor.

7. Annonser för clown- och komikföreställning av Cirkus Adolphi i Borås (1921).

”Professor” kommit hit för att trolla till sig den nyfikna allmänhetens penningar, beklagar sig en anonym kritiker i *Blekingeposten* år 1855.⁹

Med historiens facit i hand kan vi konstatera att affischerna presenterar en uppslagsrik blandning av fakta, halvsanningar och rena bedrägerier. Caramattis konsthästar kunde inte räkna. Där emot var den väldresserade av sin ägare och lydde hans omärkligt kommunicerade meddelanden och rörde sina hovar enligt dem – till åskådarnas förtjusning, och detta helt oavsett om de kanske genomskådat tricket.¹⁰

Visuell utformning och tryckteknik

Trycktekniskt sett utmärkte sig underhållningsaffischerna genom sina ålderdomliga drag. Långt efter det att andra typer av annonser gått över till antikva och nya trycktekniker, fortsatte artistaffischerna att tryckas med träsnitt och frakturstil. Denna typ av annonser hade i 1800-talets visuella kultur blivit ett signum för den ambulerande

underhållningen.¹¹ De stiliserade illustrationerna i träsnitt användes i vissa fall så länge som till tidigt 1900-tal.¹²

Vid 1860-talets början togs färglitografier i bruk.¹³ Men det sena 1800-talets evenemangsaffischer trycks fortfarande i regel i boktryck. Fotografiet gör sitt inträde i affischerna relativt sent, men redan tidigt – kring 1850 – kom artisterna att utnyttja detta nya medium för att mångfaldiga fotografier av sig själva och sälja dem till publiken i samband med föreställningarna.

Kring sekelskiftet 1900 kommer affischerna att uppvisa en allt enklare form. Några av dem innehåller enbart fotografier (6), men även de som endast består av text är nu betydligt anspråkslösare än de långa och utförliga beskrivningarna av programmets olika nummer eller utställningsföremålens bakgrund. De publikfriande appellerna till begäret efter det förunderliga, förut osedda och otroliga, finns dock kvar och utökas nu också med utfästelser som väcker förhoppningar om materiell vinning hos publiken som när ett cirkussällskap som uppträdde i Borås 1901 lovar att skänka bort en levande gris. (7)

NOTER

1. Hirn, Sven, *Den gastronomiska hästen: gamla nordiska artistaffischer*, Svenska litteratursällsk. i Finland, Helsingfors, 2002, s. 7.
2. Johannesson, Lena, *Den massproducerade bilden: ur bildindustrialismens historia*, AWE/Geber, Stockholm, 1978, s. 211.
3. Runefelt, Leif, *Några ögonblicks förundran: marknaden för ambulerande underhållning i Sverige 1760–1880*, Nordic Academic Press, Lund, 2022, s. 41.
4. Affischen är reproducerad i Hirn, 2002, s. 34.
5. Om Lehmann, se Hirn, Sven, 'Konst och konster: Artistsläkten Lehmann – Legat', *Historiska och litteraturhistoriska studier* 43, Sällsk., Helsingfors, 1968, s. 232–244.
6. Vaxkabinettens reklamaffischer behandlas av Åhrén Snickare, Eva, 'Människokroppen som spektakel. Om vaxkabinett och deras marknadsföring kring sekelskiftet 1900', i Qvarsell, Roger & Torell, Ulrika (red.), *Reklam och hälsa: levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*, Carlsson, Stockholm, 2005, s. 57–73.
7. Runefelt, 2022, s. 37–40.
8. *Stockholms tidning* (1827-09-01).
9. *Blekingeposten* (1855-07-20).
10. Hirn, 2002, s. 34.
11. Johannesson, 1978, s. 211–212.
12. Åhren Snickare, 2005, s. 61.
13. Hirn, 2002, s. 7.

Sommaren med MONIKA

Harriet
ANDERSSON

Lars
EKBORG

Regi:
**INGMAR
BERGMAN**

Efter en bok av
P. A. FOGELSTRÖM

Det sällsynta leendet

Om affischerna till Ingmar Bergmans filmer

ERIK HEDLING

Offentligt uppsatta affischer var vid sidan av trailern länge det viktigaste marknadsföringsmediet avseende kommersiella, biograf-distribuerade filmer. En av de platser som alltid pryddes av film-affischen var den biograf där filmen visades. En visuellt anslående bild, som på olika sätt väckte publikens intresse för filmen den gjorde reklam för, var ett måste för alla filmer, och affischerna kunde komma ut i flera olika upplagor. Ofta innehöll affischen bilder av skådespelarna samt deras namn. Efter det att regissörskulten – filmen som uttryck för ett skapande genius, en ”auteur” – fick sitt genombrott i slutet av 1950-talet lyftes även regissören fram i affischen. Således kan man notera hur Ingmar Bergman, från att under det tidiga 1950-talet lite diskret ha omnämnts som filmens regissör, får en direkt koppling till själva skapelsen av verket, till exempel i affischen för *Det sjunde inseglet* (1957), där auteurens namn till och med står före titeln på verket: Ingmar Bergmans *Det sjunde inseglet*!

Jag har tittat på samtliga de affischer – en för varje verk – som ackompanjerade Bergmans 45 spelfilmer mellan 1946 (*Kris*) och 1982 (*Fanny och Alexander*), för att se vilka gemensamma nämnare man kan finna i marknadsföringen. En anslående detalj är den något sorgsna sinnesstämning som skådespelarna närmast genomgående signalerar, från 1940-tal fram till 1980-tal. Detta gäller oavsett om bilderna av skådespelarna utgörs av fotografier eller tecknade bilder, som är fallet med två av filmerna i vad som kallas för Bergmans trilogi om Guds tystnad: *Såsom i en spegel* (1961) och *Nattvardsgästerna* (1963). Detta är naturligtvis i linje med filmkritikens konstruktion av den bergmanska fiktionsvärlden som essentiellt genomsyrad av mänsklig tragedi.

•
1. *Sommaren med Monika* hade premiär 1953.

Det finns emellertid undantag. I det följande skall jag titta närmare på sju av de affischer jag studerat. I samtliga dessa hittar jag några enskilda skådespelare som ler, om än oftast omgivna av en samling långt mörkare ansikten. Här skall jag reflektera kring dessa leenden.

Sommaren med Monika (premiär 1953)

Filmen är en av Bergmans mest tragiska. Ett ungt par – spelade av Lars Ekborg och Harriet Andersson – träffas, blir förälskade, flyr ut i naturen för älskog, återvänder till staden då kvinnan blir gravid. De försöker leva ut tidens välfärdsdröm. Maken arbetar hårt, studerar till diplomingenjör på kvällarna, alltmedan hustrun blir alltmera frustrerad av att sitta hemma med babyn. När han befinner sig på kurs över en helg, är hon otrogen och hela deras gemensamma liv slås i spillror. Filmen har tolkats lite olika över tid. I början betraktades kvinnan i starkt moraliserande termer, så småningom har hon setts som representant för feministisk frigörelse. Oavsett tolkning är det svårt att förstå varför Lars Ekborg ler på affischen (1), medan Harriet Andersson sexualiseras i sparsam klädsel (om än inte till närmelsevis lika mycket som i den affisch som ackompanjerade den amerikanska utgåvan av filmen under titeln *Monika: The Story of a Bad Girl*). I Bergmans regi drabbas Lars Ekborgs rollkaraktär i filmen av en ändlös tragedi, varför leendet ter sig gåtfullt.

Gycklarnas afton (premiär 1953)

Denna film är ytterligare en av Bergmans tidiga tragedier. Det handlar här om ett kringresande cirkussällskap lett av direktören Albert, spelad av Åke Grönberg. Han har lämnat barn och familj för cirkusen och åtföljs av sin unga älskarinna Anne, spelad av Harriet Andersson. Albert har tröttnat på det vagabonderande livet, och vill återförenas med sin familj – hustrun avvisar honom emellertid helt. Som en följd av Alberts vankelmod är Anne otrogen med skådespelaren Frans, spelad av Hasse Ekman, med en aura av såväl klassmässig som maskulin överlägsenhet. När Albert utmanar Frans under en cirkusföreställning blir han illa misshandlad. Passande nog är det Hasse Ekman som ler på affischen, kanske som ett uttryck för hans överordnade position i förhållande till den stackars Albert. (2)

- 2. *Gycklarnas afton* hade premiär 1953.
- 3. *Sommarnattens leende* hade premiär 1955.

Sommarnattens leende (premiär 1955)

I denna klassiska komedi återkommer Harriet Andersson. Hennes roll som Petra, jungfru hos advokaten Fredrik Egerman, är lika sexualiserad som i de två föregående filmerna, om än utan de negativt laddade bibetydelserna man kan spekulera om i de förra. Här representerar hon en lustfylldhet och en erotisk charm som enligt Bergman själv var det som drog honom till henne, både som hans partner och som framträdande aktris i hans filmer. På affischen till filmen omges Egerman, spelad av Gunnar Björnstrand, av fyra kvinnor, alla vid tiden stjärnor i svensk film: Ulla Jacobsson som Egermans unga hustru, Margit Carlqvist som hustru till Egermans konkurrent avseende hans älskarinna, spelad av Eva Dahlbeck, samt Harriet Andersson. (3) Andersson är den som ler och som också blir

mer fysiskt exponerad i affischen än de övriga kvinnorna. Av filmen framgår att hon faktiskt har allt att vara glad över.

Smultronstället (premiär 1957)

Denna film brukar betraktas som ett av Bergmans mästerverk. Det handlar om den åldrade professor Isak Borg, som under en dag reser i bil från Stockholm till Lund, där han skall promoveras till jubeldoktor, 50 år efter det att han blivit medicine doktor. Under resan konfronteras han med minnen av det liv han levt och träffar därtill ett antal människor från det förflutna. Bland annat plockar han upp en ung kvinna, åtföljd av två unga män, en teolog och en medicinare som käbblar om världsalltets egenskaper, en blinkning till den vid tiden rasande religionsdebatten utlöst av Ingemar Hedenius bok *Tro och vetande*. Kvinnan spelas av Bibi Andersson, Bergmans dåvarande partner, och männen av Folke Sundquist och Björn Bjelfvenstam; i en annan rollgestaltning i filmen spelar Bibi Andersson Isak Borgs kusin, hans stora ungdomskärlek som återkommer i hans drömmar. I affischen finns en separat bild med Bibi Andersson och de två unga männen – samtliga ler. (4) Vid sidan av finns en bild av Andersson som den åtrådda kusinen. Också här är hon leende, som ett uttryck för det grundläggande livsbejakandet i berättelsen som handlar om hur Isak Borg kommer till insikt om sig själv, i tragedi såväl som komedi.

Nära livet (premiär 1958)

I denna film, efter ett manuskript av författarinnan Ulla Isaksson, ligger tre kvinnor på BB. En får missfall efter en tre månader lång graviditet, en är gravid med ett utomäktenskapligt barn som hon själv misslyckats med att abortera, en tredje har gått över tiden och föder efter en traumatisk förlossning ett dödfött barn. Ändå är det just den senare, spelad av Eva Dahlbeck, som ler på affischen. (5) Kritiker brukar lyfta fram Dahlbecks betydande skådespelarprestation när hon gestaltar övergången från en livsbejakande kvinna, genuint lycklig över den förestående förlossningen och moderskapet, till besvikelsen och sorgen över ett förlorat barn. Det är märkligt nog den lyckliga kvinnan som återkommer i representationen av den leende Eva Dahlbeck på affischen. På något sätt hade det varit mer logiskt att spegla hennes olycka i slutet av filmen.

AB Allkopia, u. o., 1960. 100 x 69,5 cm

AB Kopia, Stockholm, 1969. 100 x 70 cm.

- 4. *Smultronstället* hade premiär 1957.
- 5. *Nära livet* hade premiär 1958.
- 6. *En passion* hade premiär 1969.

En passion (premiär 1969)

Filmen är en av Bergmans mest komplexa med en tydlig tragisk sida. I centrum står fyra personer, alla presenterade med olika dimensioner av sina respektive personligheter. De fyra spelas av några av Bergmans mest framträdande skådespelare: Max von Sydow, Erland Josephson, Bibi Andersson och Liv Ullmann. Den engelska titeln på filmen är *The Passion of Anna*, den kvinna som spelas av Ullmann, Bergmans dåvarande partner. Affischen består av fyra dubblerade ansiktsporträtt av skådespelarna, det vill säga att porträttet av var och en till hälften överskuggas dubbletten där vi bara ser halva ansiktet. (6) I tre av fallen är det identiska bilder som utnyttjats. I ett fall är det två olika bilder. Detta gäller just Ullmann, som i den första bilden visas med ett stort leende på sina läppar. Att bildarrangemanget skall illustrera flerdimensionaliteten i personernas respektive personligheter torde vara givet, möjligen också deras våldspotential, ett av filmens bärande teman. Varför Ullmann ler är svårare att förstå. Hon gestaltar filmen igenom en djupt deprimerad och störd person, vars make och son avlidit efter en trafikolycka orsakad av henne vid ratten. Kanske för att hon i slutet av filmen, i bilen tillsammans med sin nye man, säger att hon kommit för att säga förlåt? Filmen liksom affischen är ytterst tvetydig.

Scener ur ett äktenskap (premiär 1974)

Scener ur ett äktenskap är tveklöst ett av Bergmans mest kända och sedda verk. Ursprungligen en tv-serie från 1973 om sex avsnitt blev den senare nedklippt till en film för biografdistribution och gjorde ett segertåg över stora delar av världen. Berättelsen porträtterar ett par, spelade av Erland Josephson och Liv Ullmann, som genomgår en plågsam skilsmässa, men som sedan återförenas i en kärleksrelation på nya villkor, det vill säga i detta fall utomäktenskaplig. Berättelsen har uttalat feministiska övertoner – Bergman läste vid tiden skrifter formulerade inom ramen för den andra vågens feminism. Det pågår en kamp mellan de båda, en kamp där Ullmanns rollgestalt till slut visar sig vara den starkare, emotionellt, ekonomiskt och intellektuellt. Det är inte ologiskt att affischen visar både Josephson och Ullmann storleende med den senare som lutar sig över den förre. (7) Filmen slutar ju egentligen lyckligt, trots de fruktansvärda bilder vi konfronterats med framför allt av den lidande Liv Ullmann, som ju är den som blir bedragen av maken, förnedrad av de gemensamma vännernas tystnad och till slut brutalt lämnad. Men hon kommer, som sagt, igen.

Att tolka affischer

Många uppgifter om den kontext i vilken filmaffischen kommer till saknas för ett noggrannare studium och för att kunna säga något generellt om förhållandet mellan en films innehåll och de affischer som marknadsför den: hur många olika filmaffischer lät filmbolaget formge och trycka upp och i vilka olika storlekar? Det är uppenbart att inte alla de här diskuterade affischerna är från samma år som filmerna hade premiär. Det kan bero på vad som finns bevarat i samlingarna men det kan också finnas andra skäl som skulle vara värda att undersöka.

Vem på filmbolaget bestämde hur affischerna skulle se ut? Hur stor frihet gavs de konstnärer som formgav dem? Hur såg arbetsprocessen ut? Hade Bergman själv något med affischerna att göra? Mot slutet av sin karriär, på 1960- och 70-talen, lade han sig ofta i marknadsföringsprocessen men hur såg det ut för de tidiga filmerna?

Affischerna förmedlar information om filmerna, skapar intresse och fångar in en publik. De utgör ett viktigt medium, värt studium och analys.

●
7. *Scener ur ett äktenskap* hade premiär som TV-serie 1973, som film 1974.

INGMAR BERGMANS

Scener ur ett äktenskap

MED LIV ULLMANN ERLAND JOSEPHSON
BIBI ANDERSSON JAN MALMSJÖ
FOTO • SVEN NYKVIST

Färg • Prod: Cinematograph AB • Distr.

LIGNER & ÅBERG KLÄDESHANDEL

7 VESTERLÄNGGATAN 7
STOCKHOLM.

SPORTKOMMIS HELYLLÉ
ALLA FÄRGER Kr. 3,40 pr mtr.

RIKS OCH ALLM. TEL. SAMMA NUMMER
25 52.

RIKS OCH ALLM. TEL. SAMMA NUMMER
25 52.

PROGRAM

vid Svenska Bollspelsförbundets täflingar i IDROTTSPARKEN

Söndagen den 3 September 1905.

Kl. 1,30 e. m.

Fotbollmatch

1:a halftid.

Djurgårdens Idrottsförening:

(Svart och blå dräkt).

(Målvakt)

Rob. Andersson

(Backar)

R. Dahlstedt,

A. Klück,

(Halfbackar)

G. Classen,

B. Möller,

(Forwards)

J. Friberg,

E. Olsson,

A. Schörling,

E. Lavass,

H. Andrén.

Idrottsföreningen Kamraterna:

(Röd och hvit dräkt).

A. Grönhagen,

C. G. Ohrling,

O. Moberg,

E. Larsson,

N. Georgii,

(Forwards)

K. G. Robert,

A. Ahlberg,

Nils Olsson,

(Halfbackar)

Helge Olsson,

Åke Fjälstad,

(Backar)

Yngve Bergvall.

(Målvakt)

Skiljedomare: Direktör C. L. Kornerup.

Matchprogram, tipskuponger och hejaramsor

Den svenska fotbollens kulturarv

TORBJÖRN ANDERSSON

Fotbollen slog igenom i Sverige runt sekelskiftet 1900 och blev snabbt en nationalsport. Som sådan har den ett rikt bevarat kulturarv. Det fick jag och fotografen Edvard Koinberg erfara när vi samlade in material till boken *Fotbollens Kuriosakabinett. Svensk fotbolls kulturarv i ord och bild* (2021). Landets idrottsföreningar har drivits enligt folk-rörelsemodell, varför kulturarvet är mer lättillgängligt än i länder där fotbollsklubbar är privata företag. I Sverige finns en tradition att lämna material till arkiv och museer. Generellt sett har fotbollen varit en folklig idrott. De föremål som finns bevarade är som regel av enklare slag än inom exklusivare sporter som golf, ridsport eller cricket. Tryckt material, inte minst det så kallade vardagstrycket kan vid en första anblick te sig oansenligt, men i själva verket är det ovärderligt för att ge en djupare förståelse för fotbollens kulturhistoria.

De vanligaste trycken i arkiven är matchprogram, en genre som utvecklats till ett samlarområde med höga priser för gamla exemplar. Det äldsta jag påträffat i Lunds universitetsbiblioteks samling är från 1905 och rör matchen mellan Djurgårdens IF och IFK Stockholm på Idrottsparken i Stockholm. (1)

Den idrottsplatsen låg där Stadion senare byggdes till Olympiaden 1912. Matchen arrangerades av Svenska Bollspelsförbundet, en sammanslutning som organiserade den allra tidigaste fotbollen, men som snart utkonkurrerades av Svenska Fotbollförbundet. Spelet var ännu så lokalt att det i programtexten togs för givet att läsaren förstod att Idrottsföreningen Kamraterna var från Stockholm. Annars fanns ju vid denna tid en rad IFK-föreningar runtom i landet.

•
1. Tidiga matchprogram kan synas väldigt enkla och är oftast bara ensidiga.

Just detta matchprogram är mest intressant på grund av sin höga ålder. Andra program kan fånga in en hel tidsanda. Det bästa exemplet på detta är nog programbladet från 1916 års landskamp mellan Sverige och Danmark.¹ Matchen ägde rum på Stadion, vilket idag är världens äldsta intakta arena, som fortfarande används för elitfotboll (Djurgårdens damlag). Vad gäller kulturarv är Stadion svårslagen och dess nationalromantiska arkitektur var passande för matchen mot vad som snart blev "arvfienden". Svensk idrottsnationalism kom, fränsett olympiader, att få sitt tidigaste fokus på just Danmarksmatchen. Det var i fotbollen som själva idén om landskamper introducerades, i en match mot Norge 1908. Vad Sverige eftertraktade var att få möta Danmark, Europas allra bästa lag utanför de brittiska öarna. Danmark nekade först, bl. a. för att motståndet ansågs för svagt. När matcher väl kom i gång 1913 föll Sverige med

- 2. Matchprogram till matcher på Stockholms Stadion var som regel tjocka och med en framsida i färg.
- 3. Av de tre hejarsor som introducerades till matchen mot Danmark 1916 var det bara den första som slog an hos publiken.

18-0 i två kamper. Förnedringen ledde till en fixering vid att kunna slå Danmark.

Landskamperna mot Danmark bidrog till att sprida en mer folklig nationalism i samhället. Runt sekelskiftet 1900 var nationalismen annars främst ett överklassfenomen; vanligt folk kunde vända landet ryggen och emigrera till USA. Mot denna bakgrund ansågs det viktigt att stärka nationalistiska symboler som flaggan och nationalsången. Fotbollen var lämplig för detta eftersom den hade en demokratisk karaktär. Just 1916 hade Bestyrelsen för Svenska flaggans dag bildats med syfte att popularisera flaggan. Det är därför ingen slump att matchprogrammet pryds av flaggor i färg. (2)

Snart introducerades även nationalsången *Du gamla, du fria* på landskamperna. Inte heller denna hade ännu fått en riktig förankring i arbetarklassens led. Att sångtexten trycktes i mellankrigstidens landskampsprogram hade därför sin betydelse.

Danmarkskampen bjöd på en innovation: det organiserade hejandet, ett fenomen som härrörde från amerikansk studentidrott. I Europa blev det emellertid ett kännetecken för svensk publikkultur. På svensk mark dateras upprinnelsen till Stockholmsolympiaden 1912, där en amerikansk hejaklack stöttade sitt lands friidrottare. Den storskaliga fotbollshejardebuten skedde i 1916 års Danmarksmatch. En pristävlan om ramsor hade utlysts av stadionchefen och de bästa publicerades i matchprogrammet. (3)

Ett av bidragen blev till den kända fotbollshejaramsan: "Heja grabbar, friskt humör, det är det som susen gör! Heja, Heja, Heja!". I programmet stod ordet gossar i stället för grabbar och avslutningen kom framöver gärna att nationalistiskt eka: Sverige, Sverige, Sverige! Skådespelaren Axel Hultman var författaren och han ledde själv publikens hejande – med utfallet att Sverige äntligen slog Danmark. Många tryckta blad med roliga hejaramsor från svenska klubbblagsmatcher finns bevarade i samlingarna. Ramsorna var på rim och hade ofta en stark lokal färg.²

För att återgå till 1916 års Danmarksmatch finner vi den segrande laguppställningen i programmets mitt. (4)

Alla spelarna tillhörde Stockholmslag, detta trots att Göteborg betraktades som fotbollens huvudstad. Bakgrunden var att landslaget från starten dragits in i regionala konflikter mellan Stockholm och Göteborg. Frågan gällde om det verkligen fungerade att blanda spelare från de två städerna. Efter landslagets fiasko med ett blandat

Idrottens dagliga tidning är DAGENS NYHETER

Utlärliga och sakliga referat rörande all idrott.
Intressanta och vackra bilder.

Lär Eder
STENOGRAFI OCH
MASKINSKRIVNING Å

Bar-Lock-Institutet

38 Hamngatan 38, Stockholm, C.

RKS 753, 85 66, ALLM 85 66, 117 53.

Nordens äldsta och modernaste specialskola, grundad 1906, för undervisning i Mellan skrivning på svenska och främmande språk samt i maskinskrivning å samtliga i marknads förskottade skrivmaskiner.

Inskrivning och nya elever hos dagligen st. Kustadefri påskommendation: BEAR BEGGÖRÄLSE.

AX. ADOLFSSON

Ögl. lärare, institutets direktör.

SPORTARTIKLAR

köpas bäst hos

Sibyllegatan
11.

GELBORD

Telefoner:
89 98.

Danmark (Röd tröja, vita byxor).

Sverige (Gul tröja, blå byxor).

Domare: Meerum Terwogt, Amsterdam, Holland.

MEREDITH
LOOMIS
SIMPSON
MURRAY
WARD

Ame-
rikas
för-
nämsta
idrotts-
män

tävla i STADION

den 14-16 Okt.

Lördag kl. 3 e. m., Söndag kl. 1.30 e. m.

Måndag kl. 4 e. m.

Biljetter säljas i köp i
RUBEN GELBORDS Sportaffär,
Sibyllegatan 11.

ENERGON

Nervstärkande
Kraftgivande

förordas av Läkare

Carl Axel Pettersson,

52 Kungsgatan 52. 15 Götgatan 15.

Första klass Skrädderi och Herrkonfektion.

Fullständig Herreklipping.

Läs
HÖRSTÄLLET
Mån-
Ons- &
Fredag

Sverige — Tyskland

i Fotbollstadion söndagen den 5 oktober 1941 kl. 14.

Läs
HÖRSTÄLLET
Mån-
Ons- &
Fredag

11. A. Andersson (AIK)	7. E. Lehner (Blauweiss, Berlin)	4. A. Kupfer (Schweinfurt 05)
6. K. E. Grubb (Elsborg)	8. W. Bohnemann (Admira Wien)	2. P. Jones (Wilhelmshaven 05)
3. H. Gustafsson (Björnsjö)	9. F. Walter (Kaiserslautern)	5. H. Rohde (Eintracht)
1. S. Bergqvist (Hammarby)	10. H. Schön (Dresdner SC)	1. J. Klodi (Schalk 04, Gelsenkirchen)
5. A. Enander (Elsborg)	11. L. Gärner (Olympia, Lorsch)	3. W. Billeus (FC Nürnberg)
2. H. Nilsson (Landskrona)		6. A. Kitzinger (Schweinfurt 05)
4. E. Persson (Landskrona)		
7. M. Mårtensson (Hälsjö)		

Sverige

(Gul tröja, blå byxor)

Reserver: Milvakt: G. Sjöberg, AIK.
12. B. Leander, AIK. 13. B. Rosengren,
IFK. Norrk. 14. H. Carlsson, IFK, Norrk.
15. K. Johansson, Elfsborg.

Domare:

Waldemar Laurson, Danmark.

Linjemen:

H. Schlan, G. Svensson, Stockholm.

Tyskland

(Vita tröja, svarta byxor)

Reserver: Milvakt: A. Haas, Wil-
helmshaven 05. 12. W. Bold, (back),
13. B. Piller, Schalke 04, (forward).

Läs IDROTTSBLADET måndag, onsdag, fredag

HAR MIN HERRE
HÖRT DET SISTA
OM RYSSARNA?

NÄ--VANURA
HAR DOM PÅTT KLÄDKULTUR--
BÖRJAR DOM KANKE HÄNGA
RYDHOLMARE PÅ PRÄMDAGARNA!

HEM TRÖR
NÄ VINNER?

VAFÖRSIA?

RYDHOLMS
VINNER I LÄNGDEN
DEN SAKEN
ÄR KLAR!

●
4. Landskampen Sverige–
Danmark kunde tolkas
som en match mellan
Stockholm och Köpen-
hamn.

lag i OS 1912 föredrog Sverige att ställa upp med endast Stockholms- eller Göteborgsspelare. I programmet kan läsas om uttagningen av elva Stockholmsspelare och att man hoppas att "andan i laget skall bli bättre, att laget skall bli en verklig enhet".³ Situationen påminde om den regionalism som länge präglade spansk och italiensk fotboll. Först runt 1920 upphörde dessa konflikter runt det svenska landslaget.

En landskamp som idag är mer känd än den mot Danmark 1916 är den i Stockholm 1941 mot Tyskland. Länderna möttes åter 1942 i Berlin – mitt under brinnande krig – och bägge matcherna drog fulla hus. Resultatet blev två svenska segrar och inledningen på landslagets storhetstid. Idrottsbladet skrev efter 4–2-segern 1941: "Sportsligt, publikt, nationellt och världshistoriskt var det den främsta bollkamp Sverige någonsin utkämpat."⁴ Tyskland hade gjort sin nazihälsning; svenske kungen hade hälsat på spelarna på planen. Efter matchen närvarade statsminister Per Albin Hansson på banketten. Föga förvånande står inget i programmet om det politiskt känsliga i matchen. Tvärtom är laguppställningarna omgärdade av humoristiska reklamteckningar av fotbollspublik som diskuterar ett klädmärke. (5)

Annars hade svensk idrott under mellankrigstiden varit politiserad. Under 1920-talet bildades arbetaridrottsföreningar, AIF i dagligt tal, som efter utländskt mönster strävade efter att skapa en egen idrottsrörelse. Riksidrottsförbundet (RF) ansågs vara för borgerligt. I länder som Tyskland, Norge och Finland blev AIF-rörelsen stark då både socialdemokrater och kommunister anslöt sig. I Sverige behöll dock RF sin dominans; AIF vilade på bräcklig kommunistisk grund. AIF bröt sig ur RF 1929, men sju år senare hade projektet misslyckats och AIF upplöstes.⁵ Det finns ganska sparsamt med information om AIF, varför bibliotekets vardagstryck blir särskilt värdefullt. Hit hör ett litet häfte från 1923, där motståndet mot en nationalistisk och elitinriktad idrott framkommer. (6)

Ett spännande fenomen som belyses i materialet är det illegala fotbollstipset. Detta hör till de mindre kända delarna av idrottens ekonomiska historia. I England hade "bookmakers" erbjudit sina tjänster redan i samband med den första cupfinalen 1872 och snart införde engelska tidningar tips. Idén spreds till Sverige. Det äldsta tips jag funnit i Lund är från 1912 i ett programblad för Svenska och Mellansvenska serierna.⁶ En expansion skedde när idrottsförening-

●
5. Reklam för herrkläder var
vanligt i matchprogram, så
även i politiskt känsliga
matcher.

- 6. Att information från det kommunistiskt präglade AIF trycktes på rött papper förvånar inte.

ar och privata aktörer startade egna tips, där tipparen betalade för själva kupongen. I denna kommersiella form blev tipset kontroversiellt. Det privata Malmöbaserade Sydtipset bötfälldes i domstol 1933 att betala över 50 000 kronor (idag motsvarande 1,8 miljoner). En kupong från detta år finns bevarat.

Statsmakten fick nog av myriaden av illegala tips och skapade 1934 världens första statliga tips: AB Tipstjänst. En av de allra tidigaste kupongerna visar att tipsobjekten var engelska matcher. Genom tipset grundmurades den engelska fotbollens popularitet i Sverige. Förstatligt blev tipset respektabelt och överskottet tillföll idrottsrörelsen. En rad idrottsplatser byggdes med tipsmedel.^{7 (7-8)}

Om idrottsplatser finns också värdefull information. Många idrottsplatser blev folkära lokala institutioner. Därför är det intressant att finna ritningar som visar att flera av dem var tänkta att få en annan arkitektonisk utformning än vad de faktiskt fick. För

7. De äldsta illegala tipsen var sifftertips, där matcher-
nas exakta resultat skulle
förutses.

SYDTIPSET

J. LECHE
Box 285, Malmö 1

Nº 77460

Namn _____

Adress _____

Ort _____

Kupongen måste vara inlämnad å SydTipsets
expedition senast söndag kl. 12 midn. För ombuds
eventuella försummelser ansvaras icke.

Eskilstunakamr.—Elfsborg

H. I. F.—A. I. K.

Sandviken—Landskrona

Örgryte—Sleipner

30 april

10 öre

SYDTIPSET

J. LECHE
Box 285, Malmö 1

Nº 77460

Namn _____

Adress _____

Ort _____

Kupongen insändes under adr.: J. LECHE, box
285, Malmö 1. Insända kuponger måste åtföljas
av likvid eller kvitto på insänd likvid för att med-
tagas i bedömningen.

Högsta antal rätt erhålla hela prissumman.

Eskilstunakamr.—Elfsborg

H. I. F.—A. I. K.

Sandviken—Landskrona

Örgryte—Sleipner

30 april

10 öre

U. o., u. å. 113 x 146 mm.

A.-B. Tipstjänst

anordnare av tippningstävlingar enligt Kungl. Maj:ts stiftelse
av den 24 september 1934

BOX 688, STOCKHOLM

Kontor: Vasagatan 42, 3 tr.

Telefon: 23 21 80 (växel)

Telegramadress: Tipstjänst

Postgirokontonr. N: 119

KOMPLETTA DIVISIONER

27 oktober 1934

30 UTVALDA MATCHER

4 KOMPLETTA DIVISIONER	POOL 1 Tippa 8 matcher	POOL 2 Tippa 4 bortasegrar	POOL 3 Tippa 3 oavgjorda	30 UTVALDA MATCHER	POOL 4 Tippa 6 av 30	POOL 5 Tippa 5 av 12 måkto
1 Aston Villa... Manchester C.				1 Aston Villa... Manchester C.		
2 Chelsea... Stoke C.				2 Chelsea... Stoke C.		
3 Derby Co... Middlesbrough				3 Huddersfield T. Sheffield W.		
4 Everton... W. Bromwich A.				4 Leicester C... Blackburn R.		
5 Grimsby T... Leeds U.				5 Sunderland... Arsenal		
6 Huddersfield T. Sheffield W.				6 Tottenham H. Portsmouth		
7 Leicester C... Blackburn R.				7 Wolverham W. Birmingham		
8 Preston N. E. Liverpool				8 Bradford C... Bradford		
9 Sunderland... Arsenal				9 Burnley... Bury		
10 Tottenham H. Portsmouth				10 Manchester U. West Ham U.		
11 Wolverham W. Birmingham				11 Notts Co... Fulham		
12 Burnley... Newcastle C.				12 Oldham A... Hull C.		
13 Bolton W... Notts F.				13 Southampton... Brentford		
14 Bradford C... Bradford				14 Swansea T... Blackpool		
15 Burnley... Bury				15 Accrington S... Lincoln C.		
16 Manchester U. West Ham U.				16 Creva A...		
17 Notts Co... Fulham				17 Darlington... Tranmere R.		
18 Oldham A... Hull C.				18 Hartlepool U. Mansfield T.		
19 Port Vale... Newcastle U.				19 New Brighton... Halifax T.		
20 Sheffield U... Plymouth A.				20 Yeek C... Wrexham		
21 Southampton... Brentford				21 Bristol R... Coventry C.		
22 Swansea T... Blackpool				22 Cardiff C... Newport Co.		
23 Accrington S... Lincoln C.				23 Aston T... Bristol C.		
24 Chester... Rochdale				24 Queen's P. R... Reading		
25 Creva A... Bury				25 Southend U... Millwall		
26 Darlington... Tranmere R.				26 Albion R... Aberdeen		
27 Doncaster... Chesterfield				27 Eltham... Motherwell		
28 Gateshead... Rochdale				28 Partick Th... Aldrie		
29 Hartlepool U. Mansfield T.				29 Queen's Park... Hearts		
30 New Brighton... Halifax T.				30 Queen of South Rangers		
31 Southport... Walsall						
32 Stockport Co... Colville U.						
33 Yeek C... Wrexham						
34 Aldershot... Watford						
35 Brighton... Exeter C.						
36 Bristol R... Coventry C.						
37 Cardiff C... Newport Co.						
38 Charlton A... Clapton O.						
39 Crystal P... Gillingham						
40 Luton T... Bristol C.						
41 Queen's P. R... Reading						
42 Southend U... Millwall						
43 Swindon T... Bournemouth						
44 Torquay U... Northampton T.						

Sämsamlagd insäts å denna
kupong minst 100 öre. Varje lodrätt i alla pooler
räknas som ett tips.

REGLER.

- Minstinsäts 25 öre per lodrätt rät, maximalinsäts Kr. 20.-.
- Kupong måste insändas i så god tid, att de må vara senast
kl. 16 varje speldag. För sent insänta eller orättfärdigt för-
rättade kuponger diskvalificeras, och då gjorda insatser tillfalla
bolaget.
- Alla vinsters utbetalas per postgiro omedelbart efter verkställd
kontroll.
För reklamationer skola gillas inom 10 dagar efter varje spel-
dag för att kunna beaktas.
- Endast angivet antal matcher i varje pool får tippas. Överskridet
av denna bestämmelse medför diskvalificering av kupongen.
- I händelse ingen tävlande skulle lyckas uppnå stipulationen
för en pool, fördelas poolsumman på de tävlande, som procent
ett bästa resultat.
- Sedan bestämda omkostnader avdragits, fördelas totalsumman av
gjorda insatser på varje pool på vinsterna i proportion till insatserna.
- Likvid för insända kuponger skall erläggas till sin genom in-
betalning till vårt postgirokontonr. N: 119 eller kontant. Från-
räkna gottgäta som likvid insitt ett belopp av Kr. 2.-.
- Insänta eller uppsänta matcher räknas icke. Då en eller flera av
tippade matcher insäntas, beräknas andel i odd på följande sätt:
För poolerna 1 & 4: En insänt, tippad match: $\frac{1}{2}$ av poolodds.
Två insänta, tippade matcher: $\frac{1}{4}$ av poolodds. Mer än två
insänta matcher: ingen utdelning.
För poolerna 2, 3 & 5: En insänt, tippad match: $\frac{1}{2}$ av pool-
odds. Två eller flera insänta matcher: ingen utdelning.
- Match som avbryts, räknas som spelad och gäller det upp-
satta resultat. Match, som förlängs, räknas med uppsatt
slutresultat.

Denna kupong skall vara oss tillhanda senast kl. 16 speldagen.

8. De svenska fotboll-
tipparna blev väldigt kunniga
om vad olika engelska lag
hette.

Iduns Tryckeri A. B., Stockholm, 1934. 294 x 225 mm.

den nya Råsunda-arenan, invigd 1937, fanns så sent som 1933 planer på ett diametralt annorlunda utseende.⁸ En annan imponerande idrottsplats, Strömdalen i Gävle, skulle enligt en teckning från 1922, året före invigningen, ha blivit än finare med ett fantastiskt tak på en tornliknande byggnad. (9)

Att taket aldrig realiserades berodde nog på de höga kostnaderna. På idrottsplatserna var publikens passion påtaglig. År 1925 blev det därför obligatoriskt att sätta upp skyltar som förklarade att åskådare som uppträdde osportsligt mot domaren skulle visas ut från idrottsplatsen. Här ses en skylt tryckt i Leksand 1927. (11)

Priskuranter är ett annat betydande material för att komma åt annars svåråtkomlig information. I dessa kan ses att fotbollar, skor och tröjor till en början importerades från Storbritannien. En rik svensk tillverkningsindustri kom igång på allvar runt 1930 med en storhetstid fram till 1970. Därefter togs produktionen över av globala storföretag som Adidas och Nike.

Affischer var viktiga för marknadsföringen och även dessa kan man hitta i arkiven. Oftast var de väldigt enkla och gav bara den

● 9. Strömdalen i Gävle är en av landets vackraste arenor, trots att dess påtänkta torn aldrig byggdes.

● 10. Bråda dagar för Kalmar IS pingsten 1922, matcher två dagar i rad.

- 11. Fotbollspubliken har setts som ett orosmoment i alla tider.

F. V. Olssons Tryckeri, Leksand, 1927.
140 x 214 mm.

nödvändigaste informationen. En del kunde dock vara riktigt vackra och färgrika med ett tecknat motiv på en eller flera fotbollsspelare. Dessa spektakulära affischer skulle ge ett omedelbart intryck och snabb information. (10) En del affischer hade ett standardmotiv från en match och så lämnades ett öppet fält, där information om en specifik match kunde skrivas in. På så vis kunde samma affischmotiv finnas år efter år och på helt skilda håll i landet. Idag finns inte många affischer kvar, trots den kolossala mängd som en gång tryckts. Nuförtiden är affischer ett trendigt samlarområde.

Med detta avslutas denna exposé över hur vardagstrycksmaterialet fördjupar vår förståelse för fotbollens rika kulturhistoria. Inför framtiden kan man hoppas att denna typ av tryck blir en mer självklar del av källmaterialet vid all typ av idrottshistorisk forskning. Det är fortfarande förhållandevis okänt och så brett och varierat att det kan ge nya och överraskande infallsvinklar till forskningen.

NOTER

1. Danmarksmatchen analyseras i Andersson, Torbjörn, *Kung Fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950*, Symposion, Stockholm/Stehag 2002, s. 273–292.
2. Några exempel finns i Andersson, Torbjörn & Koinberg, Edvard, *Fotbollens Kuriosa-kabinett. Svensk fotbolls kulturarv i ord och bild*, Arx Förlag, Malmö, 2021, s. 212–222.
3. Program för *Federationsmatchen Danmark v Sverige i Stadion i Stockholm söndagen den 8 oktober 1916*.
4. *Idrottsbladet*, nr 115, 1941, s. 1.
5. Andersson, 2002, s. 361–380.
6. Andersson & Koinberg, 2021, s. 270.
7. Andersson, 2002, s. 347–360.
8. Andersson & Koinberg, 2021, s. 176.

(Fr.) Kommuner
(Och) Hotell

Restaurant- Vägvisare

vid resor i:

Västergötland

Halland

Bohuslän

samt

Jönköpings stad

Gott och billigt

äter man alltid på de av
Systembolagen ledde
Restauranterna!

”Gott och billigt äter man alltid på de av Systembolagen ledda Restauranterna!”

HÅKAN JÖNSSON

Uteätandets historia tillhör inte den mest väldokumenterade, om man betänker att hotell- och restaurangbranschen idag sysselsätter mer än 250 000 personer, mer än dubbelt så många som fordonsindustrin och fem gånger så många som stålindustrin. För den som vill fördjupa sig i den svenska hotell- och restauranghistorien är bibliotekens samlingar av vardagstryck en viktig ingång. Här finns diverse trycksaker, från menyer och vinlistor över restriktionskuponger till instruktioner för hotellpersonal. I denna text ska jag göra några nerslag i de senaste hundra femtio årens restauranghistoria, med en viss slagsida åt det sydsvenska hållet.

Uteätande som kommunikationsservice

Låt mig börja med klassificeringen. Den som letar efter trycksaker som har med uteätande att göra får på universitetsbiblioteket i Lund leta under ”Kommunikationer”. Det säger något viktigt om uteätandets funktion. Det var främst i samband med resor det fanns en efterfrågan på mat, dryck och logi mot betalning. Därför finner vi matsedlar tillsammans med dokument om järnvägar och färjor. Ibland hänger de faktiskt ihop, som i de bevarade menyerna från restaurangvagnen på linjen Långsele–Boden. (2) Det serverades både Table d’hôte i två sittningar och därutöver À la carte. Det var ett logistiskt pussel att få gästerna att rymmas under den begränsade tiden, och det påpekades i menyn att platserna ”godhetsfullt torde utrymmas” efter att den timme som anslagits till respektive sittning var över.

1. Idag känner inte många till att Systembolagen drivit restauranger. Men det var faktiskt deras huvuduppdrag när de bildades. Från början var systembolagen kommunala, sedan bildades regionala och till sist ett statligt restaurangbolag, som under 1970-talet tillhörde Europas största.

Axel Petterssons
Reselektfabrik,
Regeringsgat. 26

Begär
Katalog!

Res med våra
Trämasse-
Koffertar

Begär
Katalog!

Axel Petterssons
Reselektfabrik,
Stockholm

26
Regeringsgat.

Cigaretter

Ed. Laurens "Le Khédive"
Höfverantör till
H. M. Konungen och H. K. M. Kronprinsen af Sverige.
23 Grand Prix och Hedersdiplom.

RESTAURANTVAGNARNA

LÅNGSELE-BODEN

INNEHAFVARE: A. PETERSSON, JÖRN.

Table d'hôte-middagen serveras i olika omgångar på nedan bestämda tider. — Platser kunna reserveras i förväg genom uppsäresen, och skall denne samtidigt aflämna nummersedel till den plats som anvisas. A la carteservering förekommer icke under den tid, table d'hôten pågår, utan försiggår på nedan angifna tider.

Tidsindelning Mahizellen Hours of Meals

Från Ab From	Långsele	Från Ab From	Boden
	A la Carte		A la Carte
9,19 fm. (Vm.-am.)	— 1,15 em. (Nm.-pm.)	9,25 fm. (Vm.-am.)	— 1,30 em. (Nm.-pm.)
5-9,25 em. (Nm.-pm.)		5-9,30 em. (Nm.-pm.)	
	Table d'hôte		Table d'hôte
1sta servisen	1,45 em. (Nm.-pm.)	1sta servisen	2,00 em. (Nm.-pm.)
1ste Bedienung 1st Service		1ste Bedienung 1st Service	
2dra servisen	3,00 em. (Nm.-pm.)	2dra servisen	3,15 em. (Vm.-pm.)
2de Bedienung 2nd Service		2de Bedienung 2nd Service	

För hvarje omgång af Table d'hôten anlås en timme, hvarje platsens godhetsfulla torde utrymmas.
Für jede Bedienung von den Table d'hôte wird genau eine Stunde berechnet. Es wird hied. ersucht die Plätze nach dem Ablauf dieses Zeitraums gef. frei zu machen.
One full hour is reserved for each service of the Table d'hôte. Guests are respectfully requested to vacate their seats after each service.

I den mån tillgång finnes efter 1sta omgången af table d'hôte serveras de till densamma hörande köttens färdiga portier och legymor eller sallad till ett pris af 1 krona pr portion.

STOMATOL är oundgängligt på resor.

My Lady

La Palma

El Justino

Enrillos

Mesa No. 1

Leverantz

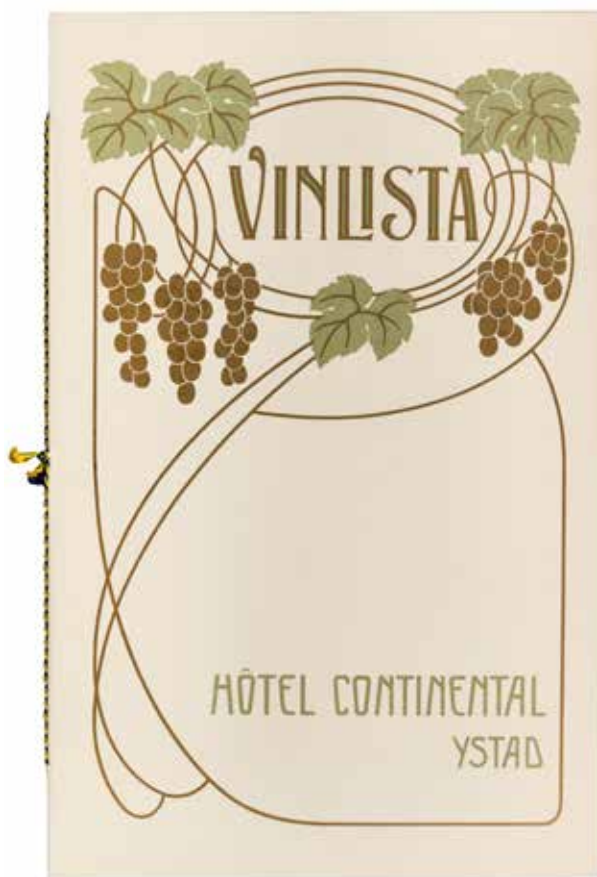
K. A. Alander

Stockholm

2. Information om sittningar och tider ges på flera språk. Man förväntade sig uppenbarligen såväl tyska som engelska resenärer och matgäster.

Vin och musik – en farlig kombination

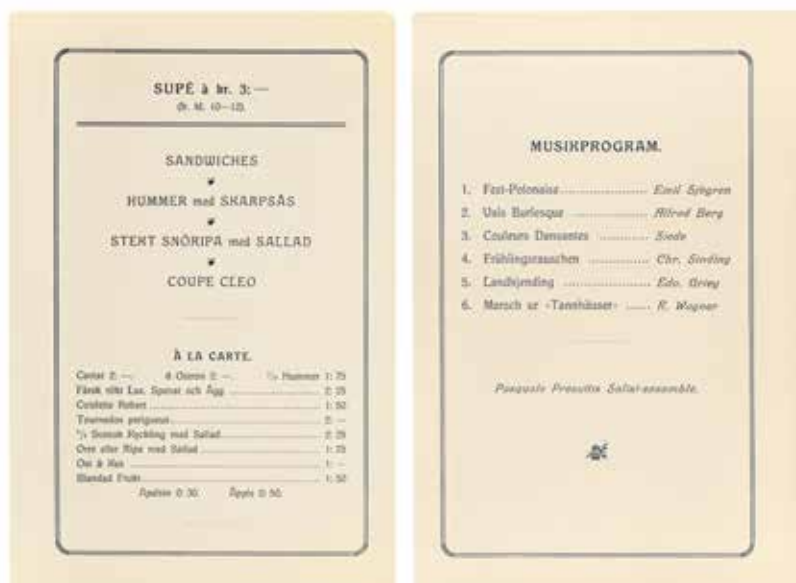
Menyer och vinlistor är ett bra källmaterial för måltidshistorikern. Ett exempel är en vinlista från Hotell Continental i Ystad från tidigt 1900-tal. (3) Continental från 1812 är för övrigt det äldsta av de moderna hotell som fortfarande är i drift i Sverige. Det återinvigdes 2023 efter en renovering som gör det möjligt att återuppleva åtminstone en del av den historiska känslan. Dock går det inte längre att beställa en flaska Château Mouton Rothschild för 8 kronor. Enligt vinlistan fanns också en flaska Château Margaux från

HOTEL CONTINENTAL, YSTAD			
Num			Kr. öre
Röda Bordeaux-Viner.			
1 a	Château Mouton Rothschild, Slottstappning, Rechenauer & Co, Bordeaux, pr 1/2 Lit.	8	—
1 b	Château Margaux 1888, Slottstappning, A. Fies & Sauer, Mainz, " 1/2 "	18	—
2 a	Château Pichon Longueville, Slottstappning, Rechenauer & Co, Bordeaux, " 1/2 "	7	—
2 b	Château Mouton 1878, A. Fies & Sauer, Mainz, " 1/2 "	10	—
3 a	Château Grand Latour, Rechenauer & Co, Bordeaux, " 1/2 "	5	—
3 b	Château Grand Latour, Rechenauer & Co, Bordeaux, " 1/2 "	2	75
4 a	Château Pichon Longueville, Rechenauer & Co, Bordeaux, " 1/2 "	3	—
4 b	Château Pichon Longueville, Rechenauer & Co, Bordeaux, " 1/2 "	2	75
5 a	Margis de Ternes, Rechenauer & Co, Bordeaux, " 1/2 "	4	50
5 b	Margis de Ternes, Rechenauer & Co, Bordeaux, " 1/2 "	2	50
6 a	Citron, Rechenauer & Co, Bordeaux, " 1/2 "	5	50
6 b	Citron, Rechenauer & Co, Bordeaux, " 1/2 "	2	—
7 a	Leysser St. Estéphe, Rechenauer & Co, Bordeaux, " 1/2 "	3	—
7 b	Leysser St. Estéphe, Rechenauer & Co, Bordeaux, " 1/2 "	1	75
8 a	St. Estéphe, A. de Laro & Fils, Bordeaux, " 1/2 "	5	—
8 b	St. Estéphe, A. de Laro & Fils, Bordeaux, " 1/2 "	2	75
9 a	Médoc, A. de Laro & Fils, Bordeaux, " 1/2 "	4	—
9 b	Médoc, A. de Laro & Fils, Bordeaux, " 1/2 "	2	25
10 a	Francis, A. de Laro & Fils, Bordeaux, " 1/2 "	3	50
10 b	Francis, A. de Laro & Fils, Bordeaux, " 1/2 "	2	—
11 a	Claude, A. de Laro & Fils, Bordeaux, " 1/2 "	3	—
11 b	Claude, A. de Laro & Fils, Bordeaux, " 1/2 "	1	75

3. Vindrickare var ovanliga i Sverige under större delen av 1900-talet. Den välbärgade delen av borgarklassen hade dock goda möjligheter att njuta av högklassiga viner, även i en småstad som Ystad.

1888 i sortimentet, men då fick man punga ut med hela 18 kronor. Av vinlistan framgår att det fanns ett rikt och attraktivt utbud av bordeaux- och bourgogneviner. De tyska vinerna var också rikligt representerade, under beteckningarna Rhen- och Moselviner. Att det till skillnad från idag inte fanns några viner från "Nya världen", alltså vinländerna utanför Europa som idag står för en stor del av vinet på den svenska marknaden, är kanske inte så överraskande. Varken Chile, Argentina, Australien eller USA finns representerade. Det fanns endast ett vin från Spanien, som då kallas Malagavin. Detta återfinns under rubriken "Diverse viner", där faktiskt även ett sydafrikanskt vin (Cap Constantia) finns med, liksom några Tokajer från Ungern. Dock fanns inte ett enda vin från det idag så populära vinlandet Italien, om vi undantar Marsalavinet. Detta och andra starkviner var å andra sidan välrepresenterade. Madeira, portvin och sherry tillhörde de vanligaste vinerna i Sverige, som hade en mycket låg vinkonsumtion jämfört med idag.

4. Akademiska förenings restaurant, supé vid studentbalen den 24 mars 1917.

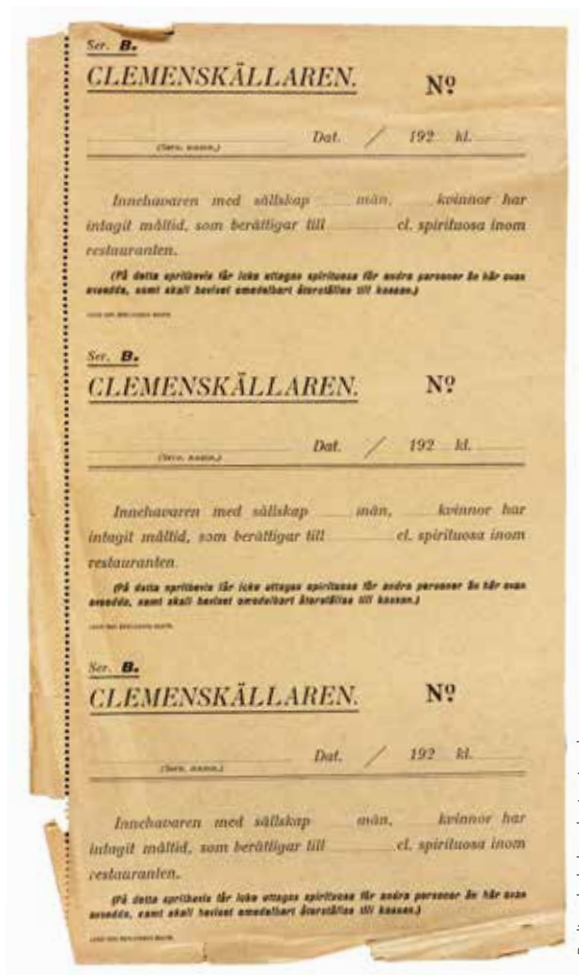
De menyer som finns bevarade från festliga tillfällen från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet har flera likheter med nutidens. Maträtterna presenteras och dryckerna står vid sidan om eller under respektive maträtt. Det som sticker ut är dock de musikprogram som inte sällan tar upp lika stor plats som maten och drycken. Grieg och Wagner hade en lika självklar plats i programmet som gratänger och vita viner från Mosel. (4)

Kombinationen musik och alkohol var dock inte okontroversiell. Redan på 1880-talet hade det så kallade varietéförbudet införts, som reglerade alkoholservering i samband med sång- och dansföreställningar. Instrumentalmusik gick dock bra. Den hotade inte den allmänna ordningen och moralen. I samband med första världskriget inträder emellertid en förändring i svensk restauranghistoria.

En reglerad bransch

Uteätandet (och drickandet) har länge varit utsatt för omfattande regleringar. Det går tillbaka ända till Alsnö stadga (1279), över gästgiveriförordningarna på 1500- och 1600-talen fram till nutidens svåröverskådliga restaurangregleringar. Först under 2023 avskaffades till exempel skyldigheten för restaurangpersonal att ingripa om spontandans uppstår på en restaurang utan danstillstånd.

5. All alkoholkonsumtion skulle nog dokumenteras. Det räckte inte med att ange antal personer vid bordet. Då män och kvinnor fick dricka olika mycket (kvinnor hade halv ranson), var det viktigt att ange kön. Även klockslag skulle anges, då full ranson först kunde fås efter kl. 15. Det fanns dock många kreativa sätt att kringgå restriktionerna, särskilt i festvåningsverksamheten där insynen var sämre.

Berlingska boktryckeriet, Lund, 1927. 25×14,5 cm.

Störst påverkan hade troligen alla de bestämmelser som kom till under den så kallade restriktionstiden 1917–1955. Då infördes tvång att äta varm lagad mat för att få dricka alkohol, och därtill en rad detaljerade regler om maxkvantiteter alkohol (två vita och en brun, alltså 2 × 5 cl renat och 1 × 5 cl Eau de vie), om hur starka groggarna fick vara (högst 2,5 cl starksprit och minst 22,5 cl sodavatten) och många andra regler. Alkohol fick t. ex. endast serveras vid bordet och kunde inte beställas vid en bardisk. Starköl var förbjudet, förutom på apotek, där det kunde rekvideras efter recept från läkare.

Restriktionssystemet medförde en hel del byråkrati med flera blanketter som serveringspersonalen måste fylla i. Restriktionerna

hade ett uppfostrande syfte. Ursprungstanken var att arbetare skulle läras att inta mat och dryck på ett representativt sätt, och inte råsupa. Effekten var dock tveksam. Systemet inbjöd snarare till diverse kreativa försök att kringgå restriktionerna och få i sig större kvantiteter än det var tänkt, än att äta och dricka måttligt. (5)

I minnena från restriktionstiden återkommer berättelserna om restriktionsmaten, alltså de maträtter som bara fanns för syns skull. Jag har alltid undrat hur gästen visste vilka rätter som var avsedda att ätas och vilken som var "La Paloma", alltså den rätt som likt en duva flög ut och in mellan kök och matsal. Det finns flera matsedlar bevarade från restauranger vid denna tid, till exempel från Grands bakficka Gambrinus, som var ett omtalat tillhåll för törstiga lundabor med skral kassa. Men det går inte att utifrån matsedeln utläsa vad som var en restriktionsrätt. Det ser ut som god husmanskost, och så var det kanske också. Förmågan att navigera i vad som var restriktionsmat respektive "riktig mat" kan vara för evigt förlorad, en form av tyst kunskap. (6)

Mellankrigstiden var dock inte bara restriktioner och ritualiserat alkoholintag. Den alkoholfria delen av restaurangbranschen växte. Mjölkbarnerna såg dagens ljus och konditorierna blev platser för en framväxande ungdomskultur. Det var också folkrörelsernas tid, och även dessa hade sina matställen. Folkets Parks servering var en sådan, där det bland annat serverades alkoholfritt portvin. (8)

6. På Grand Hotell fanns Gambrinus bakficka, ett ställe där enklare mat och dryck kunde fås till rimliga priser, uppskattat av många studenter och mindre bemedlade akademiker. Några uppenbara restriktionsrätter finns dock inte på menyn.
7. Efter andra världskrigets slut ökade resandet. De internationella besökare som sökte sig till Sverige blev inte sällan både förvånade och irriterade över serveringsrestriktionerna, varför ett särskilt avsnitt i broschyren för internationella gäster ägnades åt restriktionerna.

Prislista till Folkets Park	
Läskylskor, stora	20 kr
Små	10
Sallader	15
Kalla med bröd	10
- utan	50
- med	50
- utan	25
- med	50
Choklad med bröd	50
- utan	40
Östergötter	pr. gls. 10
Pils	20
Lager 12	20
Pilsner 12	20
Port	30
Pilsenerbottle	18
Skotte	1 kr
Portvin, Gult & Rött	1
Scherry, Weisswein	1
Plaster	1

OBS! Inga drickspengar. **OBS!**
Systembolaget

8. Meny från Folkets Parks restauranger.

Restriktionerna var svåröverskådliga även för den som hade att hantera dem dagligen, vilket framgår av berättelser från restaurangpersonal. Än svårare måste det ha varit för tillfälliga besökare. I en broschyr som årligen gavs ut till de efter kriget allt fler internationella besökarna ågnades i 1947 års upplaga en sida åt att förklara de svenska "Licensing regulations". (7)

De offentliga restaurangernas storhetstid

Många av trycksakerna kommer från offentligt ägda restauranger, vilka ursprungligen var dotterbolag till Systembolagen. De tidiga systembolagen, grundade vid mitten av 1800-talet, var kommunala och hade som huvudsyfte att ta över och driva enklare restauranger för arbetare, inte att som idag sälja alkohol i flaska för hemmakonsumtion. Systemaktiebolaget i Lund drev till exempel flera restauranger, och i en prislista från 1926 kan vi se vad som fanns på menyn. Det var smörgåsbord, hummer, stekt rödspotta (jo, det hette så), Chateaubriand, wienerschnitzel och mycket annat, och viner fanns det gott om utöver brännvin, punsch och cognac. "Gott och billigt äter man alltid på de av Systembolagen ledda restaurangerna", enligt den Restaurangvägvisare som tyvärr saknar årtal, men troligen tillhör mellankrigstiden. (1)

En minibroschyr från 1964 innehåller en lista över alla restauranger inom SCRA (Sveriges Centrala Restaurangaktiebolag). Dotterbolagen SARA, ÖSARA, SKAR, VARA och BARA täckte regionerna kring Stockholm, Västsverige, Linköpingsområdet och Skåne. Bakom de föga upphetsande förkortningarna dolde sig en av Europas största restaurangkoncerner. I broschyren går att läsa att koncernen driver ett 40-tal hotell och cirka 155 restauranger med närmare 7000 anställda som serverade över 18 miljoner gäster årligen. (9)

Koncernens årsredovisningar finns bevarade och i 1970 års redovisning går att läsa att SKAR (Skånes allmänna Restaurangaktiebolag) under året slutfört förhandlingar om att, från den 1 mars 1971, överta Grand Hotell i Lund. Det blev dock inte något av restaurangkoncernens mer lyckade förvärv. 1970-talet innebar nya utmaningar för hotell- och restaurangbranschen, med ökande kostnader och förändrade värderingar hos gästerna. Diskoteken tog mycket av dansrestaurangernas marknadsandelar och när det gällde maten var det enklare koncept med grillbarer och pizzerior och en informell

9. Alfabetisk lista över restauranger och hotell. Med en bekväm broschyr i fickformat kunde läsaren botanisera bland alla de hotell och restauranger som Statens Centrala Restaurangaktiebolag (SCRA) och deras dotterbolag ägde och drev.

miljö som lockade mera än de dyra och striktare klassiska restaurangerna med vita dukar och matsedlar på franska. År 1979 fick Lunds kommun ta över ägandet av Grand och 1981 lades driften ut på bröderna Leif och Urban Paulsson, som gjort sig kända genom sin för tiden moderna grillrestaurang GRIFO.

En intim och informell tid

Trycksakerna från årtiondena efter andra världskriget visar en tid av snabb modernisering, inte minst på restaurangsidan. Efter motbokstidens slut 1956 försvann också starkölsförbudet. Bryggerierna såg nya möjligheter och Prippts lanserade ett eget restaurangkoncept, Prippts Hörne, som kunde vara ett permanent inslag, men som främst var tänkt att finnas under en begränsad tid. Enligt broschyren hade nu introducerats ett "i Sverige helt nytt sätt att umgås". Idag hade det kallats ett pop up-koncept och kanske hade det även idag uppfattats som nytt och innovativt. Men få saker är så nya som de kan verka. (10)

Vid ungefär samma tid lanserade ICA-restaurangerna, som tagit över och vidareutvecklat mjölkbarskonceptet, sina värdekuponger.

10. Pripps Hörne. Ett nytt sätt att umgås och ett tidigt exempel på en pop-up-bar.

AB Svenska Telegrambyrån, Göteborg / Typografia, u. å. 149 × 209 mm.

PRIPPS HÖRNE

presentorades för första gången på Dagens Hushåll i Göteborg 1963. Därmed introducerades i Sverige ett helt nytt sätt att umgås. Idén att skapa en färsvensk typ av pub med allt det bästa i engelsk, tysk och amerikansk tradition när det gäller att umgås med öl i trivselsmiljö har sedan dess spritt sig över stora delar av Sverige. Många restauranger har skaffat sig sin egen Hörne, och på över 50 platser runtom i landet har man fått stifta bekantskap med Pripps Hörne, som ständigt besöker olika restauranger under kortare eller längre perioder.

Att koppla av en stund med en sejdel kallt, gott fatöl och en bit prickig kore som tilltugg i Pripps Hörne har blivit populärt inte minst bland damerna tack vare den stimulerande trivselsmiljö som Pripps skapat.

PRIPPS

rivs med E

Detta format kom sedan att övertas av Rikskuponger, som blev ett sätt för arbetsgivare att skattefritt kunna erbjuda sina anställda en måltid på de restauranger som var anslutna till kupongsystemet.

Med bilismens framväxt kommer så nya ideer. Bil-logi var en sådan och reseguider som tipsar om bilvänliga resmål och restauranger blir vanliga under 1960-talet. Nu började också konferensanläggningar att växa upp. Flera broschyrer informerar om detta nya sätt att mötas för "effektiva konferenser", dock inte sällan på ställen där det går att ana att en del nöjesliv också förekom under konferensresan. RESO byggde flera nya stora hotell, som med sin kombination av turism och konferens skulle tackla de traditionella hotellens bristande lönsamhet. (11)

På 1960-talet etableras i Malmö två nya restauranger med höga ambitioner: Kronprinsen och Hotell S:t Jörgen. Liksom ofta vid denna tid framhävs att restaurangerna är "intima". Med tanke på matsalarnas storlek känns det lite speciellt idag, när de flesta restauranger är betydligt mindre. Men det var en reaktion mot tidigare restaurangers stora, öppna ytor med högt i taket. De öppna ytorna var delvis ett resultat av alkoholrestriktionerna. Det skulle vara möjligt att ha uppsikt över lokalen så att det inte skedde någon

olovlig alkoholförtäring. Men nu hade en mer intim och informell tid kommit. I denna fanns också utrymme för spel. Roulette var t. ex. ett vanligt inslag på restaurangerna under 1970-talet, liksom de enarmade banditerna som förbjöds 1979. (12–13)

Till den intima epoken hörde också de stripteaserestauranger som etablerades, flera i statlig regi. Några trycksaker från dessa uppseendeväckande inslag i den svenska restauranghistorien hittar jag dock inte i samlingarna. Lika bra är väl det, de hade knappast lämpat sig här.

Trycksakerna ger oss ögonblicksbilder av det svenska uteätandets historia. Mycket mer finns att fördjupa sig i, inte minst när det gäller senare års förändringar av restauranglivet. Vissa trender, som cocacolasås och hallonshots, har redan förpassats till kulturhistorien, medan andra, som hamburgerrestauranger i olika former, verkar mera seglivade. Vad kommer framtida forskare att säga om vår tids uteätande? Kommer de att betrakta matsedlar med naturvin, poké bowls, tångsallad och glutenfria alternativ som lika exotiska som vi idag ser på restriktionstidens matsedlar? Eller noterar de med förvåning att sådana självklarheter inte fanns förrän på 2000-talet?

- 11. På 1960-talet byggdes en ny generation hotell – denna gång med den växande konferensmarknaden i åtanke. "Effektiva konferenser" utlovades, med modern teknik. Mellan raderna går det att läsa att gästerna efter sitt effektiva arbete under kontorstid gärna fick roa sig också.

12 och 13. Kronprinsen och Hotell S:t Jörgen byggdes under industrisamhällets höjdpunkt. I moderna byggnader med full service (inklusive parkering och bensinstation) erbjöds också en ny typ av uteätande. Trots att restaurangerna med dagens mått var stora, marknadsfördes de med ord som "intima" och "mysiga". Med roulette och enarmade banditer fick många restauranger en extra intäkt som var välkommen då de växande kostnaderna för arbetskraft gav lönsamhetsproblem inom hotell- och restaurangbranschen.

Günther & Bäck AB, Malmö, AB Duro-Offset, u. å. 298 x 210 mm.

Hotell S:t Jörgen har en välutrustad, modern bakverkssal, som erbjuder gästerna ett rikhaltigt sortiment. Specialuppsättningar utlämnas på den förtädda server.

Hotell S:t Jörgen har a well-equipped modern bakery-pastry shop which offers the guests a rich assortment. Special catering is taken with you on your journey.

Hotell S:t Jörgen har eine modern ausgestattete, moderne Backerei-Konditorei, die den Gästen ein reichhaltiges Sortiment bietet. Spezialaufpackungen auf die weitere Reise mit sich zu nehmen.

AB Svenska Telegrambyrå, Malmö, AB Lito-Grafik, u. å. 209 x 210 mm.

CHERCHER-VOUS PLUS D'INTIMITÉ?

Nous avons des salles prévues pour des réunions en petit comité et d'où s'offre la même vue magnifique. Conligé à la salle à manger, une petite salle de 100 m² peut recevoir 20 convives. Sur l'une des ailes, "Utökan" est le jour une salle de café, le soir, une salle de banquet pour 60 personnes.

KRONPRINSEN/OVERSTEN, MALMÖ, SUÈDE

© 1968 Svenska AB. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced without permission.

Enne establishmentet när man har roulette, var möjligt källa till ena kvällen. När man har sin egen har också förtädda sin rekord.

Within the establishment you easily come to the roulette table where the magic ball is rolling every evening. If you have luck you can bet to choose your travel funds.

In dem Establishment findet man leicht den Weg zum Roulette, dessen magische Kugel jeden Abend rollt. Wenn man Glück hat, kann man ganz einfach seine Reisekosten vorziehen.

cykel + tåg

SPARAR GUMMIRINGAR

1. UNDVIK TÅGRESA LÖRDAG OCH SÖNDAG
2. POLLETTERA CYKELN I GOD TID
3. TAG AV PUMP, LYKTA OCH VÄSKOR
4. SÄTT ADRESSLAPP PÅ CYKELN

1. PUMPA RINGARNA HÅRT
2. BROMSA MJUKT
3. GUMMIRINGARNA MÅ BÄST I SKUGGA
4. ANLITA REPARATÖR FÖR TRÄSIG RING

Bliv medlem av Cykelfrämjandet så är ni ansvarighetsförsäkrad

Ninnes

Cykeln, gummit och nationen

CHARLOTTE HAGSTRÖM

LARS-ERIC JÖNSSON

Pumpa hårt och parkera i skuggan! I *Ringråd för längre ringliv* ges anvisningar om hur man på bästa sätt tar hand om sin cykel. Broschyren publicerades 1942, mitt under brinnande världskrig. Det rådde brist på gummi och det som fanns måste användas till annat och viktigare saker än att ersätta slangar som slarviga cyklister fördärvat. I fokus för den här artikeln står cykelns och cyklandets betydelser i Sverige under andra världskriget. Vi vill visa hur cyklingen under dessa år gavs förnyad uppmärksamhet när tillgången till bränsle och motoriserade transportmedel var starkt begränsad och därmed belysa aspekter på cykelns och cyklingens betydelser under beredskapsåren.

Cykeln i källorna

REKLAM

En av de källor vi har använt oss av är de årliga reklamkataloger som gavs ut av cykelfabrikanter och som innehåller presentationer av årets modeller, reseberättelser, skötselinstruktioner, uppmaningar att följa trafikregler samt i vissa fall berättelser om tävlingsframgångar. Vi förväntade oss att kristiderna skulle speglas i dessa trycksaker eftersom tillverkarna sannolikt måste ha drabbats av svårigheter att få tillgång till olika råvaror och delar till sin produktion. I kontakter med potentiella konsumenter kommenterades konsekvenserna av dessa brister. Cykelfabrikanterna befann sig i denna mening i en samtidigt både fördelaktig och besvärlig sits. Man kunde förvänta sig att efterfrågan på cyklar skulle öka, samtidigt som möjligheterna att tillverka och leverera minskade.

1. Under krigsåren var tåget och cykeln prioriterade färdmedel. Tillsammans med SJ propagerade Cykelfrämjandet för möjligheten att använda båda färdmedlen i kombination genom pollettering. Man skulle vara ute i god tid, undvika helgtrafiken och vara noga med adresslapp på cykeln. För att spara på gummit, som var en bristvara, borde bromsen användas med försiktighet, ringarna pumpas hårt och förvaras i skugga. Bildreproduktion: Järnvägmuseet i Gävle.

TIDSKRIFTEN CYKLISTEN

En annan källa är Cykelfrämjandets månatliga tidskrift *Cyklisten*. Det första numret publicerades 1934, samma år som Cykelfrämjandet bildades. Innehållet liknar det som finns i katalogerna men är mer fördjupat och bitvis mer personligt, särskilt i reseberättelserna. Under åren fram till krigsutbrottet märks påfallande lite av vad som höll på att ske runt om i världen och någon oro verkar skribenterna inte känna. En lite skämtsam dagboksberättelse om en cykelresa i Tyskland 1935 illustreras till exempel med teckningar av en ung man med hakkors på skjortärmen som gör hitlerhälsning medan en annan berättelse, även den menad att vara humoristisk, handlar om hur författaren tillsammans med några andra personer från olika länder cyklar runt i München på Tag der Deutschen Kunst 1937 och till sin glädje får se Hitler passera. Cykelturer inom och utom landet fortsatte att planeras och på våren 1939 fanns ett uppslag med många bilder under rubriken "Nu står oss världen öppen igen". I kommande nummer, fick läsaren veta, skulle mer information följa om de cykelresor runt om i Europa som medlemmarna kunde anmäla sig till följande sommar. Men kriget kom och blev alltmer närvarande, även i *Cyklisten*, såväl i reportage som i reklam.¹

PRODUKTKATALOGER

Kriget och kristiderna framträder med en viss ambivalens i katalogerna från krigsåren. Tillverkare som kommenterade läget lade tonvikten på sina cyklars kvalitet. I 1940 års katalog från Örnén hävdade fabrikanten att inga eftergifter hade gjorts trots bristen på "vissa artiklar". Tvärtom menade man sig ha utvecklat ytterligare finesser och förbättringar på årets modeller. Björk & Co påpekade dock i 1943 års katalog att importsvårigheterna var stora och "Rostfritt stål får ej vidare tillverkas, läder och skinn till sadlar och väskor få ej användas och mycket annat får eller kan ej framskaffas". Men trots allt sade sig Björk & Co kunna leverera cyklar i "fredskvalité". Med detta avsågs bland annat rostfria ekrar och skärmstag, förnicklade detaljer och riktiga gummiringar. Emellertid, ville man ha en ny cykel med gummi var köparen tvungen att söka särskild licens hos den lokala Kristidsnämnden enligt Industrikommissionens regler.²

Gummibrist och ringråd

Den begränsade tillgången på gummi framträder som särskilt problematisk. *Gripen*, från AB Svenska cykel-magasinet i Linköping, menade 1942 att det var "en prestation att i tider som dessa släppa ut en så god och fullödlig svensk kvalitetsprodukt som Gripen 1942". Samma år avslutades katalogen med ett par råd från katalogredaktören Karl Åhs. På vintern borde cykeln tas in för att förhindra rost och för att gummit skulle klara sig bättre. Åhs fortsatte: "Cyklisten måste förstå, att vi nu är avstängda från gummiimporten och att man får vårda sina däck och slangar, som om de var kostbara juveler."

Bristen på och skötseln av gummi stod också i centrum i den tidigare nämnda *Ringråd för längre ringliv* från samma år. Den fyrsidiga broschyren medföljde som bilaga till nummer 7 av *Cyklisten*. Bakom bilagan stod Industrikommissionen, Cykelfrämjandet, Svenska Cykel-fabrikant- och Grossistföreningen, Sveriges gummifabrikanter och Velocipedhandlarnas Riksförbund. Här konstaterades att kriget innebar att importen av gummi till Sverige "har avstängts för avsevärd tid framåt" och att tillgången på cykelgummi därmed hade minskats: "Det gummi som finns på landets nära 2 ½ milj. cyklar, representerar nu ett oersättligt värde och måste skötas på rätt sätt." De fyra råden som gavs för ett längre ringliv var att pumpa hårt, bromsa mjukt, ställa cykeln i skuggan och undvika att cykla på dåliga vägar och stigar.³

Gummibristen var givetvis inte bara något som påverkade cyklisterna. Under krigsåren publicerade SJ flera broschyrer med rubriken *Spara på gummiringarna*. Den första, från 1941, handlar bland annat om hur körhastighet, lufttryck och användning av snökedjor påverkar materialet. Några år senare, 1944, är rubriken "Försörjningsläget är nu allvarigare än någonsin!" och 1945 "Försörjningsläget är fortfarande kritiskt!"⁴

Ett sätt att minska slitage och belastning var att kombinera cykel och tåg. SJ och Cykelfrämjandet propagerade i en gemensam kampanj 1942 för att "Cykel + tåg sparar gummiringar". Att kunna ta med cykeln på tåget var under den här tiden så självklart och gjordes i så stor omfattning att det blev ett problem. I *Signalen*, Svenska järnvägsmannaförbundets facktidning, lyftes frågan med jämna mellanrum. I ett bildreportage med rubriken "Järnvägar i kristid" står det i anslutning till en bild på en större mängd cyklar på en perrong att "Ökningen av cykeltransporterna har berett järnvägar-

na stort bekymmer.” Samarbetet mellan SJ och Cykelfrämjandet pågick under krigsåren och även en period därefter. På färgglada affischer informerades om hur lös utrustning skulle plockas av cykeln inför pollettering som måste ske minst 48 timmar i förväg inför resor längre än 100 kilometer.⁵

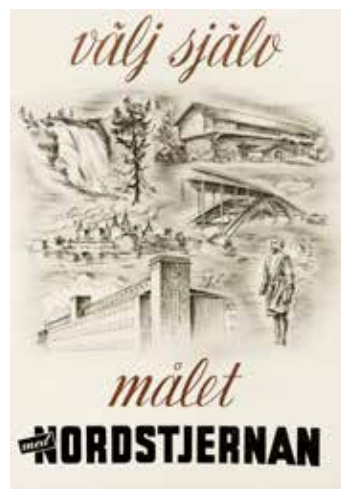
Cykeln och nationen

Gummit framstår alltså som en brist i den under krigsåren isolerade nationen. Men liksom många andra bristvaror var gummit även del i byggandet av den. Under beredskapstiden framträder en beslutsamhet: landet skulle klara sig ändå. I bristen skulle sparandet och vårdandet av det materiella bygga ett ”vi” som skulle reda ut krisen. Å ena sidan försäkrades kunderna om att fabrikanterna inte dagtingade med kvaliteten, å andra sidan borde cyklisten ta väl hand om och vårda sin cykel, inte minst gummidäcken.

Den senare uppmaningen framträder som tydligast 1942. Förenklat kan man säga att andra världskriget nådde ett par vändpunkter under detta och följande år. Sverige var förstas förskonat från krigets fasor men samtidigt blev isoleringen allt besvärligare med bland annat materialbrist som följd. Delvis på grund av gummi- bristen, delvis på grund av beställningar från försvaret minskade den civila cykelproduktionen kraftigt 1942.⁶

År 1942 innebar också förändringar i katalogernas estetik och tilltal. Nordstjernen gjorde till exempel om sin produktkatalog till en liggande, långsmal trycksak vars omslag domineras av en svensk flagga och texten ”för moderna svenskar”. (2) Katalogen inleds med en text under rubriken ”I fred och ofred lika”. Skribenten pekade på att cykeln stod fri från ransoneringar och kunde användas som vanligt av var och en, till arbetet, till skolan eller till naturen på utflykter. Men den spelade också en viktig roll i beredskapen:

Men allra outhärligast är cykeln om ofärd skulle komma över oss och kräva allas snabba och flinka beredskap. I det moderna kriget har cykeln visat sig vara mycket ändamålsenlig, när det gäller hastiga och överraskande förflyttningar, men en ännu större roll spelar den i försvaret av hembygden, där under krig få andra trafikmedel stå till förfogande och intet är mera lätthanterligt och svårare för fienden att bringa ur funktion än den behändiga och av inga andra drivmedel än ett par flinka ben beroende cykeln, som dessutom

2. Nordstjernans katalog från 1942 var färgglad och nationalistisk. Nu när Europa stod i brand noterades att cykeln kunde användas som vanligt i vardagen och dessutom var viktig för det militära försvaret av hembygden.

3. Historien, naturen och ingenjörskonsten var temman som Nordstjernan förde fram i sin katalog 1943. Förslaget att välja besöksmål själv kunde eventuellt uppfattas som en provokation detta år men Sverige stod utanför kriget och var fortfarande möjligt att resa i.

kräver ringa tillsyn, som tar sig fram på alla vägar, som skrymmer föga och som lätt är att dölja [...].

Redan 1943 var tonläget en aning mindre dramatiskt. Katalogens omslag talade om att välja målet själv och i inlagan påtalades att kvaliteten på cyklarna var på samma höga nivå "trots mycket betydande svårigheter".⁷ (3)

Tillgången till delar och material var en väsentlig del av de bekymmer som cykelfabrikanterna ställdes inför. Men som framgång förefaller den allmänna bristen inte ha varit någon stor sak i kommunikationen med kunderna. Vid studiet av katalogerna är det mer anslående hur fabrikanterna kommunicerade, inte minst grafiskt. Det allmänna intrycket är att katalogerna fick färg och fantasirika illustrationer under 1930-talet, en trend som fortsatte under krigsåren. Decenniet före tycks mer besläktat med det sena 1800-talets trycksaker. De är stramare, svartvita och sakliga.

Hermes, som tillverkades av Nymans verkstäder i Uppsala, var framför allt känt för sina racercyklar. 1938 års katalog har på sin framsida en stiliserad bild av guden Hermes i silhuett med sin bevingade hjälm. Bakom den, i färgtryck, ses två yngre kvinnor på sina röda cyklar med bockstyre. I bilden syns också en ryttare till häst, en klassisk motivkombination som inte bara syftade på friluftsliv och kanske ett stänk av överklass utan också på cykelns släktskap med hästen. Den förra, cykeln, representerade industrisamhällets ma-

skin- och muskeldrivna hastighet medan den senare snarare hörde det förflutna till, när hög fart fortfarande var beroende av djurets muskelkraft. (4)

1942 var läget ett annat. Andra världskriget var fullt utvecklat och Sveriges ställning som neutralt land svår. I närområdet var Danmark och Norge ockuperade. I Finland pågick fortsättningskriget mot Sovjetunionen. Hermes katalog från 1942 har ett omslag med företagets herrmodell invid en runsten i ett åkerlandskap.⁸ Hermessilhuetten är borta men naturen är kvar. Liksom omslaget från 1938 är det en utflyktsbild, dock utan synliga människor. Referensen till det förflutna manifesteras förstås i runstenen som med sitt tusenåriga motiv, i likhet med varumärket och hermessilhuetten, kan sägas peka mot evigheten. Runstenen är emellertid något annat än hermessilhuetten. Om den senare anknyter till det klassiska arvet, är runstenen inhemsk. Den vikingatida referensen signalerar också ett slags styrka från en tid när skandinaver var fruktade i Europa. Kanske ville företaget bidra till att ingjuta mod, trygghet och nationalism hos sina köpare?⁹ (5)

Crescent gav på 1930-talet genomgående ut påkostade kataloger. I huvudsak fokuserade de dels på tävlingsframgångar, dels på utflykter som knöt samman bilder från hela Sverige. Viss förkärlek hade man nog för Lappland, vilket inte minst understryks i 1939 års katalog, vars omslag visar tre personer på cykel i fjällvärlden. I inlagan kan man läsa om utflykter till Lappland med råd om fiske och fotografering. Ett fotografi visar ett yngre par i samspråk med en same och texten "Vår svenska natur inbjuder till underbara Crescentfärder." (6-8)

1942 konstaterades hur cykeln mer än tidigare hade blivit ett transportmedel för alla: "Far skall till sitt arbete, mor ut och handla och barnen iväg till skolan – naturligtvis på cykel." Under en bild på "En idyll i Dalsland" noterades att ingen oro störde här vid sidan om allfartsvägen.¹⁰

Katalogerna och Cykelfrämjandets tidskrift representerade ett slags "Sverige runt", en ställföreträdande resa in i det svenska.¹¹ Reseberättelserna gav inte endast förslag, tips och råd om varthän man kunde ställa färdens utan var också skildringar av resor som läsaren aldrig skulle företa sig. Men de kunde också vara inspiration för framtiden, för resor att faktiskt göra och minnas, till exempel genom att skriva i Hermes "cykelloggbok" från 1940. För vad som

4. På omslaget till Hermes katalog från 1938 står två yngre kvinnor med sina sportcyklar. I bakgrunden en häst med ryttare. Två epoker möts. Cyklisterna tillhör framtiden, den moderna och maskindrivna där också de breda folklagren hade tillgång till fritid och utflykter i naturen. Ryttaren finns i bakgrunden som en påminnelse om en tid som tillhörde det förflutna och där hög hastighet krävde djurens muskelpkraft och den privilegierade människans resurser.

Ivar Haeggströms Lito, Stockholm, 1938. 195 x 201 mm.

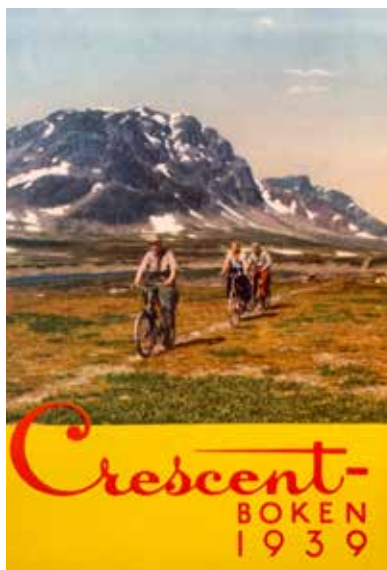

5. Omslaget till 1942 års katalog från Hermes domineras av en cykel invid en runsten, inplacerad i ett lantligt kulturlandskap. Runstenen, tecknad efter en verklig sten i Ångeby utanför Sigtuna, pekar mot vikingatiden och en inhemsk lång historia. Även här möter historien nu- och framtiden i form av cykeln.

Ivar Haeggströms Lito, Stockholm, 1942. 199 x 211 mm.

Wezäta Göteborgslitografen, Göteborg, 1939. 214 x 149 mm.

Wezäta, Göteborg, 1945. 150 x 212 mm.

- 6–8. Liksom många andra kataloger illustrerades Crescents kataloger med naturbilder av olika slag. På bilden uppe till vänster förefaller de två cyklisternas möte med en same förhöja cyklisternas exotiska naturupplevelse samtidigt som den möjliga längden på utflykten understryks. På omslaget, till höger, introduceras fjälltemat. Kanske var det sätt att propagera för en långväga men under krigsåren ändå möjlig inhemsk turism. Nedan till vänster är det framförallt rubriken "Tiden är åter inne" som signalerar att kriget tycktes gå mot sitt slut och att omvärlden snart skulle bli tillgänglig för cykelseststrar.

ansågs se- och minnesvärt gavs vissa anvisningar. Stugan, skogen, granen, björken, flaggan, fornminnet var återkommande inslag. Naturen hade sedan den moderna turismens etablering varit en självklar del av fritidens landskap som, i folkhemmets Sverige och med cykeln som färdmedel, nu var tillgängligt för flertalet. Under beredskapsåren var människor satta i rörelse.¹²

Att skapa ett vi

Två teman löper igenom Cykelfrämjandets och fabrikanternas kommunikation med sina medlemmar och kunder under beredskapsåren. Det ena handlar om materialbrist och omsorgen om det som fanns. Gummi till cykeldäcken är kanske det mest uppenbara. Å ena sidan påtalades att det faktiskt förelåg en materialbrist, å andra sidan fanns det en vilja att upprätthålla föreställningen att allt var som vanligt. Trots allt.

Det andra är uppmaningen att sätta sig i rörelse, att ge sig ut och upptäcka landet. Denna uppmaning hade byggandet av ett vi som målsättning. Det var ett vi bestående av svenskar som förväntades gå i samma riktning för att tillsammans klara sig ur beredskapsårens kris. Denna föreställda gemenskap återkom i reseberättelserna och utflyktsföreläsen i vilka allt det som uppfattades som svenskt – naturen, kulturen, historien – låg därute, färdigt att bekanta sig med.¹³

NOTER

1. *Cyklisten*. Officiellt organ för Cykelfrämjandet, 1935:4; 1937: 9-10; 1939:2.
2. Produktkataloger från Örnen 1940; Björk & Co. 1943.
3. *Gripen* 1942; *Cyklisten* 1942:7 bilaga; *Ringråd för längre ringliv* 1942.
4. SJ Reklamavdelning: Reka 41383, 44619, 45697.
5. *Signalen*. Tidning för järnvägsmän. Svenska järnvägsmannaförbundet 1942:7; Gävle, Järnvägmuseet, Föremålssamlingen Jvm 16431-1; Reka 42439, 46803.
6. Ekström, Gert, *Älskade cykel*, Prisma Bokförlag, Stockholm, 2001, s. 72-78; Olsson, Sven-Olof, 'När Monarks, Nymans och Husqvarnas cykeltillverkning samlades under en hatt', *På två hjul. Varbergs Museums Årsbok*, 1994, Varberg, 1994.
7. *Nordstjernen* 1942; 1943.
8. Teckningen hade som förlaga en verklig runsten i Ångeby, i nuvarande Sigtuna kommun, Uppland. Texten handlar om Ragnfrid som lät resa stenen efter sin son Björn som föll i Virland (nuvarande nordöstra Estland).
9. Ehn, Billy, Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, *Försvenskningen av Sverige*, Natur och Kultur, Stockholm, 1993.
10. *Crescent* 1939; 1942.
11. Robb, Graham, *The Discovery of France. Historical Geography from the Revolution to the First World War*. W. W. Norton & Company, New York, 2007; Thompson, Christopher S., *The Tour de France*. University of California Press, Berkeley, 2006.
12. Ehn et al 1993, s. 174-179.
13. Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on The Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, 1983.

III · Drömmen om ett bättre liv

REDOGÖRELSE
FÖR
HOLA FOLKHÖGSKOLAS
VERKSAMHET
LÄSÅRET 1896—97.

FÖRSTA ÅRSKURSEN.

AFGIFVEN AF

J. SANDLER
SKOLANS FÖRESTÅNDE.

HERNÖSAND 1897.
HERNÖSANDS-POSTENS TRYCKERI-AKTIEBOLAG.

Folkhögskolan som berättelse

Hola åren 1896–2020

ERIK NYLANDER

Trots folkhögskolans digra historik över dryga 150 år och omvittnade betydelse för nordisk folkbildning, demokrati- och samhällsbyggnad, kvarstår mycket arbete för att undersöka hur denna utbildningsform ändrat karaktär över tid och vilken plats den fått i olika länders utbildningssystem. I kontrast till barn- och ungdomsskolan är utbildningsstoffet vid folkhögskolor inte styrt av nationellt fastlagda läroplaner.¹ Avsaknaden av en kunskapsmässig infrastruktur och den föränderliga karaktären hos folkhögskolornas läroplan gör det utmanande att få grepp om utbildningsformen och dess många metamorfoser över tid. Samtidigt gör de flexibla institutionella ramvillkoren skolorna särskilt intressanta eftersom man via deras utveckling potentiellt kan få syn på större strukturella förändringar i utbildningsväsende, arbetsmarknad och tidsanda. Då målgruppen är vuxna och skolformen är frivillig behöver folkhögskolorna hela tiden anpassa verksamheten för att möta skiftande intressen och behov.

I denna artikel vill jag pröva användbarheten av årsberättelser som utgångspunkt för en analys av arkivmaterial från Hola folkhögskola 1896–1989. Årsberättelser från folkhögskolor är exempel på vardagstrycksmaterial med stort lokalt och kulturhistoriskt värde men som riskerar att förbli outnyttjat då det inte har katalogiserats och/eller digitaliserats.² Mitt bidrag utgår från ett pågående forskningsprojekt om den svenska folkhögskolan där samtliga skolors årsberättelser och kurskataloger digitaliseras och analyseras med utgångspunkt i storskalig text- och bildanalys. Jag frågar mig vilka

● Framsida på Hola folkhögskolas årsredogörelse från läsåret 1896–97.

förändringar som kan skönjas i folkhögskolornas verksamhetsbeskrivningar över tid. Vilka ämnen och kompetenser framställs som centrala? Hur har de bärande didaktiska metoderna beskrivits och förändrats? Möjligheterna att besvara dessa frågor underlättas av konstruktionen av sammanhängande longitudinella databaser i digitalt format vars betydelse sannolikt kommer att öka i takt med nya tekniska landvinningar inom databearbetning och storskalig språkmodellering.

Folkhögskolan som utbildningsform

Många folkhögskolor har varit verksamma från den tid då Sverige primärt var ett jordbrukarsamhälle, över industrialiseringen och välfärdsstatens uppbyggnad och vidare mot våra dagars 'postindustriella' kunskapssamhälle. Från början var folkhögskolorna synonyma med bondeskolor för jordägande bondsöner och undervisningen var ett slags blandning av yrkesutbildning för bättre beställda jordbrukare, lantmannahushållningskunskap och en mer allmän medborgerlig fostran. Undervisningen var länge starkt könssegregerad och de kvinnliga deltagare som gjorde entré under tidigt 1900-tal hade mindre andel undervisning i allmänbildande ämnesmoment.³ Efter att jordbruket rationaliserades och strukturomvandlingen mot ett industrisamhälle tagit fart på allvar, spelade folkhögskolorna i stället en framskjuten roll i att skola civilsamhällets funktionärer kopplade till sociala rörelser och partipolitik.

Efter välfärdsreformerna vid mitten av 1900-talet, enhetsskolans uttrullning och Komvux tillblivelse 1968, kompletterades folkhögskolornas allmänna kursutbud – som länge motsvarade realskola och senare gymnasium – med fler specialiserade inriktningar. Bland annat anammades åtskilliga kulturella profiler som appellerade till de ungdomskulturer som vuxit fram under 1960-talet och musik, konst och media blev centrala ämnesområden. Utöver att vara pedagogisk experimentverkstad har de samtida folkhögskolorna också varit viktiga aktörer när det gäller att erbjuda mer kompensatorisk utbildning. De grundläggande kurser som organiseras på grund- och gymnasienivå, t. ex. de allmänna kurserna, Svenska för invandrare (Sfi), studiemotiverande kurser och program särskilt inriktade mot människor med någon form av neuropsykiatrisk funktionsnedsättning (NPF), har blivit populära.⁴ Folkhögskolorna

har via sin tillitsbaserade och individanpassade pedagogik blivit ett slags tillflyktsort för många heterogena grupper som inte passat in, eller fått komma till sin rätt, i det reguljära skolsystemets mallar.

Vilken verksamhetsinriktning, vilket stoff och vilka aktiviteter som skrivits fram som centrala för folkhögskolan kan därför antas variera kraftigt över de dryga 150 år som utbildningsformen existerat. Att betrakta folkhögskolans årsberättelser över tid är ett sätt att identifiera brott och kontinuiteter i deras egen självförståelse, men också ett sätt att förstå vilka utbildningsbehov som uppstått i ljuset av de väldiga samhällsförändringar som karaktäriserat 1900-talet. Jag utgår i denna text från material hämtat från en specifik skola – Hola, en av Sveriges äldre folkhögskolor – och försöker via den synliggöra det språkbruk som karaktäriserat utbildningsformen över tid.

Nya perspektiv på en gammal utbildningsinstitution

Då Hola folkhögskola etablerades invid Prästmon tågstation – mellan Västernorrlands väldiga skogar och de blomstrande sågverksindustrierna längs Ångermanälven – var dess lokala upptagningsområde präglad både av landsbygdens folk och av ungdomar från den framväxande arbetarklassen i Ådalen. Hola folkhögskola karaktäriserades redan från början av ett progressivt förhållningssätt vad gäller den sociala rekryteringen. Skolan var pionjär i att inkludera grupper som annars exkluderades inom icke-obligatorisk utbildning, såsom t. ex. kvinnor, fattigtorpare och ungdomar från närbelägna arbetarklasshem.⁵

Den liberalt sinnade föreståndaren, Johan Sandler, hade i sin vision för folkhögskolan tagit starkt intryck av de danska folkhögskolornas grundtvigianska tankegod. Själv besökte Sandler Lyngby Höjskole någon gång runt sekelskiftet och vittnar i ett anförande vid Holas sommaravslutning 1922 hur tagen han blev av en specifik morgonsamling där visan om Drottning Dagmar sjöngs och analyserades.⁶ Drottning Dagmar blir i sången erbjuden som brudgäva ”för halva kungariket” men ber i stället Konungen att ge ”alla trälars frihet och alla fredlösa fred i sitt rike”. Det personliga förhållandet mellan skolans ledning, lärjungar och dess husfolk, den unisona sången, det levande intresset för livets väsentligheter och sociala verkligheter och den breda odlingen av dygd och förkovran, var

dimensioner av folkhögskolepraktiken som Sandler fäste sig särskilt vid.

Det liberala förhållningssättet gentemot vilka som var *bildbara* ledde också fram till den kontroversiella idén att inkvartera både flickor och pojkar på samma internat. Samboendet ifrågasattes likafullt av ledande kommun- och landstingspolitiker. Med hänvisning till sedlighetfrågan kom den offentliga finansieringen t. o. m. att dras in under en period (1908–1911). I de förhör som ägde rum i samband med den så kallade Holastriden ifrågasattes Augusta Sinders lämplighet som skolans husmor. Johan och Augustas Sinders gemensamma dotter, Astrid, mindes utfrågningarna så här:

Mor fick svara på, om hon visste hur det var med sedligheten på skolan, om hon såg efter att ungdomarna inte träffades på sina rum, och om hon kände sitt ansvar för flickorna. De höghalsade klänningarna var ur bruk, och sedligheten var i fara.⁷

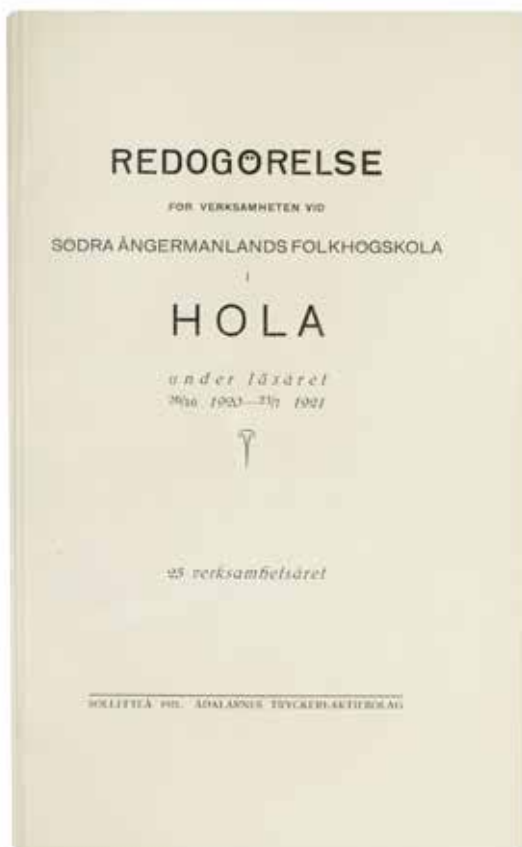
Vid sidan av sedlighetfrågan, misstänktes Hola också av konservativt sinnade politiker för att vara en socialisthärd. Det fanns kopplingar mellan skolans personal, dess elevkår och de framryckande arbetar- och nykterhetsrörelserna längs med sågverkskusten i Ådalen. ABFs grundare, sedermera ledande socialdemokrat och statsminister, Rickard Sandler, ett annat av makarna Sinders barn, växte t. ex. upp på Hola. Enligt Rickard Sandler var Holastriden även ett uttryck för att skolan ”kastades in i arbetarrörelsens stormiga genombrott i det oroliga Ådalen”. Han påminner om att detta också var en tid av djup lågkonjunktur och vilda storstrejker.⁸ Så småningom engagerar sig liberalen Sandler själv i den svenska arbetarrörelsens sak, blir riksstudieledare på ABF (som hans son alltså grundat) och skriver texter om folkbildningen som en integrerad del av ”arbetarklassens vapenrustning”.⁹

Innehållsanalys av Holas årsredogörelser

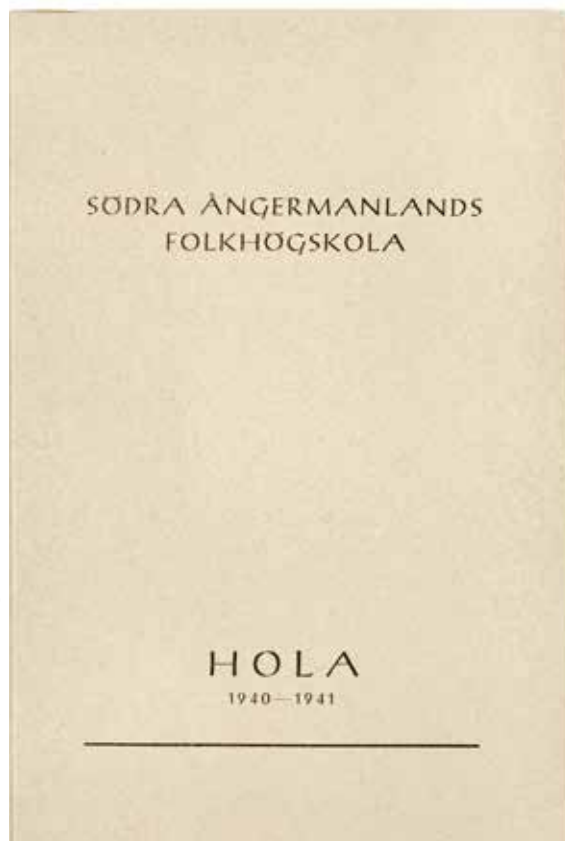
Vad kan man då se av detta, vad det verkar, radikala folkbildningsprojekt när man följer de officiella årsredogörelser skolan själv producerat genom åren? Tolkningsarbetet av dessa dokument har primärt utgått från ambitionen att hitta tydliga språkliga förändringar i talet om skolan med hjälp av en storskalig innehållsanalys av ordfrekvenser.¹⁰ I redovisningen av resultaten har jag varit särskilt

● Framsidor på Hola folkhögskolas årsredogörelser från läsåren 1920–21, 1940–41, 1960–61 och 1980–81.

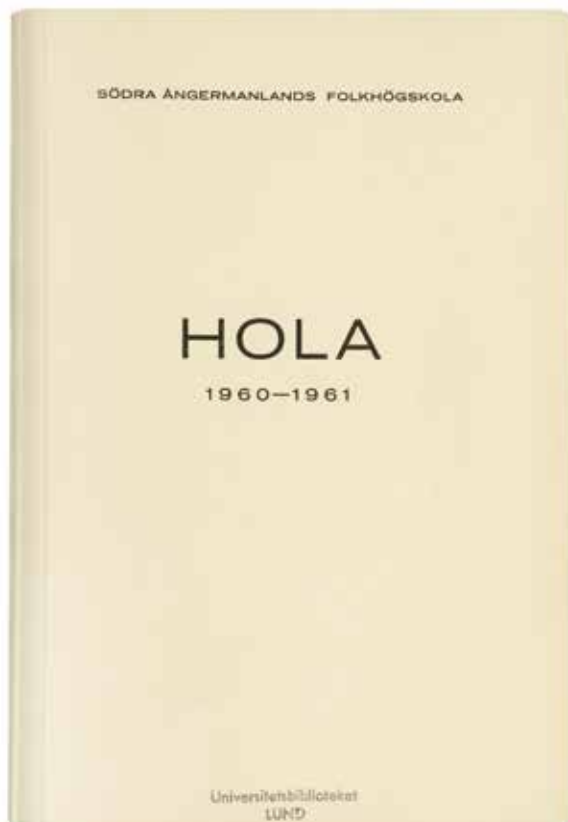
Adalames Tryckeri-Aktiebolag, Sollefteå, 1921. 197 x 218 mm.

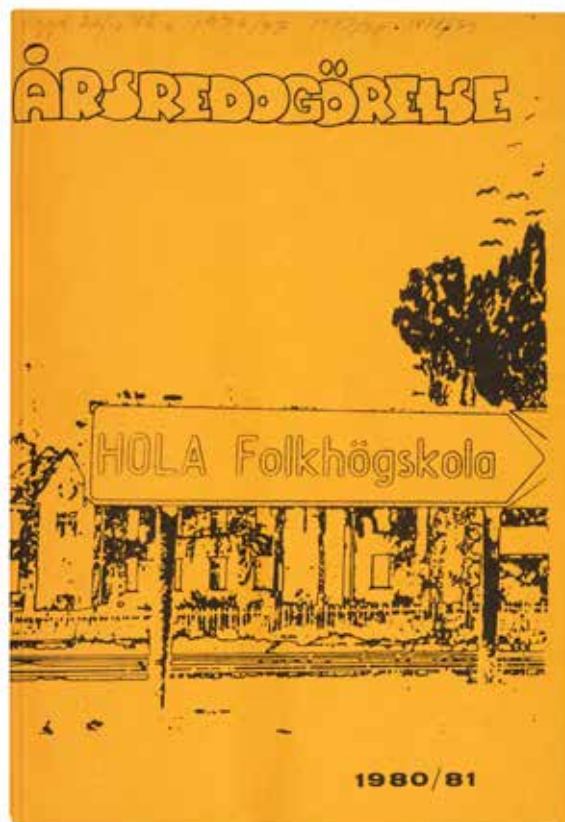
Härnösands Boktryckeri Aktiebolag, Härnösand, 1941. 215 x 146 mm.

Danielssons Tryckeri, Nyland, 1961. 212 x 149 mm.

Nylands tryckeri, Nyland, 1981. 209 x 150 mm.

uppmärksam på övergångar mellan olika sätt att benämna deltagarna vid skolan, vilka ämnen som framställs som centrala och vilka andra aktörer och aktiviteter som avhandlas i årsberättelserna.

Med utgångspunkt i de mest frekventa orden sorterade i fem olika tjugoårsintervall kan man se ett skifte i hur individerna som går på skolan omtalas, vilka ämnen som betonas och hur undervisningen är organiserad. Under den första perioden 1896–1916 omnämns ofta *lärjungar* eller *elever* av endera manligt eller kvinnligt kön. Dessa lärjungar undervisas på särskilda ”afdelningar” av en magister eller av föreståndare Sandler själv. Från den första årsredogörelsen lär vi oss att läroämnena utgör en bred palett av färdighetsträning: modersmålet, historia, geografi, stats- och kommunalkunskap, nationalekonomi, räkning, geometri, naturkunnighet, bokföring, teckning, sång, gymnastik och slöjd.

Den första årsredogörelsen 1896 inleds med en längre text av Johan Sandler i vilken han stakar ut några bärande pedagogiska principer för folkhögskolan. Han betonar att skolan inte syftar till att ”meddela ett större eller mindre mått af snart glömda minneskunskaper” utan att det snarare går ut på att

inse betydelsen af själsförmögenheternas odlande, ge dem [eleverna] en inblick i kulturens livsfrågor, hjälpa de unga att förstå grundvillkoren för samhällets bestånd och lyckliga utveckling och, icke minst, hos dem stärka lusten till ett gladt och förhoppningsfullt arbete.

Vad gäller lärarrollen menar Sandler att skolans ”egendomliga art” möjliggör att ”det personliga” kan komma till sin rätt i framställningen: magistern ”bör hafva någonting att hämta ur sitt inre, får icke ösa allt, hvad han skall meddela, ur torra kompendier”.¹¹

Under perioden 1916–1937 försvinner *lärjungarna* från årsberättelserna för att ersättas helt av *elever*. Undervisningen ter sig fortfarande hierarkiskt organiserad på förmedlingspedagogiskt manér och kärnämnen som svenska, historia, slöjd, geografi, gymnastik och bokföring kvarstår som centrala. Årsredogörelsen från 1920 vittnar om att personalen på folkhögskolan också, från 1919 till 40-talet, erbjöd ambulerade kurser runt om i Ådalen. På så sätt kunde fler yrkesverksamma grupper tillgodogöra sig de ämneskunskaper som ansågs angelägna. Många av dessa ambulerande kortkurser tillkom på initiativ av olika små nykterhetsloger ute i Ångerman-

land som Rörström, Långsele och Docksta. Formellt var organisationen bakom de ambulerande kurserna en särskild folkhögskolekursförening, men personalen och valet av ämnesinnehåll kom från Håla.

Under 40- och 50-talen träder *samkvämet* vid skolinternatet fram som en central dimension av verksamhetsbeskrivningen, de naturvetenskapliga ämnena blir mer centrala, och psykologi och engelska tillkommer. Många av nyckelorden från skolans instiftande decennier finns fortfarande kvar i årsberättelserna. Elever undervisas fortsättningsvis i modersmålet och svensk historia, sjunger allsånger och inleder skoldagen med kristna morgonandakter. Men under 60- och 70-talen kommer ett nytt skifte i Hålas historia. Mot slutet av 60-talet introduceras ytterligare en term av stor betydelse: nu är det inte längre *lärjungar* eller *elever* på skolan, utan *deltagare*. Denna generation deltagare verkar inte nöja sig med att bli förelästa för, utan är i allt högre grad involverade i att forma läroplanen. Problem-baserade studier och grupparbeten får en mer framträdande roll i dokumenten. Undervisningen i de ekonomiska och naturvetenskapliga ämnena träder tillbaka, medan nya medier, samhällsvetenskapliga teman och kopplingen till politik stärks. Personalen med ansvar för utbildningarna går från att omnämnas som *magistrar* och *ämneslärare*, till att mot slutet av perioden vara *kursledare*. Den kursindelningsprincip som i den initiala fasen byggde på könstillhörighet, byts först mot årskursindelningar och, senare, mot ämnesspecialiseringar.

Folkhögskolan i retrospektiv:

Mot en datadriven analys av vardagstrycket

Utbildningsformen folkhögskola har länge saknat egna institutionella resurser för att förvalta, bevara och tillgängliggöra dokumentation om sin historia. Då folkhögskolan är verksam utanför det reguljära skolväsendet omfattas den t.ex. inte av bibliotekslagen.¹² Bland de arkivinstitutioner och bibliotek som bevarat vardagstrycksmaterial om folkhögskolan har ordnandet av materialet i sammanhängande serier sällan varit en prioritet. Digitala arkiv och textkorpora om den svenska folkbildningens historia har emellertid stor relevans för förståelsen av svensk demokrati, välfärd, och samtida kulturliv.

Möjligheterna som öppnar sig när gamla arkivdata omvandlas till digital text sätter fokus på frågan om vilka materialkategorier som ska prioriteras i bibliotekens digitaliseringsstrategier. Vardagstrycket omfattas t.ex. inte av nuvarande nationella policy- och strategidokument kring det svenska trycket.¹³ Genom digitaliseringen och landvinningarna inom storskalig textbearbetning har användningen av sannolikhetsbaserade språkmodeller populariserats. Vid universiteten debatteras t.ex. vilka konsekvenser de nya verktygen som automatiskt genererar, tolkar och summerar text får för student-examinationer, författarfunktionen och för framtidens arbetsmarknad.

Om arkivsamlingar av lokal, regional och nationell betydelse inte görs digitalt tillgängliga kommer sannolikt bruket av generativa språkmodeller att leda till kunskapsanspråk som har svag tillförlitlighet och dålig precision. Och kanske bor det en annan viktig lärdom i folkhögskolans "egendomliga art" och Sändlers hävdvunna pedagogiska principer. Man bör fortfarande "hafva någonting att hämta ur sitt inre" och får icke ösa allt som skall meddelas ur "torra kompendier" eller, för den delen, automatiserade textbearbetningsalgoritmer.

NOTER

1. Larsson, Staffan, 'Förnyelse som tradition', i Laginder, Ann-Marie m.fl. (red.) *Folkbildning – samtidig eller tidlös?*, Mimer, Institutionen för beteendevetenskap, Linköpings universitet, Linköping, s. 169–194.

2. Eriksson, Lina, *Dagens "skräp"*, *framtidens skatter: En undersökning om hur Kungliga biblioteket samlar in, ordnar och tillgängliggör sin samling av vardagstryck*, Uppsala universitet, Institutionen för ABM, masteruppsats, 2018.

3. Lundh Nilsson, Fay, 'Den svenska folkhögskolans yrkesinriktade utbildningar 1868–1940' i Lundh Nilsson, Fay & Nilsson, Anders (red.), *Två sidor av samma mynt?: folkbildning och yrkesutbildning vid de nordiska folkhögskolorna*, Nordic Academic Press, Lund, 2010.

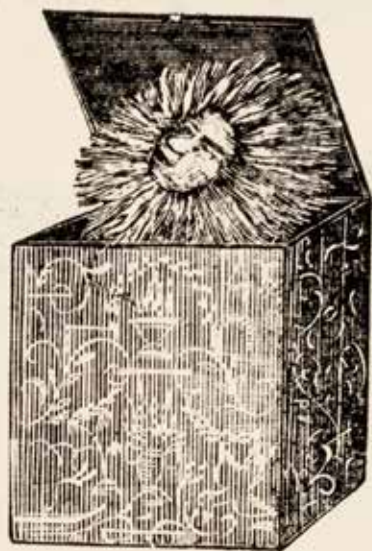
4. Nylander, Erik, Bernhard, Dörte, Rahm, Lina & Andersson, Per, *oLika Till-SAMmanS [Elektronisk resurs] En kartläggning av folkhögskolors lärmiljöer för deltagare med funktionsnedsättningar*, Linköping University Electronic Press, Linköping, 2015, <https://kth.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1635228&dswid=-3816>.

5. Söderqvist, Jonas, *Social rörlighet i en socialt rörlig tid: eleverna och deras utbildning vid Brunnsvik, Vaddö och Håla folkhögskolor 1906–1921*, Acta Universitatis Upsaliensis, Diss. Uppsala, Uppsala universitet, 2023.

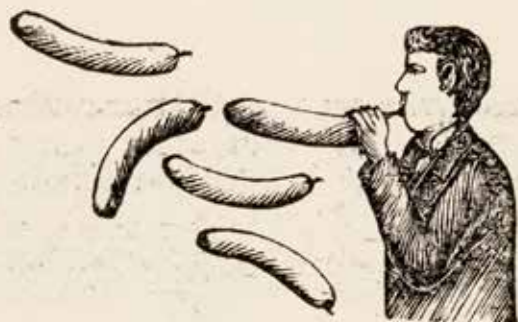
6. Sandler, Johan, *Hägringar och verklighet*. Tiden, Stockholm, 1939, s. 119–120.

7. Imnander, Helga, 'Jämten Johan Sandler' i *Håla*, Årsskrift 41 (1971). Från en intervju med Astrid Johansson, s. 20–21.

8. *Brunnsviks folkhögskola 75 år: 1906–1981*, Brunnsvikarnas förbund, Stockholm, 1981.
9. Sandler, 1939, s. 221 ff.
10. Jag vill särskilt tacka Johannes Fagerlind för hans arbete med ämnesmodellering och ordmoln som ligger till grund för empirin i denna artikel.
11. Sandler 'Skolans Upprättande', i *Redogörelse för Håla Folkhögskola verksamhet läsåret 1896–1897*, s. 14 ff.
12. Fichtelius, Erik et. al., *Demokratins skattkammare*, Nationell biblioteksstrategi, [Stockholm], 2019.
13. Vardagstryck är inte en "prioriterad del av projektet", medan "rapporter och läromedel m.m." ändå *kan* komma att omfattas av strategin. Se fotnot 1 avsiktsförklaringen: kb.se/dst (hämtat 2023-09-15)

Hoppgubbe N:o 447. Roande skämtartikel för barn. Består af en låda i storlek $6\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{2}$ cm., tillverkad af trä, öfverdragen med färgadt papper. Inuti lådan finnes en komisk, skäggig gubbe, hvilken framhoppas då man frändrager haken, som håller locket. Pris 0,35 pr st.

Flygande korfvar N:o 5. Dessa korfvar kunna blåsas upp till 35 cm. längd och flyga genom luften då man släpper dem. Mycket lustigt i en sällskapskrets. Pris 0,18 pr st.

Bägare N:o 657 af fint lackerad plåt med bilder och blommor. Höjd 6 cm. Denna bägare har äfven en öfverraskning. Vid minsta rörelse med densamma uppstår nämligen ett ljud liknande kulors rullande på botten. Man ser ned i bägaren, inga kulor, den är tom! Huru kan detta förklaras? Jo, bägaren är försedd med dubbel botten och däremellan finnas kulorna. Pris 0,30 pr st.

Varuexposé, nyhetsmedium och förströelselektyr

*Det tidiga 1900-talets postorderkatalog
som vardagshistorisk källa*

CHARLOTTE NILSSON

Att närma sig det förflutnas människor, deras handlingar och livsvillkor är varje historikers uppgift. För de av oss med intresse för individer och grupper som inte tillhörde de övre skikten i det svenska samhället, och därmed vanligen inte lämnat många spår av sina liv i traditionella historiska arkiv, kan vardagstrycksmaterial vara en värdefull ingång. I begravningsprogram, kalendrar, filmaffischer, resekataloger och årsredovisningar anas inte enbart upphovspersonernas egna föreställningar om livet och döden, tid och rum, genus och klass, pengar och arbete – sådant material kan dessutom förstås som ramarna för vad som var möjligt att uppleva, tänka på, göra och drömma om för ”vanliga” människor.

I den här texten visar jag hur historiska postorderkataloger – ett omfattande material i de svenska vardagstryckssamlingarna – kan fungera som en mångfacetterad källa till det förflutnas livsvärldar. Jag vill också lyfta fram hur vardagstryck kan kombineras med annat material för att nå insikter om historiskt vardagsliv. Jag utgår från mitt avhandlingsarbete, *En förbindelse med en större värld*, om Åhlén & Holm som var Sveriges största postorderföretag under 1900-talets första hälft.¹ Redan de första katalogerna var flera hundra sidor tjocka med ett påtagligt stort sortiment – leksaker och skämtartiklar, kläder och skor, möbler och musikinstrument, böcker och tavlor, husgeråd och hemtextilier och mycket annat. Via tidningsannonser rekvirerades en Åhlén & Holm-katalog och därefter fortsatte den senaste katalogen att skickas utan kostnad hem till de

hushåll som en gång visat intresse. Även en fattig torpare eller stattare kunde alltså få tillgång till Åhlén & Holms katalog, eller pris-kurant som de ännu kallades under det tidiga seklet, som sändes ut över hela Sverige. År 1915, exempelvis, var upplagan 200 000, vilket rimligen speglar en ännu större läsekrets.² (2–5)

Den amerikanske forskaren Thomas Schlereth har lyft fram post-orderkatalogen som en mångsidig men förbisedd källa. I ekonomisk- och konsumtionshistorisk undervisning och forskning kan kataloger ge insikter i prisutveckling och utbudsförändringar. De beskrivna och avbildade varorna kan även analyseras av exempelvis teknik-, medie-, mode- och designhistoriker. Kulturhistoriskt inriktade forskare kan studera hur människor representeras och tilltalas, och vilka normer och etikettsregler som texter och bilder ger uttryck för. Schlereth framhåller vidare att den amerikanska post-orderhandeln, som växte fram från 1870-talet då Sears Roebuck i Chicago startades, runt förra sekelskiftet präglades av den då populära organisationsteorin ”scientific management”. Sökandet efter ordning, vetenskaplighet och effektivitet genomsyrade postorderföretagens verksamhet, men det syntes också i katalogerna, exempelvis i alla siffror, uträkningar och tabeller, samt i de återkommande bilderna på företagens byggnader och arbetsorganisation.³ Inte enbart utseende och innehåll kan emellertid analyseras; de amerikanska postorderkatalogernas distribution över det vidsträckta immigrantlandet kan också förstås som nationellt enande. I en annan text föreslår Schlereth att de mycket lästa katalogerna kan ha medverkat till att standardisera det amerikanska språket.⁴ Utifrån liknande utgångspunkter har Alexandra Keller framhållit hur emigranter i USA under tidigt 1900-tal kunde uppleva gemenskap på avstånd med föreställda landsmän genom Sears Roebuck-katalogernas översättningar till de då vanligaste immigrantspråken tyska och svenska – de blev för läsaren ”en berättelse om vem mer som fanns där ute”.⁵

När Åhlén & Holm grundades i Insjön i Dalarna 1899 befann sig Sverige i industrisamhällets genombrottstid. Sedan 1800-talets mitt hade teknisk industriell utveckling, liberaliseringar av politik och ekonomi, samt ett intensivt järnvägsbyggande lett till stark tillväxt och under seklets sista decennium grundades en mängd nya svenska företag, särskilt inom verkstadsindustrin.⁶ Däremot gick urbaniseringen förhållandevis långsamt. En hel del människor flyttade visserligen till samhällen med fabriker och järnväg, men jordbruket

●
2–5. Några katalogfram-sidor mellan 1907 och 1921. Efter Åhlén & Holms flytt från Insjön i Dalarna till Stockholm 1915 lade företaget sig vinn om att visa att det ännu stod till landsbygdsbefolkningens tjänst. I stället för omslagsmotiv från Insjön och affärs-lokalerna figurerade allt oftare bilder på järnväg och de tilltänkta kunderna runt om i landet.

Bonniers Lito, Göteborg (omslag), Åhlén & Holms Accidenstryckeri, Insjön (inlaga), 1907, 280x195 mm.

Åhlén & Holms Tryckeri, Insjön, 1912, 279 x 196 mm.

Åhlén & Holms Boktryckeri, Stockholm, 1916, 279x195 mm.

Åhlén & Holm A.-B:s Boktryckeri, Stockholm, 1921, 279 x 194 mm.

sysselsatte ännu många och inte förrän vid 1900-talets mitt bodde fler svenskar i tätorter än på landsbygd.⁷ Med framstående tillverkningsindustri och god infrastruktur å ena sidan och långa avstånd och stor landsbygdsbefolkning å andra, var Sverige – liksom exempelvis USA – ett land där postorder var särskilt lämpligt. Åtskillig forskning i både Sverige och andra länder har beskrivit hur stadernas nya varuexposéer i industrialismens tidevarv – skyltfönster, varuhus och industri- och hantverksutställningar – gav stadsbor inte bara nya konsumtionsmöjligheter utan också nya drömvärldar. Utan köptvång kunde vem som helst strosa runt bland de utställda varorna.⁸ Varuexposéer som fanns tillgängliga för landsbygdens människor är i detta avseende knappt utforskade, vilket studier av postorderkataloger och deras bruk kan råda bot på.

Läsaren av Åhlén & Holms postorderkataloger mötte en sällan skådad mängd industritillverkade varor. Medan den allra första katalogen 1905 var på 93 sidor och innehöll 102 varutyper, hade den två år senare redan svällt till 265 sidor med 733 varutyper.⁹ Men det räckte inte att enbart känna till sitt behov av en ny skjorta eller kam, brevvåg eller penna, ljusstake eller kaffeservis. Det ofta stora antalet varuvarianter gjorde att läsaren måste rannsaka sin preferens och smak. Redan i den första katalogen fanns exempelvis fjorton modeller av fickknivar och elva varianter av saxar.¹⁰ (6–9) Det kanske inte imponerade på den vana varuhusbesökaren, men för landsbygdsboende svenskar som kom i kontakt med varor till salu i lanthandeln, på den regionala marknaden eller genom gård-farihandlare var sortimentet anmärkningsvärt stort.

I Åhlén & Holms kataloger betonades kontinuerligt värdet av det nya, det senaste. En av företagets främsta affärsprinciper var löftet om att ”ofta anskaffa nyheter” och en särskild varukategori sist i katalogen benämndes ”Diverse nyheter, inkomna under katalogens tryckning”. Från 1910 gav Åhlén & Holm ut en årlig vår- och sommarkatalog, vilken kompletterade huvudkatalogen som kom ut i september. Det halverade tiden som en saluförd produkt var ny och aktuell, det vill säga upptagen i senaste katalogen. Dessutom klargjordes för läsaren att sommarhalvåret fordrade särskilda inköp: fiskesjön, cyklar, ryggsäckar, sommarblusar, skira gardiner och enkronasböcker föreslog sätt att klä sig, fördriva tiden och inreda sitt hem under den varma årstiden. I höstkatalogerna fanns julgransprydnader, jultidningar, jul- och nyårskort och julklapptips.

●
6–9. Redan den första Åhlén & Holm-katalogen 1905 hade ett rikt varuutbud som sträckte sig långt bortom livets nödtröft. För nytta och nöje, vardag och högtid, kunde alla familjemedlemmar hitta något som tilltalade dem. Även de som inte hade möjlighet att köpa uppmuntrades att drömma om varor – och kanske om ett annat liv.

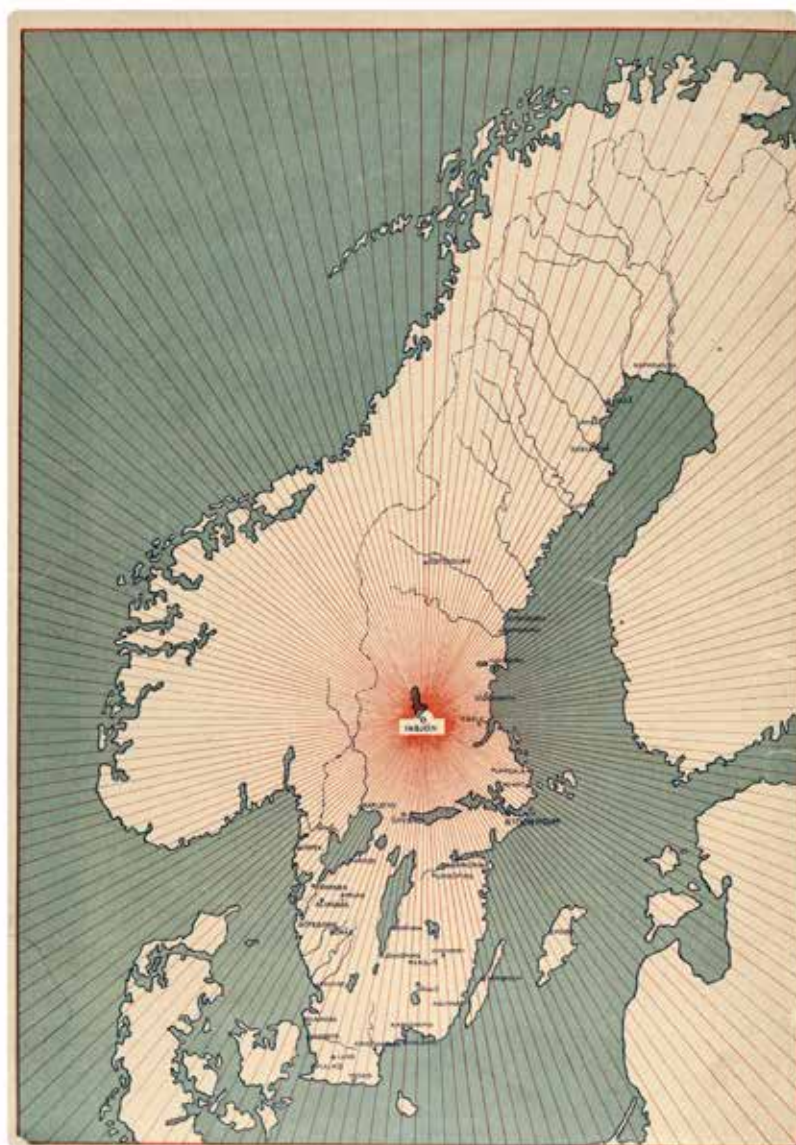
Tidens gång fick i katalogerna en kommersiell prägel. Med ett nytt år, och redan med en ny årstid, kom nya varor.

Katalogerna uppvisade inte bara en ström av varurepresentationer, utan skildrade också ett expanderande industri- och konsumtionssamhälle. Ständigt redovisade Åhlén & Holm sin snabba tillväxt genom statistiska uppgifter. Exempelvis gick antalet avsända paket från 290 under startåret 1899 till 50 000 fem år senare och 400 000 år 1912.¹¹ (10) Affärslokalernas exteriörer avbildades också återkommande som ett sätt att visa på Åhlén & Holms växande framgångar. I 1913 års katalog förevisades illustrationer på sex olika med tiden allt större byggnader – från den lilla röda stugan i vilken Johan Petter Åhlén och hans farbror Erik Holm påbörjat sin försäljning och distribution 1899 till Åhlén & Holms nuvarande vidsträckta fabrikskomplex med höga, rökbolmande skorstenar.¹² (11) Det retoriska greppet att påvisa värde med hjälp av siffror, tabeller och grafiska figurer, liksom den industriromantiska estetiken med tjock, svart rök som välldes fram ur fabrikskorstenar, var tidstypiska. Med alla industriella och informationstekniska landvinningar – kanske allra tydligast symboliserat av den världsomspännande, ögonblickliga telegrafen – hade rörelse, hastighet och förändring kommit att bli den nya tidens ideal.¹³

Ett av infrastruktur sammankopplat Sverige tonade också fram i katalogerna. Postorderverksamheten vilade på effektiv postdistribution via det under 1800-talets andra hälft ständigt utbyggda järnvägsnätet. Redan 1906 kunde Åhlén & Holm omtala att Insjöns post- och järnvägsstation numera huserade i företagets lokaler.¹⁴ Det blev inte enbart ett bevis på företagets affärsmässiga framgångar, utan visade också dess nära, nu även rent fysiskt, förbindelse med Sveriges distributionsinfrastruktur – och följaktligen med lokalsamhällen och kunder över hela landet. Katalogläsaren kunde också få syn på och uppleva sig stå i förbindelse med andra Åhlén & Holm-kunder genom återtryckta tackbrev till företaget, illustrationer på familjer som mottog varupaket och omnämnanden av alla de kunder som också var återförsäljande agenter i sina lokalsamhällen.

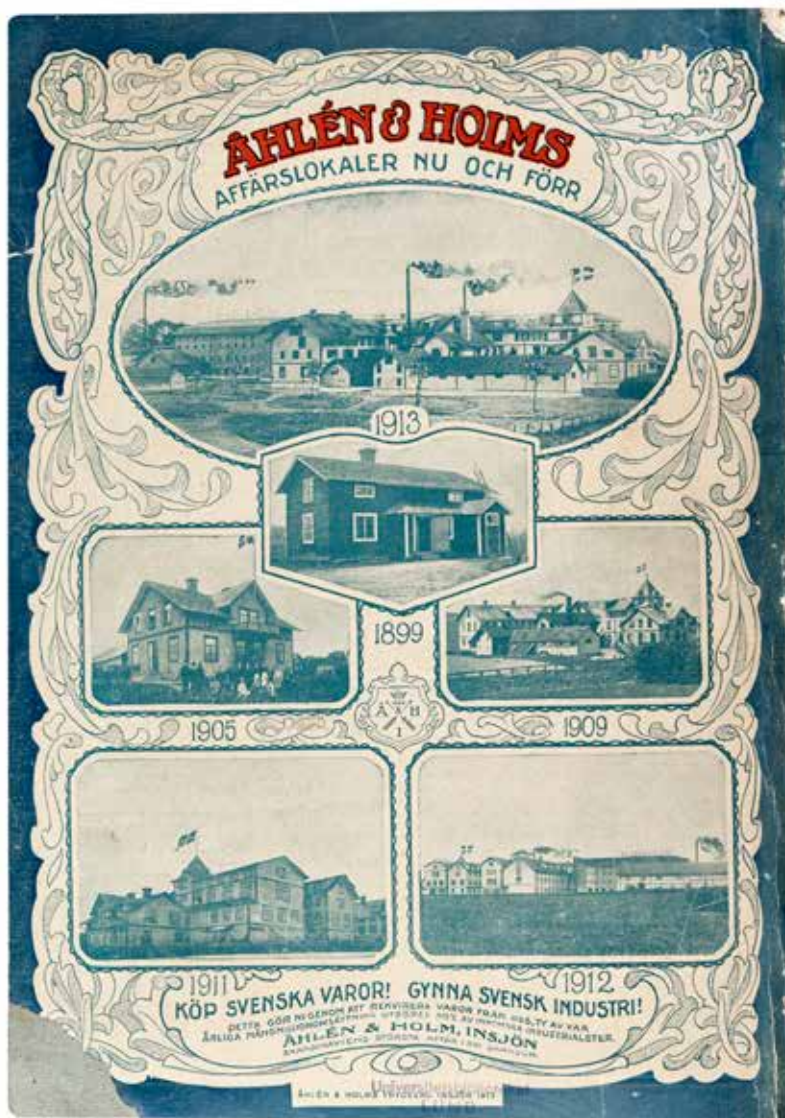
Postorderkataloger i sig kan inte säga något om konsumtionen – vilka varor som köptes och ratades, vilka kunderna var eller hur varorna användes. För detta finns emellertid andra källor som kan komplettera katalogerna, exempelvis kundregister och korrespondens i företagsarkiv, skönlitterära och biografiska utsagor eller etno-

10. År 1909 presenterades Insjön som Sveriges mittpunkt på katalogens baksida. Det fanns visst fog för framställningen. Kring 1910 låg det lilla samhällets poststation tvåa i Sverige i fråga om avsända paket – efter Stockholm men före Göteborg. Åhlén & Holms verksamhet var det huvudsakliga anledningen till att det exempelvis år 1911 sändes drygt 355 000 postpaket från orten.

Centraltryckeriet, Stockholm (omslag), Åhlén & Holms Accidenstryckeri, Insjön (inlag), 1909. 276x194 mm.

logiska frågelistsvar. I min avhandling använde jag samtliga dessa materialkategorier för att skapa en fyllig bild av mötet mellan ett tidigt postorderföretag och dess publik. I synnerhet de nästan hundra informanterna runt om i Sverige som i slutet av 1950-talet svarade på Nordiska museets frågelista "Postorderkataloger" gav en närmast unik ingång till människors historiska upplevelser av katalogerna.¹⁵

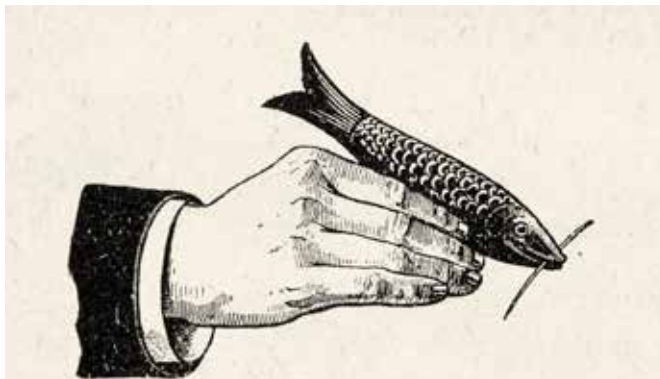
11. Baksidan på 1913 års katalog. Att återge fotografier på företagets växande lokaler från den röda lilla stugan 1899 till det vidsträckta fabrikskomplexet 1913 var ett sätt att förevisa Åhlén & Holms framgång och modernitet. Katalogläsaren kunde samtidigt ana en större berättelse om det svenska industrisamhällets raska tillväxt.

Inte minst visade frågelistsvaren att också de som inte hade råd eller intresse av att köpa några postordervaror ofta tog del av de omfattande varuexposéerna som de gratis utsända katalogerna visade. De rikt bildsatta tryckalstren lockade även barn och andra med mindre goda läskunskaper. I en tid av såväl materiell som litterär brist för majoriteten av befolkningen, blev postorderkatalogerna därmed föremål för en rad omkontextualiseringar – de fann sin

plats i människors hem och liv utifrån varierande behov och preferenser. Genom att förena analys av katalogernas form och innehåll med såväl frågelistsvaren som litterära utsagor stod det klart att det tidiga 1900-talets postorderkatalog, utöver sin avsedda funktion som varuförteckning, användes som bland annat förströelselektyr (eller ”drömbok”), leksak och dasspapper.¹⁶

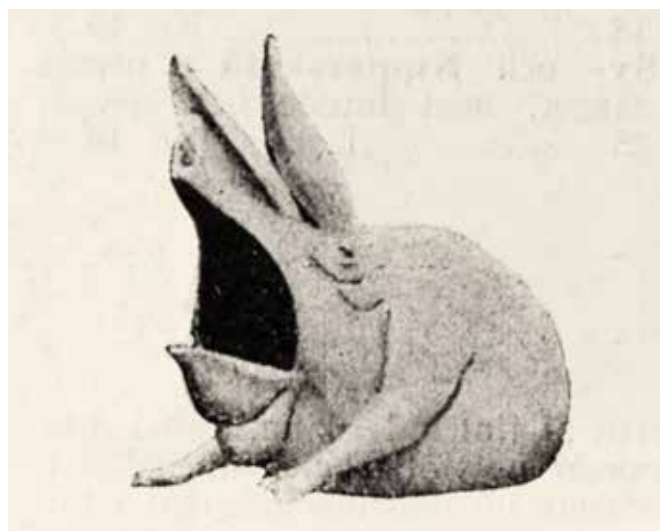
NOTER

1. *En förbindelse med en större värld: postorder i Sverige under tidigt 1900-tal*, Föreningen Mediehistoriskt arkiv, Diss., Lund, Lunds universitet, Lund, 2020.
2. *Katalog nr 36: Våren och sommaren 1916*, Åhlén & Holm, 1916.
3. Schlereth, Thomas J., 'Mail order catalogs as resources in American culture studies', *Prospects*, 7 (1982).
4. Schlereth, Thomas J., 'Country stores, county fairs, and mail-order catalogs: Consumption in rural America', i Bronner, Simon J. (red.), *Consuming visions: Accumulation and display of goods in America 1880–1920*, W. W. Norton, New York, N.Y., 1989, s. 365ff.; se även Boorstin, Daniel J., *The Americans: The democratic experience*, New York, Random house, 1973, s. 129.
5. Keller, Alexandra, 'Disseminations of modernity: Representation and consumer desire in early mail-order catalogs', i Charney, Leo & Schwartz, Vanessa R. (red.) *Cinema and the invention of modern life*, Univ. of California Press, 1995, s. 164ff.
6. Schön, Lennart, *En modern svensk ekonomisk historia: Tillväxt och omvandling under två sekel*, Lund, Studentlitteratur, 2014, kapitel 3–4.
7. Hedenborg, Susanne & Kvarnström, Lars, *Det svenska samhället 1720–1914: Böndernas och arbetarnas tid*, Lund, Studentlitteratur, 2019, s. 310.
8. Bergman, Bosse, *Handelsplats, shopping, stadsliv: En historik om butiksformer, säljritualer och det moderna stadslivets trivialisering*, Stockholm/Stehag, Symposium, 2003; Crossick, Geoffrey & Jaumain, Serge (red.), *Cathedrals of consumption: The European department store, 1850–1939*, Aldershot, Ashgate, 1999; D'Souza, Aruna & McDonough, Tom (red.), *The invisible flâneuse? Gender, public space and visual culture in nineteenth-century Paris*, Manchester, Manchester University Press, 2006; Husz, Orsi, *Drömmars värde: Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur*, Hedemora, Gidlund, 2004; Rappaport, Erika D., *Shopping for pleasure: Women in the making of London's West End*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2000.
9. *Priskurant å korta varor m.m.*, Åhlén & Holm, 1905; *Priskurant å manufaktur & korta varor*, Åhlén & Holm, 1907.
10. *Priskurant å korta varor m.m.*, Åhlén & Holm, 1905.
11. *Jubileums-Katalog 1899–1909*, Åhlén & Holm, 1909; *Katalog 1913–1914*, Åhlén & Holm, 1913.
12. *Katalog 1913–1914*, Åhlén & Holm, 1913.
13. Se till exempel Kern, Stephen, *The culture of time and space 1880–1918*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1983.
14. *Katalog 1906/07: Priskurant å korta varor, kautschukstämplar och sigill m.m.*, Åhlén & Holm, 1906.
15. Frågelistutskick ”Sp207 Postorderkataloger”, 1958, Nordiska museets arkiv.
16. Se huvudsakligen kapitel 3 i Nilsson 2020.

NYHET!

Fiskbensuttagare af oxideradt nysilfver med perlemorstjært, cm. 11,
pr st. Kr. 1.75

RC »**Spädgris**», **Askkopp** af
dekor. porslin,
cm. 9 Kr. 0.90

Bildens roll för varans lockelse

SOLFRID SÖDERLIND

De svenska varuhusens utbud för hundra år sedan

1. Detta märkliga objekt salufördes vintersäsongen 1904-05. Bland hundratals andra köksredskap presenteras den som en nyhet. Kunderna låg ett steg efter produktionen och påverkade den genom sina beslut att köpa eller inte köpa. Fiskbensuttagaren verkar inte ha överlevt mötet med kunderna särskilt länge och fasades därför ut ur sortimentet. Nordiska Kompaniet, Vinterkatalog 1904-05, s. 204: "Fiskbensuttagare af oxideradt nysilfver med perlemorstjärt" (detalj).

2. Vem vill köpa en spädgris med uppspärrat gap? Som askkopp fyllde den visserligen en funktion, men den var också ett tecken på ett nytt samhälle, där produktionen erbjöd överflöd och omväxling och stimulerade en konsumtion som delvis lösgjorde sig från de faktiska behoven. Nordiska Kompaniet, Vinterkatalog 1909-10, s. 112: "Askkoppar af porslin", "Spädgris" (detalj).

Hur kunde en elva centimeter lång fiskbensuttagare av oxiderat nysilver, försedd med en stjärt i pärlemor, vara en gångbar produkt på Nordiska Kompaniet i Stockholm vintern 1904? Detta till synes helt meningslösa objekt dyker upp i varuhusets tryckta katalog för vintersäsongen 1904-05 där det samsas med tusentals andra varor. Dit hör också en askkopp i porslin, utformad som en förfärad spädgris med uppspärrat gap – hur kunde den förleda till köp? (1-2)

Fiskbensuttagaren och den lilla grisen som slukar aska är tecken på ett nytt samhälle, där konsumtionen delvis lösgjort sig från de faktiska behoven. Varuflödena började styras av ett alltmer skruvat möte mellan tillgång och efterfrågan med sinnesretningarna i centrum. Det ökande utbudet av varor hänger sömlöst samman med urbaniseringen, lönearbetet och kontanterna. Inget gammaldags marknadstorg kunde som varuhuset mätta efterfrågan på färdiga produkter. Inte konstigt då att skyltfönster och diskar utformades som en fest för ögat, en brännpunkt för habegäret och med ett alltid dagsaktuellt löfte om att infria drömmar och aspirationer. Här utspelades den nya tidens fundamentala samhälleliga förändringar och uttrycktes sensuellt, framför allt visuellt och taktilt.¹

Lockelsen med varuhuset bestod först och främst av miljön och det lustfyllda mötet med de nya varorna, som visades såväl inne i varuhuset som i skyltfönstren, men en bonus var att varuhuset också bäddade in kunden med tillmötesgående expediter, kaféer och toaletter i syfte att förlänga besöket och fresta till flera köp. Det var en konstfullt arrangerad värld, i vilken dekoratörernas visuella magi inte skulle märkas, bara omvandlas till ett habegär hos kunden.

Industrialisering, urbanisering och kommersialisering drev fram snabba förändringar i arbetsvillkor, demografi, dygnsrytm och livsstilar. Om staden var ett kalejdoskop var varuhuset ett kongenialt uttryck för dess snabba skiftningar och sinnesintryck. Staden förlänade individen en tidigare okänd anonymitet, men också möjlighet att bryta sig ut ur ett ursprungligt socialt och ekonomiskt sammanhang genom klädsel och konsumtion. Varuhuset kunde på så sätt fungera som en hävstång för social positionering. Varuhusens framgång i förförelsen av kunderna har därför fascinerat en lång rad filosofer, historiker, kritiker och konstnärer alltsedan 1800-talet.²

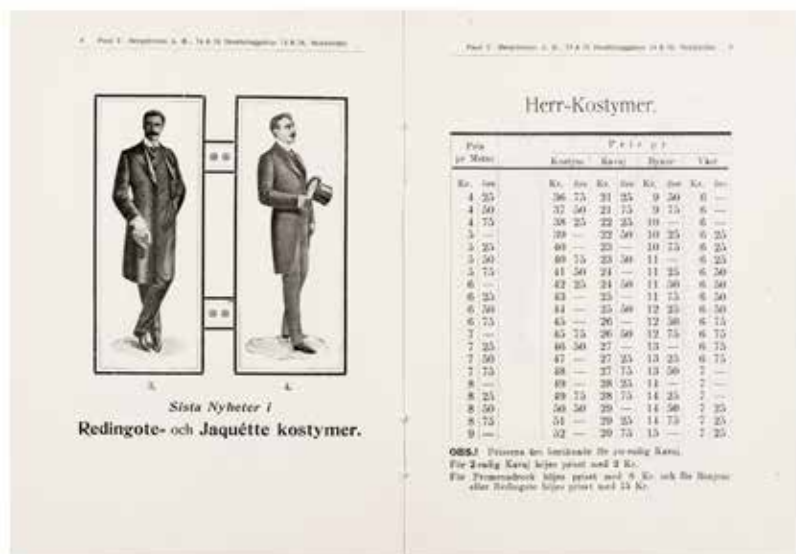
Sedan mitten av 1800-talet hade världsutställningarna skapat en aldrig förr skådad publik, i mängd och mångfald. Det var här manufakturernas produkter och konstindustrins varor ställdes ut i omsorgsfullt utformade montrar.³ Allt var nytt, allt var till salu och allt var begärligt presenterat. Men världsutställningarna var efemära. En liten tid fanns de där, nästa dag var de som bortblåsta. När de första större varumagasinen öppnade på 1860-talet visade de sig därför ha en attraktionskraft liknande de efemära utställningarna. Skyltfönstren liknade dioramor och de utställda varorna var till salu, men drog blickarna till sig även från dem som inte hade råd att betala – betraktandet var gratis men också första steget till konsumtion.

Varuhuset har kommit att associeras så starkt med stadslivet, att vi automatiskt förknippar det med Paris, storstaden framför andra vid sekelskiftet 1900. *La vie moderne*, *le flâneur*, referenser till modets värld som *à la mode*, *haute couture* och beteckningar på klädesplagg såsom *redingote*, *jaquette* och *queue de pie* uttrycker detta inflytande genom att inlånas till andra språk, direkt eller omskrivet. (3)

Men ser vi på varuhusens etablering och spridning blir det tydligt att det var en internationell företeelse som speglade den snabba samhällsomvandlingen i Europa och Nordamerika. Just hastigheten och behovet av ständiga nyheter gynnade varuhusen, vars utbud presenterades säsongvis.

Inflyttningen till de större städerna var en förutsättning för varuhusen, och det är därför logiskt att affärsmännen satsade på Stockholm, Göteborg och Malmö i första hand. Vid sekelskiftet 1900 fanns en expansiv marknad och ett antal driftiga varuhusentreprenörer i de större städerna, och det var vid denna tid som de första uppköpen och fusionerna ägde rum. Det gjorde att varuhusen såg ut att representera ett större antal entreprenörer och ägare än vad som

3. Måttbeställda kostymer erbjöds som ett komplement till PUB:s konfektionssydda herrkläder, och de betalades alltid till fast pris enligt den tabell som tryckts i priskuranten. Paul U. Bergström, Priskurant 1907, uppslag s. 8–9, Sista Nyheter i Redingote= och Jaquette kostymer.”

Smedbergs Boktryckeri, Stockholm, 1907. 160x115 mm.

faktiskt var fallet.⁴ Att äga varuhus handlade inte om att synas, utan att styra kunder och varuflöden till en optimal omsättning.

När Joseph Leja öppnade sitt magasin på Regeringsgatan 5 i Stockholm år 1852 med parisbasarerna som förebild var sortimentet brett – här försålades kläder, accessoarer och småsaker, möbler och utensilier för hemmet. Det var ett affärsmässigt lyckokast. Lejas magasin vågade sig år 1887 på att ge ut den första tryckta varukatalogen inför sommarsäsongen och kunde därmed nå kunden även utanför öppettid.

Katalogerna förlängde varuhusets räckvidd ända in i hemmen. De gav möjlighet att planera och spara till köp, men också att fantisera och drömma. Att idag bläddra i dessa över hundra år gamla kataloger väcker frågor om bildernas roll i förförelsen av kunderna, men också hur visuella stimuli fungerar. Vi är välbekanta med varukatalogens funktion, men vad vi kanske inte så ofta tänker på är hur själva varan presenteras visuellt. Bilderna saknade ju på den tiden inte bara volym och textur utan även färg. Men dessa tillkortakommanden måste jämföras med alternativet, den bildlösa katalogen.

1800-talets omvälvande bildteknologiska innovationer gynnade produktion och konsumtion genom att visualisera varorna så att de tedde sig tillgängliga även när de var utom fysiskt synhåll. Xylografin, ändträgravynen, gjorde det möjligt att trycka tusentals bilder av

4. Vinterstämningen frammanas med ett sagolikt landskap, där snön ligger tung på granar och fält, ljuset från stugfönstren lyser varmt och eldstädernas braskerier ger rök som stiger rakt upp från skorstenarna. Jugendstilen präglar omslaget med sina stiliserade former och skapar förväntan på innehållet – och julens klappar.

samma stock och förena text och bild i högtryck.⁵ Det var den sortens bilder som sedan 1840-talet hade förändrat dagspressens tilltal i grunden och ett par decennier senare gjorde sitt intåg i varukatalogen.

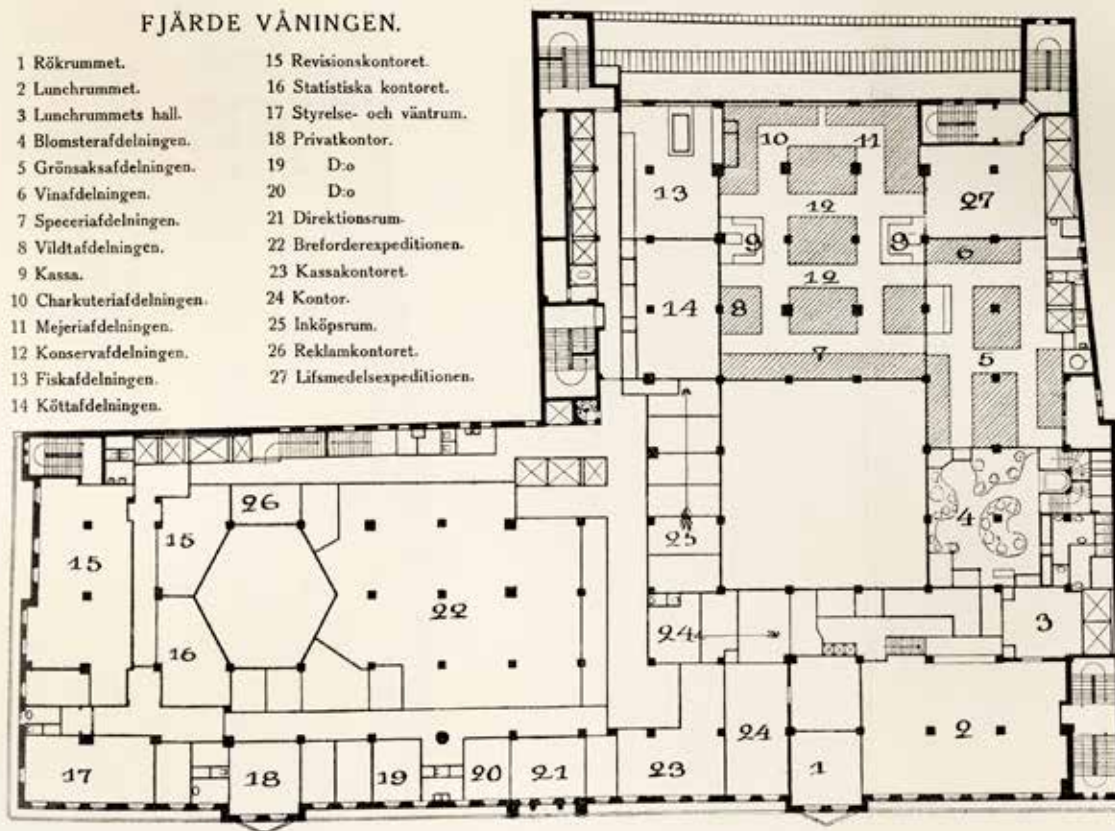
När Joseph Lejas dotterson Josef Sachs blev chef i firman skapade han AB Nordiska kompaniet, förkortat NK, år 1902 genom att ta över K. M. Lundbergs varuhus vid Stureplan. (4-5)

Detta var byggt efter parisisk förebild med en ljusgård i mitten och öppnade så sent som 1898. På det viset kom det nybildade NK att bredda sitt sortiment och finnas på flera adresser. Året därefter grundades NK:s möbelverkstäder i Nyköping för att förse en köpstark kundkrets med högkvalitativa möbler och specialritade inredningar. Målet var att bygga ett stort och centralt beläget palats i Stockholm, vilket förverkligades då NK på Hamngatan öppnade 1915. Här ordnade NK utställningar, framförallt med textilier, keramik, glas och möbler.

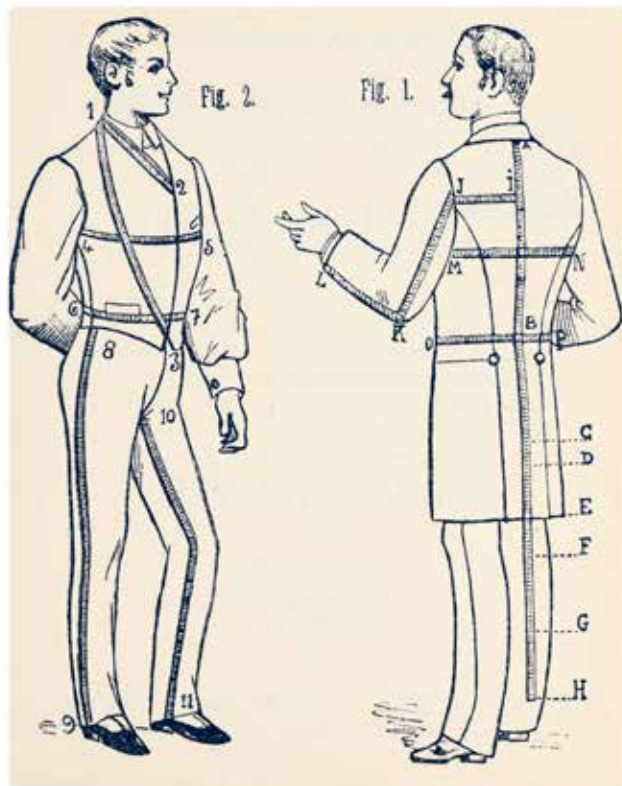
En viktig konsekvens av att profilera NK som ett varuhus för de rika och välbeställda var att Paul U. Bergström kunde ta hand om ett bredare kundsegment, som dock var solitt nog att betala kontant för service och god kvalitet. Bergström hade efter sex år i en lärftskramhandel satsat på att ta över en butik vid Hötorget år 1882.

FJÄRDE VÅNINGEN.

1 Rökrummet.	15 Revisionskontoret.
2 Lunchrummet.	16 Statistiska kontoret.
3 Lunchrummets hall.	17 Styrelse- och väntrum.
4 Blomsterafdelningen.	18 Privatkontor.
5 Grönsaksafdelningen.	19 D:o
6 Vinafdelningen.	20 D:o
7 Specierafdelningen.	21 Direktionsrum.
8 Vildtafdelningen.	22 Breforderexpeditionen.
9 Kassa.	23 Kassakontoret.
10 Charkuteriafdelningen.	24 Kontor.
11 Mejeriafdelningen.	25 Inköpsrum.
12 Konservafdelningen.	26 Reklamkontoret.
13 Fiskafdelningen.	27 Lifsmedelsexpeditionen.
14 Köttafdelningen.	

5. Personalen på NK behövde ha planer för varje våningsplan för att hitta i det stora varuhuset. På fjärde våningsplanet finns inte bara publika utrymmen utan även kontor som skulle vara osynliga för kunderna. Bottenvåningen rymde ett rikt utbud av accessoarer men även resebyrå, post och telegraf, bank, cigarrbutik, blomsterbutik och sodafontän. Första våningen dominerades av klädkonfektion, andra våningen av herr- och damskrädderi, juvelerareavdelningen, orientaliska mattor, hemtextil och ett térum. Tredje våningen visade upp möbler och konstindustri, men hade även en särskild avdelning för grammofoon och musik, en konsthall och en avdelning för antikviteter. Våningarna ovanför präglades av arbetet bakom kulisserna och var förvånansvärt välutrustade med personalbibliotek, matsalar, sjukrum och läkarrum, pälsförvaring och annan service. Förutom arbetsordningen fanns också tryckta ordningsregler för personalen som bland annat reglerade kundbemötandet.

Anvisning för måttagning

å kläder till män, ynglingar och gossar.

Figur 1: Rockar.

Från A till B, längden på rocken från halsen till midjan.
Från AB till CDEFGH, mått för plaggets hela längd.
Från AB till C, för Kavaj.
Från AB till D, för Promenadrock.
Från AB till E, för Bonjour eller Redingote (2-radig).
Från AB till F, för Paletå.
Från AB till G, för Resrock eller Ulster.
Från AB till H, för Nattrock.
Från I till J, halva bredden mellan axlarna.
Från J till K och L, längden på armen öfver armbågen.
Från M till N, kroppens omfång taget tätt under armarna **utanpå** rocken.

Från O till P, vidden omkring midjan taget **utanpå** rocken.

OBS! Alla mått för underplagg böra tagas **utanpå** en annan väl-sittande dylik, hvarunder rak hållning torde iakttagas. För ytterplagg, skall måttet tagas **utanpå** ett annat sådant.

Figur 2: Väst.

Från 1 till 2, mått från nacksömmen för angifvande huru långt öppen den önskas.

Från 1 till 3, mått ifrån nacksömmen för angifvande huru **lång** den önskas.

Från 4 till 5, kroppens omfång taget tätt under armarna **utanpå** västen.

Från 6 till 7, vidden omkring midjan taget **utanpå** västen.

Figur 2: Byxor.

Från 6 till 7, vidden omkring midjan taget **under** västen.

Från 8 till 9, längden på yttersömmen, taget från höften till fot-sulan.

Från 10 till 11, längden på innersömmen, tagen från förgreningen till fotsulan.

Dessutom torde angifvas: vidden om benet vid N:o 10 och 11.

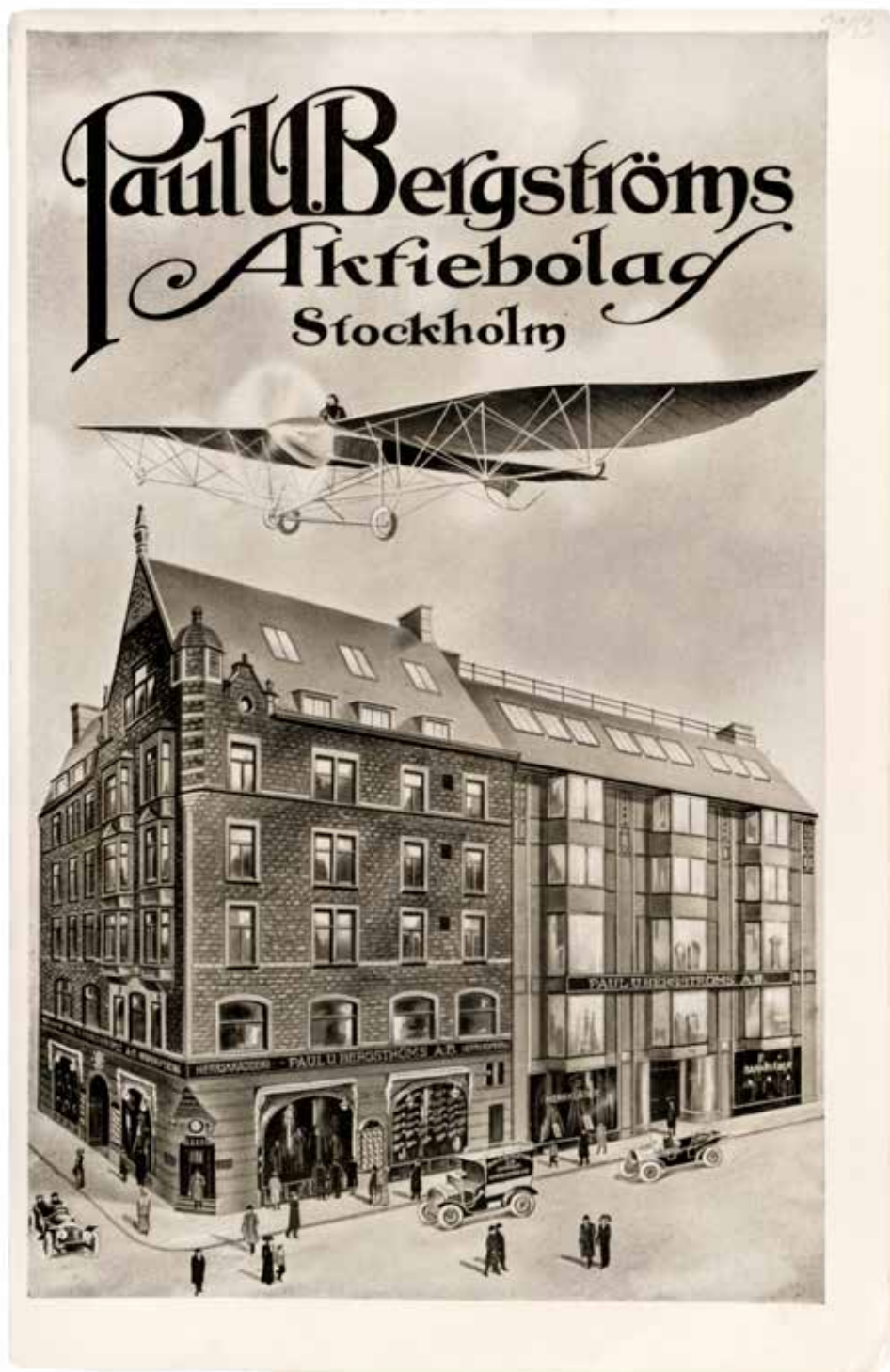
Hans affärsidé var att sälja konfektion, det vill säga kläder som var färdigsydda i olika storlekar, i kombination med måttbeställda kostymer och dräkter. (6)

Till detta gällde att allt som kunde likna en torghandel avskaffades – ingen prutning tolererades, och krediter och avbetalning förekom inte. Det var alltså fasta priser och kontant betalning som gällde. Hans affärsidé var därmed också neutral inför kunderna, som behandlades likvärdigt. Paul U. Bergström, vars initialer PUB efterhand kom att användas som benämning på varuhuset, hade själv varit knalle, en kringvandrande tyghandlare i Västergötland. Hans väg till staden sammanföll med den stora inflyttningen till Stockholm, och han kände de kundkretsar som hade samma bakgrund som han själv. (7)

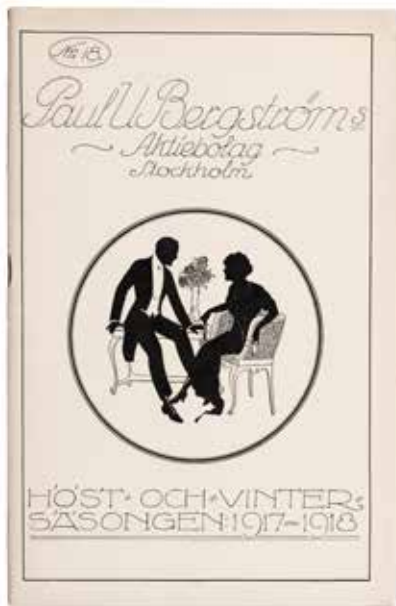
Efter första världskriget fick NK finansiella problem, tvingades anpassa sig till en bredare kundkrets och gjorde försiktigare satsningar. Josef Sachs gick då ihop med affärsmannen Herman Gustaf

- 6. Kunden informerades om hur måttagningen gick till och kunde på så sätt se vilka mått som gällde för olika klädesplagg. Anvisningarna illustrerades med tydliga konturteckningar. Paul U. Bergströms Klädes-, Skrädderi- Herr-ekiperingsaffär, uppslag s. 30–31, "Anvisning för måttagning".

7. När flygplanen dök upp över Stockholms himmel fick de en plats på PUB:s omslag redan år 1913. Här surrar ett litet propellerplan med sin pilot ovanför varuhuset, och de nya automobilerna kör förbi på gatan. Varuhuset fångar upp allt nytt i tiden och lovar kunderna att utbudet också följer med i svängarna. Paul U. Bergström, Omslag till katalog 1913.

Centraltryckeriet, Stockholm, 1917. 222 x 145 mm.

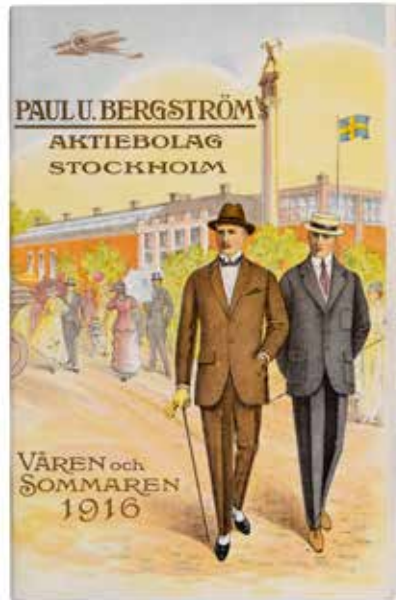

Wezäta Lito (omslag), Wald. Zachrissons Boktryckeri A.-B. (Inlaga), Göteborg, 1917. 217 x 141 mm.

Wezäta Lito (omslag), Wald. Zachrissons Boktryckeri A.-B. (Inlaga), Göteborg, 1916. 216 x 138 mm.

Jacob Bagges Söners A.-B., Stockholm, 1916. 217 x 141 mm.

David Fridmans Tryckeri, Stockholm, 1915. 217 x 142 mm.

Jacob Bagges Söners A.-B., Stockholm, 1914. 216 x 140 mm.

Turitz och de grundade år 1930 Enhetsprisaktiebolaget EPA efter amerikansk förebild. Varuhusägaren Johan Petter Åhlén svarade då med att öppna lågprisvaruhuset Tempo med filialer i ett antal svenska städer. PUB valde dock att förbli vid sin läst, och lyckades hålla kvar sin profil. Vad såg då kunderna av allt detta? Ja, inte var det ägarstrukturerna, utan snarare det varuhusen genom sina varumärken signalerade. Kunderna visste var de hörde hemma och vad de hade råd med, och detta hjälpte katalogerna till med att förtydliga genom sitt utbud och sina priser.

Säsongskatalogerna underströk att varuhusen förnyade sitt sortiment regelbundet och vände kundkretsen vid återbesök flera gånger per år. Detta sammanföll med skyltning och presentation inne i varuhusen som förmedlade säsongens mode. Men katalogernas utformning – omslag och inlaga – speglade också samhällsförändringarna. När flygplanen tog plats i luften dök de upp på katalogomslaget, och när kvinnor tog plats i arbetslivet och i sportens värld, då blev de också del av katalogens bilder av cykling, bilkörning och skidåkning.

Katalogerna från 1900-talets första decennier var inte bara bildrika och förmedlade sitt utbud på ett sätt som skulle väcka köplust och social tillhörighet. Deras utformning var uttrycksfull även genom komposition, tryckteknik och papperskvalitet. (8) Omslagen var en form av attraktivt skyltfönster i förhållande till innehållet – det framgår tydligt om det är vår och sommar eller höst och vinter. Omslagen utformades med ett stort mått av estetiskt raffinemang, som bar likhet med den samtida bokutgivningens förlagsband.

Ännu under 1910-talet kunde sortimenten presenteras i inlagorna på samma vis som i slutet av 1800-talet, nämligen i form av enkelt tecknade presentationsbilder i xylografi, men alltfler rastrerade bilder dyker upp, och uppslagen kunde därför presentera produkter genom xylografier, enkla konturteckningar och fotografier.⁶

Efter sekelskiftet 1900 visar såväl NK:s som PUB:s kataloger hur kundkretsen tänks vara en kärnfamilj med ett färre antal barn än tidigare. Katalogerna motsvarar den fysiska uppdelningen av varuhusen med en damavdelning, en herravdelning och en eller två avdelningar för flickor och pojkar. (9) Kvinnans och mannens ställning i samhället är relativt oförändrad fram till 1920, och varuhusens profiler och utbud kunde på så sätt presenteras på ett enhetligt sätt även i katalogerna. (10) Men efter 1920 dyker en ny kategori upp –

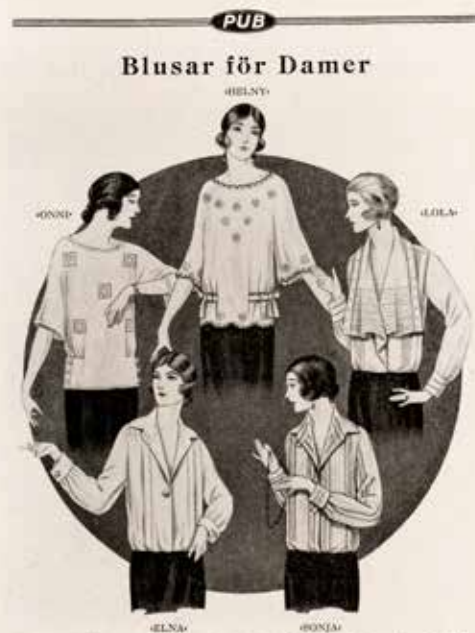
8. Omslagen låter oss inte ana att kriget rasar på kontinenten. Istället är det vårens och sommarens flanörer som visar upp sina eleganta klädedräkter under promenaderna. Paul U. Bergström, Omslag till kataloger 1914–1918.

Våra
HERR-KLÄDER
åtnjuta sedan 40 år tillbaka ett stadgat
anseende som de förnämsta.

Våra
DAM-DRÄKTER & KLÄNNINGAR
äro tillverkade av bästa materiel, efter senaste
modeller och alltid eleganta och välgjorda.

Blusar för Damer
(HJELNY)
(HJELNY). Damsblus av prima vit vulle, med lösnering i ett flertal steg. Öls. med 44. 44. Kr. 12.50
(HJELNY). Damsblus av vit vulle med halshämt. 12.50
(HJELNY). Elegant vullblus med löshämt, vick och löshämt. 12.50
(HJELNY). Skjortblus av prima vit vulle 7.50
(HJELNY). Skjortblus av prima vit vulle, med en liten löshämt, löshämt ärms i julen vit vulle 6.50
(HJELNY). Skjortblus av prima vit vulle, vit löshämt med ränder, grönt och vitt, löshämt och
grönt, vitt och svart eller löshämt och löshämt 12.50

Sommarklänningar för Backfish
(LISA). Klänning av prima vit vulle, garnad med spetsar Kr. 16.50
(MIA). Klänning av prima vit vulle, med spetsgarnering på krage och ärmar 13.75
(ASA). Klänning av prima vit vulle, med vick 10.50

Klänningarna finnas i längder 105-110-115-120 cm.

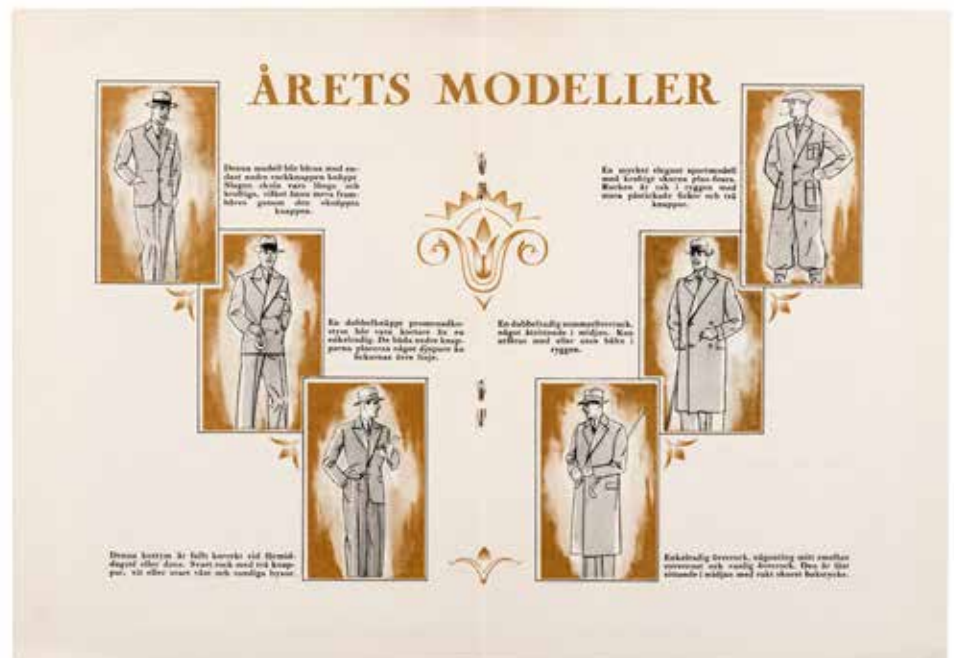
9. Kostymer och dräkter för utomhusbruk ska ge prov på en ledig men ändå välklädd livsstil i stadens vimmel, och damernas kläder har den karakteristiska betoningen av höften i ancellånga kjolar. Priskurant från Paul U. Bergström Stockholm, uppslag över "Våra Herr-kläder" och "Våra dam-dräkter & klänningar".

A. Böttzells Tryckeri A. B., Stockholm, u. å. 175×124 mm.

10. En särskild broschyr över PUB:s skrädderi fanns tillgänglig i slutet av 1920-talet och har utformats i art deco med japansk-inspirerat omslag. *PUB 1:sta klass beställningsskrädderi våren 1928*, mittuppslag "Årets modeller" samt omslag.

11. Det fanns damer – och det fanns Backfisch. Det senare var en ny kundgrupp som identifierats av PUB strax efter att alla kvinnor fått rösträtt och gifta kvinnor blivit myndiga. Backfisch var en ung kvinna som försörjde sig själv och arbetade i staden, gärna på kontor. *PUB, katalog vår och sommar 1924*, uppslag s. 86–87, "Blusar för Damer" och "Sommar-klänningar för Backfisch".

”Backfisch”-flickor. Dessa är unga kvinnor, beredda att arbeta och försörja sig och njuta självständighet och kamratskap i stadens arbets- och nöjesliv. Väninnorna i Elin Wägners roman *Pennskaftet* (1910) förebådar Backfischen, som är en egen kategori i varukatalogen därför att hon har egna pengar att klä sig för. Men det rör sig också om en övergångsfas, ungefär på det sätt som tonåren under senare delen av 1900-talet blev till en särskild kundkrets för konfektionsindustrin och dess återförsäljare. Efter en period som Backfisch skulle den unga kvinnan bli dam och glida över till den kundkrets, som klädde sig ståndsmässigt i enlighet med sina mäns och förmyndares gottfinnande.⁷ (11) Men situationen var ändå inte densamma, för från och med 1921 var även gift kvinna myndig, vilket underlättade hennes egna konsumtionsval. På katalogomslagen finner vi därför snart nog en ny sorts aktiv friluftskvinna, och hon hade kommit för att stanna.⁸

En jämförelse mellan NK:s och PUB:s kataloger under 1900-talets tre första decennier bekräftar att NK byggde upp sitt högkvalitativa och kundanpassade sortiment inom fast och lös inredning av kontor och exklusiva hem. Men när det gäller konfektion för damer och herrar är skillnaden mellan NK och PUB inte lika uppenbar. PUB hade nämligen redan från början en blandning av konfektionsstytt och måttbeställt i sitt utbud, och varuhusets kataloger förmedlar intrycket av fartfyllda och dyra semestervistelser och eleganta vinteraktiviteter med en rad olika dräkter och kostymer för societetstillställningar och högre tjänstemäns behov. (12) Här finns jakt, segling och motorsport som profilerade sysselsättningar för kundkretsen – eller kanske för att tänja på kundkretsens sociala ambitioner och öppna deras plånböcker mer än kunderna själva tänkt. Oavsett vilken intention som låg bakom, måste PUB:s princip om kontantbetalning ha varit framkomlig för såväl företag som kund, då den inte gav upphov till kreditproblem. För NK kan krediterna däremot ha inneburit ett problem, i synnerhet i början av 1920-talet, då deflationen slog till.

NK:s och PUB:s varukataloger ger intrycket att det visuella formspråket är besläktat och att den grundläggande strukturen är densamma: säsongsvis presentation, väl genomarbetade omslag, indelning efter kön och ålder och med indelning av garderoben efter funktion och aktivitet. Samma struktur förekom också i varuhusens fysiska presentation. Varuhusens arkitektur och inredning skilde sig

12. Med nya rättigheter för kvinnor kom friheten att utöva sport och klä sig praktiskt i byxor. Den skidåkande unga kvinnan ska också ha moderiktiga sportkläder som skickligt frammanats i en dekorativ teckningsstil. *Höst- och vinterkatalog 1925–1926*, omslag.

1925 1926

HÖST- och VINTER-

KATALOG

A/B NORDISKA KOMPANIET

- 13. Samtidigt med Stockholmsutställningen 1930 kunde PUB bjuda in sina kunder i ett nytt och hypermodernt hus som gav en fläkt av funktionalismen som framtidens stadsarkitektur. *Paul U. Bergströms AB, katalog 43, Våren 1930.*

däremot åt på så sätt att NK:s inredningar betonade boiserie och vägginfällda montrar, medan PUB:s varuhus präglades av öppna våningsplan och kring 1930 en snabbfotad övergång till funktionalismens arkitektur. (13) Men här återstår mycket att undersöka: varuhusens inredningar, utbudets följsamhet mot samhällets förändringar, och hur skyltningen och de nya bildmedierna kunde bli så effektiva verktyg för reklam och försäljning att kunderna började köpa sådant de verkligen inte behövde, såsom askkoppen i form av en förfärat gapande spädgris.

NOTER

1. Bakgrundsmusik infördes efterhand som extra köpstimulus i varuhusen, men användes inte förrän på 1930-talet i USA.
2. En ofrånkomlig internationell utgångspunkt är Walter Benjamins *Das Passagen-Werk* och dess många uttolkare. 1900-talets omfattande intellektuella kritik av kapitalismens materialism har tagit exempel från varuhuset. Flera av Jean Baudrillards arbeten måste nämnas i förbindelse med varuhuset och dess utlöpare stormarknaden. Sigfrid Siwertz och Karin Boyes olika litterära gestaltningar av 1920-talets (svenska) varuhus har behandlats av Forssberg, Anna, 'Kommersialiseringen av det mänskliga och förmänskligandet av kommersen', Mattsson, Per-Olof & Forssberg, Anna (red.), *Sigfrid Siwertz: en författares uppgång och fall*, 2017, s. 143–172, .
3. Även världsutställningarna har varit föremål för omfattande forskning och kritiska betraktelser. Hit hör: Bennett, Tony, *The birth of the museum: history, theory, politics*, Routledge, London, 1995; Ekström, Anders, *Den utställda världen: Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, Nordiska museet, Diss. Uppsala : Univ., Stockholm, 1994; Geppert, Alexander C.T., Coffey, Jean & Lau, Tammy, *International exhibitions, expositions universelles and world's fairs, 1851–1951: a bibliography*, [LS Theorie der Architektur], [Cottbus], 2002; Nichols, Kate, Wade, Rebecca & Williams, Gabriel (red.), *Art versus industry?: new perspectives on visual and industrial cultures in nineteenth-century Britain*, Manchester University Press, Manchester, 2016; Leerssen, Joep & Storm, Eric (red.), *World fairs and the global moulding of national identities: international exhibitions as cultural platforms, 1851–1958*, Brill, Leiden, 2022.
4. Detta mönster för fusion eller uppköp framgår av en samläsning av lätt tillgänglig företagshistorik avseende NK/Turitz, EPA, Ferd. Lundquist & Co, Meeths, Åhléns & Holm/Tempo/Åhléns, MEA, Wessels/B&W, KF/Coop Forum. År 1978–1983 fanns NK, Tempo och EPA i samma koncern – men utåt gentemot kunden var de åtskilda varumärken.
5. Johannesson, Lena, *Xylografi och pressbild: bidrag till trägravvyrens och till den svenska bildjournalistikens historia*, Nordiska mus., Diss. Uppsala Univ., Stockholm, 1982.
6. Näslund Dahlgren, Anna, 'Fotografi på modet. Fotografi, reklam, mode och tryckta medier', *Fotografihistorier: fotografi och bildbruk i Sverige från 1839 till idag*, 2022, s. 217–237; Johannesson, Lena, '1800-talsfotot. Massmedium med förhinder', *Fotografihistorier: fotografi och bildbruk i Sverige från 1839 till idag*, 2022, s. 83–99.
7. Runefelt, Leif, *Den magiska spegeln: kvinnan och varan i pressens annonser 1870–1914*, Nordic Academic Press, Lund, 2019, behandlar kvinnobilder i illustrerade annonser 1870–1914 i reklam och konsumtion. Angående mannen i skyltningen, se Husz, Orsi & Arnberg, Klara, 'Far i fönstret: kommersiell konstruktion av kön och den nya mannen i 1930-talets skyltfönster', *Bakom stadens kulisser* 2021, s. 290–337.
8. Johannesson, Lena, 'Herrklubbens dominans och pojkflickans revansch: Strixerans fin-de-siècle-succé och kvinnornas okända 1920-tal', *Ellen Keys vänstra öga*, 2022, s. 168–197.

KORSETT-TIPS

1936

VALET AV RÄTT MODELL
TVÄTTNING AV KORSETTER

”Idealfigur till påseende”

*Inblickar i tillverkning och försäljning
av korsettartiklar, 1910–1960*

PERNILLA RASMUSSEN

Under 1900-talets första hälft var korsetten ett basplagg. Utan en korsett, som gav form och fasthet, var man inte ordentligt klädd. Korsetten framhölls av vissa modeskapare som omistlig för mode och kvinnlighet, medan andra lanserade nya friare ideal. Motsättningar mellan nya och gamla idéer om kropp och kläder har intresserat modehistoriker, endast långsamt tycks emellertid nya ideal ha påverkat vardagliga klädpraktiker.¹ Korsetten följde med in i 1900-talets industrialiserade klädkultur och försågs med nya konnotationer av modernitet och kvinnlighet kopplade till fabriksstillverkning, tekniska uppfinningar, ny formgivning, förbättrad passform och masskonsumtion. Försäljningsmetoderna speglar en ambivalens i den framväxande konfektionens konsumtionslandskap. Vilken relation skulle producenterna ha till sina avnämare? Hur kunde relationer byggas när varorna tillverkades för och såldes till anonyma kunder? Här finns anledning att lyfta fram de kvinnliga corsetierernas kompetens och roll som försäljare och kunskapsförmedlare i mötet med korsettkunderna.

Svensk korsettkonfektion

Symaskinen, som från 1860-talet fick stor spridning, blev avgörande för konfektionsindustrin. Likväl gick utvecklingen av färdigsydda damkläder trögt i konkurrens med hemsömnad och sömnadsateljéer. Kunderna klagade över bristande kvalitet i sömnad, tyger, passform och modegrad. Formande underkläder, som skapade rätt modesilhuett, hörde till de tidiga, mer framgångsrika konfektionerade

•
1. *Korsett-tips* 1936, Fox
fabrikers AB, Göteborg
1936.

stapelvarorna. Kombinationen av material, tekniker och specialmaskiner, ovana för sömmerskor i ateljé och hem, gjorde korsetten till en given industriprodukt där produktionen låg steget före annan konfektion.²

På flera svenska orter etablerades korsettfabriker. Åtskilliga av dessa har lämnat spår i samlingarna, exempelvis Arnbergs fabriks AB i Höganäs med varunamnen Graciella och Grace, Konfektions AB Karlsson & Starck i Göteborg med Kronan, Fox Fabrikers AB och AB Corsetindustri i Borås, Aktiebolaget Germa i Sundbyberg, AB Stockholms korsettfabrik med Mirona, AB Skandinaviska korsettfabriken i Oskarshamn med Fröja och Korsettfabriken Spirella AB i Malmö. Spirella, grundat 1904 i USA, utmärkte sig som ett internationellt företag. 1916 blev AB Svenska korsettfabriken i Malmö en Spirellafabrik med avsättning i Sverige, Danmark och Tyskland.³ Materialet ger inblickar i produktion, handel, marknadsföring och bruk av korsetter i breda befolkningslager, och är också ett stycke företagshistoria. (1)

Försäljning av svensktillverkade korsetter

Försäljningen av korsetter skedde i städernas manufakturaffärer, korsettmagasin och de större städernas varuhus för exklusivare damkonfektion.⁴ Postorderkataloger nådde bredare kundgrupper och lanthandlare och knallar sålde underkläder genom Gårdfarihandlarnas andelsförening.⁵ Under 1910–1930-talen nådde korsetterna breda konsumentgrupper i alla samhällslager även på landsbygden, med modeller även riktade till husmödrar och ”den med tungt arbete sysselsatta damen”.⁶ (2)

Genom katalogernas omnämnande av exempelvis Fröja och Graciella anas kundernas förtrogenhet med svenska varumärken som helt dominerade.⁷ Hos AB Twilfit som 1922 startade butiksförsäljning i Stockholm såldes dock främst brittiska korsetter. Här mötte kunderna internationella nyheter för ”perfekt figurvård”.⁸ Hos Fox Fabrikers AB fanns ”det nyaste inom det franska och amerikanska korsettmodet” men tillverkat i Borås.⁹

Att modet under 1940- och 1950-talen uppfattades som hårt styrt av Paris avspeglades i korsettreklamen: ”Paris dikterar – Fox lanseerar”. Idealen var krävande och korsettering ett måste.¹⁰ Germa uppmanade kunderna att planera inköpen i rätt ordning. ”En linje som

2. Priskurant, våren/sommaren 1927, AB Häggström & Johansson, Borås. "Bästa inköpskällan endast för herrar handlande och återförsäljare." Priskurantens avdelning för konfektionsvaror innehåller reformliv, höfthållare, sommarliv, bysthållare och korsetter. Materialens och modellernas hållbarhet och stabilitet betonas och tyger, resårer och fjädrar beskrivs som täta, tjocka, kraftiga, breda, obrytbara, praktiska och starka.

Ragnar Orstadius Boktryckeri, Göteborg, 1927, 230 x 178 mm.

BÄSTA INKÖPSKÄLLAN. 35

Korsetter.

264. En prima korsettpärm i beige och grå färg, upplåt fjäder med tvevlig knäppning. Öfverhåren aluminiumfjäder. Storlek 62-80. Extra-
pris 18:75

267. Korsett av svart till korsettpärm med korta rostfria fjädrar i skivorna. Solörning i ryggen med plinsett-knappning fram. Elegant allsöppets upplåt. 2 strömsband. Höjd cirka 32 cm. Mycket väntande och behaglig korsett. Exp. i ljuslila, skär och beige färg. Storl. 64-78 31:60

268. Hållkorsett av prima korsettpärm i vitt och skär färg. Elan fjäder. Bred knäppig vandringsfällning i ryggen med knäppning fram. 4 elastiska strömsband. Snäveligen snäveligt och behagligt. Storl. 60-74. För-sämligt pris 34:--

265. En prima korsettpärm i mellan-grå färg, med stark, tvevlig upplåt knäppning. Öfverhåren fjäder. God passform. Starkt och prisbilligt. Storlek från 62 till 78 18:60

266. Korsett av till prillig korsettpärm med elegant upplåt knäppning. Solörning i ryggen och knäppning fram. 2 strömsband. Exp. i ljus, svart, färg och skär-lila från 64 s. o. s. 78. Färdigställt och tvevligt 20:--

269. Korsett av till prillig korsettpärm med elegant upplåt knäppning. Solörning i ryggen och knäppning fram. 2 strömsband. Exp. i ljus, svart, färg och skär-lila från 64 s. o. s. 78. Färdigställt och tvevligt 20:--

271. Korsett av till prillig korsettpärm med elegant upplåt knäppning. Solörning i ryggen och knäppning fram. 2 strömsband. Exp. i ljus, svart, färg och skär-lila från 64 s. o. s. 78. Färdigställt och tvevligt 20:--

3. Grundlinjer för nuvarande mode, Spirella AB, Malmö, odad. Elegant, rikt illustrerad broschyr på tjockt papper för Spirellas produkter. Målgruppen är 1920-talets "nutidskvinna" med större personlig frihet. "Glad och livlig och lika helt skötande sitt arbete som sina nöjen är hon en bild av behag och livslust." Bilderna visar umgänge och dans i tjugiga miljöer och exotiska resmål med korsetterna som en symbolisk modeprodukt. Mer praktiskt orienterad är den sida som beskriver de svenskillverkade modellernas kvalitet och passform som utprovas vid hembesök av corsetieren, till ett pris som "vem som helst har råd att betala".

Syds. Kliche- & Tryckeri A.-B., Malmö, u. å. 300 x 380 mm.

Spirella är helt olika andra korsetter och gördlar!

Spirella-fjäder

Spirella-fjäder används endast i Spirella och består av ett stycke av ett metall. Fjädern är tillverkad av ett metall som är mycket starkt och elastiskt. Den är tillverkad i ett stycke och är inte uppbyggd av flera delar. Detta gör att den är mycket stark och elastisk och kan användas i alla delar av kroppen. Den är tillverkad i ett stycke och är inte uppbyggd av flera delar. Detta gör att den är mycket stark och elastisk och kan användas i alla delar av kroppen.

Spirella-Corsetten

En Spirella-Corsett består av ett stycke av ett metall. Den är tillverkad av ett metall som är mycket starkt och elastiskt. Den är tillverkad i ett stycke och är inte uppbyggd av flera delar. Detta gör att den är mycket stark och elastisk och kan användas i alla delar av kroppen.

Enastående och vackert material

En Spirella-fjäder är tillverkad av ett metall som är mycket starkt och elastiskt. Den är tillverkad i ett stycke och är inte uppbyggd av flera delar. Detta gör att den är mycket stark och elastisk och kan användas i alla delar av kroppen.

Spirella-fjäder

Spirella-fjäder används endast i Spirella och består av ett stycke av ett metall. Fjädern är tillverkad av ett metall som är mycket starkt och elastiskt. Den är tillverkad i ett stycke och är inte uppbyggd av flera delar. Detta gör att den är mycket stark och elastisk och kan användas i alla delar av kroppen.

Spirella-Corsetten

En Spirella-Corsett består av ett stycke av ett metall. Den är tillverkad av ett metall som är mycket starkt och elastiskt. Den är tillverkad i ett stycke och är inte uppbyggd av flera delar. Detta gör att den är mycket stark och elastisk och kan användas i alla delar av kroppen.

Enastående och vackert material

En Spirella-fjäder är tillverkad av ett metall som är mycket starkt och elastiskt. Den är tillverkad i ett stycke och är inte uppbyggd av flera delar. Detta gör att den är mycket stark och elastisk och kan användas i alla delar av kroppen.

modet föreskriver, måste byggas på den fasta grund som en måttbeställd korsett utgör. T. o. m. en Schiaparelli skulle misslyckas med en klänning eller dräkt, om ej korsetteringen är riktig. Därför, innan Ni skaffar Eder nya kläder, rådgör med Germa.”¹¹ (3)

Germa och Spirella sålde korsetter främst via ombud, kvinnliga ”auktoriserade corsettierer” som genom hembesök skapade en kundkrets i sina distrikt. Spirellas corsettierer utbildades vid företagets kurser och de ”yrkesutbildade corsettierna” var ryggraden i företagets ”korsettbetjäning”.¹² På 1920-talet hade Spirella ca 2000 ombud i Sverige, 1957 hade antalet stigit till drygt 3000.¹³ Genom broschyrer med sortiment och prislistor, korrespondenslektioner och månadsbrev höll företaget kontakt med ombuden. Annonser riktade till kunden ansågs ineffektiva i jämförelse med den personliga förevisningen av produkterna i kundens hem. Om korsetten skulle vara hälsosam, bekväm, stilenlig och hållbar ”måste den vara utvald och avpassad av en sakligt utbildad corsettier. Dessutom måste den förfärdigas genom klientens individuella behov – ej på en slump anskaffas ur ett begränsat och illa sorterat butikslager”.¹⁴

Korsetten som industriprodukt

Korsetten förknippades starkt med den framväxande industrin. Korsettfjädrarna av metall ansågs avgörande för plaggens kvalitet. Fjädrarnas produktnamn, exempelvis ”den obrytbara spiralfjädern Hercules” saknade associationer till flärd men förde tanken till den grekiska hjälten som skulle kunna hålla de motspänstigaste kurvor på plats.¹⁵ För Spirella var den patenterade spiralfjädern central. Först när corsettieren övertygat kunden om fjäderns förtjänster visades korsetterna.¹⁶ Det som i första steget skulle sälja var stålfjädern som industriprodukt. När Spirellas patent gick ut i början av 1920-talet lanserades andra svenska spiralfjädrar och konkurrensen hårdnade.¹⁷ I slutet av 1930-talet kom nyheter som Kronans uformade ”fragmafjäder” som förhindrade att korsettens ovankant rullade ner eller att fjäderns ändar skavde på magen.¹⁸ (4–6)

Flera korsett företag kombinerade textil- och konfektionsindustri. Fox Fabrikers AB, startat 1924 som dotterbolag till Borås mekaniska gummiväveri, tillverkade korsettvaror av egna resårvävar. Medan Fox-modellerna andades internationellt mode, betonade reklamen de inhemska materialens höga kvalitet. Även Germa tillverkade

4. Broschyren *Ersättning för snörlif*, med annons för ”de obrutbara Hercules spiralfjädrarna”, vilka framhålls som ett hälsosamt alternativ rekommenderat av läkare. Broschyren kan ses som ett inlägg i debatten om korsettarnas negativa inverkan på kvinnors hälsa och behovet av en reform av klädseln. Den innehåller förutom en annons för Anti-corsett La Princesse ett brev om fördelen att bära lättare livstycken daterat 1899 av Thora Wigardh, Göteborgs första kvinnliga praktiserande läkare.

6. *Fragma familjen*, Kronan, Ferd. Lundqvist, Borås, odat. Konfektions AB Karlsson & Starck i Göteborg med betydande tillverkning av korsettprodukter under varunamnet *Kronan* lanserade under 1930-talet nya typer av korsettfjädrar, exempelvis den gaffelformade *Fragma*-fjädern som extra stöd och lösning på ”diafragmaproblemet”.

NYTT!
NYTT!

HERCULES CORSETTEN

MED DE OBRUTBARA
 "HERKULES
 SPIRAL FJEDRARNE"

Hvilke i højst af en kgligher
 følge kroppen alle steder som
 letadonna bevægt alle andre
 fædter eller fædter, fædter de kgligste og
 længstse verkhængt og udfør af søde
 tryk på underlivet, kgligste afstør med
 deene fædter på det kglige rekommenderet
 af Läkare.

Deene afstør den deene de mest kgligste og
 kgligste i længden de kgligste.

Herkule Hercules Corset
 de mest kgligste med
 kgligste kgligste. Herkule
 kgligste de den kgligste afstør
 afstør sig. Herkule kgligste
 deene kgligste afstør afstør
 kgligste kgligste (i i i)

ANDERS STRANDBERG

UPSALA.

FJÄRDE VILLKORET

Modellen måste ha rätt facon — och bibehålla denna

1. Lågg märke till hur Spirella-fjädern följer kroppens rörelser utan att påverkas av böjningen på ryggen.

2. Lågg märke till hur Spirella-fjädern följer efter. En stark fjäder skulle vid denna rörelse strömma åt sidan, men Spirella-fjädern följer alltid den rätta linjen.

En Spirella uppfyller **FJÄRDE VILLKORET** — sedan den böjliga, spänstiga Spirella-fjädern medger hithän facon — bevarar modellens facon — ökar dess hållbarhet.

5. *Spirella – när det gäller figuren*, Spirella AB, Malmö, 1938. Boken med temat "Figurvård genom Spirella korsetterning" fokuserar på korsetternas positiva effekter. Korsetten beskrivs som det viktigaste plagget i garderoben eftersom kroppen behöver stöd och kontroll för bibehållen och förbättrad stil, hållning och hälsa. Spirella-fjädern framhålls som nyckeln till att korsettplaggen behåller formen men samtidigt ger rörelsefrihet.

En KRONAN-kvalitet

FRAGMA skiljer sig i olika kvaliteter utpräglade idén till de minsta detaljerna som de skapas korsetter.

I alla skeden hos FRAGMA fjäders trycken förändras:

- Överlättas av korsetten från en mjuk till en hård
- Inte stötar av inbuds fjäderkammare

En fjäder som ändras ett steg för ett till **DUBBEL-FRAGMA** skiljer sig ut från en rak linje.

FRAGMA

FAMILJEN

Dubbel-Fragma

En Fjäder som ändras ett steg för ett till Dubbel-Fragma

Den perfekta korsettskogen för en dubbel-fjäders fjäder. Den är gjord av ett speciellt material som gör att den kan ändras ett steg för ett till Dubbel-Fragma. Den är gjord av ett speciellt material som gör att den kan ändras ett steg för ett till Dubbel-Fragma.

En dubbel-fjäders fjäder är gjord av ett speciellt material som gör att den kan ändras ett steg för ett till Dubbel-Fragma. Den är gjord av ett speciellt material som gör att den kan ändras ett steg för ett till Dubbel-Fragma.

En dubbel-fjäders fjäder är gjord av ett speciellt material som gör att den kan ändras ett steg för ett till Dubbel-Fragma. Den är gjord av ett speciellt material som gör att den kan ändras ett steg för ett till Dubbel-Fragma.

En sinnrik idé – en strålande succé

1. DUBBEL-FRAGMA är en speciell korsettskogen som gör att den kan ändras ett steg för ett till Dubbel-Fragma.
2. En dubbel-fjäders fjäder är gjord av ett speciellt material som gör att den kan ändras ett steg för ett till Dubbel-Fragma.
3. Den dubbel-fjäders fjäder är gjord av ett speciellt material som gör att den kan ändras ett steg för ett till Dubbel-Fragma.
4. Fjäderskogen är gjord av ett speciellt material som gör att den kan ändras ett steg för ett till Dubbel-Fragma.
5. Den dubbel-fjäders fjäder är gjord av ett speciellt material som gör att den kan ändras ett steg för ett till Dubbel-Fragma.

Ferd. Lundquist
BORÅS

FRAGMA - stödet endast i KRONANS KORSETTER

Skandia-Tryckeriet, Göteborg, 1938. 165 x 315 mm.

7. Kronans "Nästan Ingenting", Paul U. Bergströms AB, Stockholm 1938. Broschyr för Kronans sommarkorsetter av det nya, florstunna, nästan outslitliga materialet "Nästan Ingenting", crepe anglais. "Förr gick man som i ett våtvarmt omslag på sommaren", men med det nya materialet i kombination med Fragma-fjädern är resvana damer lika välklädda för sommarvärmen vid både utländska och svenska turistorter som de amerikanskor som med förtjusning ekiperar sig i "Next to Nothing".

fjädrar, korsettsnören, tyger och resårer till de egna korsettarna.¹⁹ Teknik och mode gick hand i hand. (7)

Storlekar för perfekt figurvård

Passform och storlekar var en utmaning för konfektionsindustrin: masstillverkning men individuell anpassning. Illasittande och skavande korsetter gav varken bärarinnan önskad silhuett eller tillverkaren gott renommé. Fabrikanterna valde i huvudsak två vägar: utveckla storlekssystem och förlita sig på kundernas kompetens eller personligt utprovade plagg med hög grad av personlig service. Det första alternativet anknöt till en modern mass- och serietillverkning av beklädnadsvaror. Denna gick tillbaka på 1800-talets skradderi som eftersträvat tillskärningssystem med hög grad av

8. *Paris dikterar korsettmodet – Fox lanserar Vision*, Fox fabrikers AB, odat. På 1930-talet fordrar det nya modet "smal midja, men ger viss frihet åt höftpartiet". Korsetterna skulle visserligen forma kroppen men för att uppnå önskad effekt var passformen central. De konfektions-syddas Fox-modellerna Vision gav möjlighet till rätt figur för alla med hjälp av storlekssystemet ABC baserat på fem figurtyper.

U. o., u. å. 148 x 106 mm.

standardisering, och minimerad kontakt mellan tillverkare och beställare. Det andra alternativet anammade visserligen fabriksstillverkningens effektivitet men höll fast vid ett äldre synsätt där kläder var en individuellt anpassad beställningsvara.

Storlekssystemen för korsetter utvecklades under 1920-talet. Svenska manufakturägret sålde till exempel 1920 snörliv i 11 storlekar, utifrån midjemått.²⁰ På 1930-talet använde Fox ett mer sofistikerat storlekssystem för "rätt korsett utan måtttagning". Storlekarna var resultatet av "måtttagningar av en mängd damer med olika figurer" och byggde på en indelning i fem figurtyper. Med "ABC-systemet" skulle alla hitta en välsittande, färdigsydd korsett.²¹ Hos specialbutikerna erbjöds likväl ändringssömnad och gratis "justering för modellens perfekta passform".²² (8)

Korsettpubliken och corsetierernas kompetens

Spirella-corsettierernas kompetens låg främst i den individuella utprovningen samt kunskapen om hur plaggen skulle bäras. Detta möjliggjorde att med befintliga modeller "riktigt korsettera 90% av korsettpubliken utan att behöva ändra vare sig måtten eller snittet". Företagets utbildningsmaterial beskriver de många steg som krävdes. *Handbok i Spirella korsetterning*, 1923, inledde med en figuranalys av kundens hållning som "normal" eller "oriktig". Rätt korsetterning

skulle ge normal hållning. Storlekarna baserades på tre figurtyper – smärt, medelstor eller fyllig – vidare indelade i tre klasser utifrån bälens längd. Hänsyn skulle tas till vanliga ”oregelbundenheter” exempelvis ”djup ryggkurva”, ”utstående höftben” och graden av ”överflödigt hull på underlivet i förhållande till den övriga figuren”. Även ”hullets beskaffenhet” skulle noteras. Inom varje storleksserie fanns modeller med ”anpassningsförmåga” för bestämda oregelbundenheter. När figuren studerats utan korsett skedde måtttagningen utanpå en gammal korsett. Fjorton mått togs, varav tre horisontella. Mått togs även sittande, vissa var kroppsrelaterade, andra utgick från plagget. Utifrån de horisontella måtten beräknades korsettens s.k. utvidgning – differensen mellan midjemått och bystmått respektive mellan midjemått och höftmått. Snörning fram, bak eller båda valdes beroende på figur. Avdrag för utrymme för snörningen, den s.k. snörytan, beräknades särskilt. När alla mått tagits, modell och storlek bestämts, kunde val av tyg diskuteras och priset räknas ut.

Korsetieren skulle inte beställa efter kundens mått utan söka förbättra figuren för att ”motsvara kundens verkliga krav”. Företaget ville därmed begränsa beställningar som avvek från standardstorlekarna.²³ Om varje figur skulle underkasta sig tidens kroppsideal var det inte konstigt om Spirella-damer uppfattades som stöpta i samma spolform. När den färdiga korsetten levererats skulle korsetieren prova in plagget på kunden. Broschyrer gav anvisningar för påklädande och skötsel.²⁴ Vid återbesöken skulle korsetieren justera passformen och förvissa sig om att korsetten hanterades korrekt.²⁵ (9)

I slutet av 1950-talet var korsettfjädern inte längre i fokus utan den ideala kvinnokroppen. Figurens linjer och proportioner ansågs gå före kroppsvikt. Om man på 1920-talet talat om ”oregelbundenheter” framhöll Spirella i stället alla kvinnors ”figur-problem”. ”Intresse för figurvård och rätt korsetterning har alla kvinnor nu för tiden”, slår man fast, ”Är inte varje kvinna skyldig sig själv det?”²⁶ Den individuella utprovningen var sedan 1930-talet förfinad med särskilda måttagningsplagg både hos Germa och Spirella. Mellan raderna anar man att tidsåtgång och känsla av köptvång varit problematiska när man framhåller att ”det tar inte många minuter för Spirella-Korsetieren att göra en måttmodells-anpassning” och att figuranalysen är gratis. Med alla steg bör inprovningen likväl ha tagit sin tid.²⁷ (10)

9. Spirellakorsetieren fyllde i kundernas beställningar på *Beställningsblanketten för normalkorsetter*. Beställningar som avvek från företagets standard i modell och storlek skulle dessutom specificeras på denna *Specialblankett*. Företaget tillverkade i första hand på beställningar från sina korsettierer.

10. Ur utbildningsmaterial *Spirella figurvård* för de kurser i företagets produkter och försäljningsstrategier som Spirella gav sina korsettierer. För att minska känslan av köptvång när korsetieren gjorde hembesök betonades vikten av gratis figuranalys med Spirellas särskilda måttmodeller. Att uppnå sin idealfigur var en viktig del av god figurvård.

11. *Spirella – när det gäller figuren*, Spirella AB, Malmö, 1938. ”Spirella giver eder individuell Korsett-betjäning.” Kursmaterialet visar att en välsittande korsett kräver individuell inprovning eftersom alla kvinnor har sina ”figurproblem”. Genom korsettiererna erbjöds ett mellanting mellan konfektionsindustrins standardstorlekar och en individuell måttbeställning. Särskilda måttplagg skulle underlätta mättagningen som tidigare skett på kroppen utan korsett eller på ett äldre plagg. Måttplagget skulle göra mättagningen exaktare och ge kunden en bättre uppfattning om det plagg hon beställde.

Sydsv. Kliché- & Tryckeri A.-B., Malmö, 1924. 295×225 mm.

Landby & Lundgrens Boktryckeri, Malmö, u. a. 287×215 mm.

Landby & Lundgrens Boktryckeri, Malmö, 1938. 214×274 mm.

Sydsv. Kliché- & Tryckeri A.-B., Malmö, 1923. 215×143 mm.

12. *Handbok i Spirella korsetter*, 1923, ger inblick i korsetterens yrkesutövning och innehåller detaljerade beskrivningar och illustrationer av alla de handgrepp som korsetteren korrekt ska kunna utföra på kunder.

Genom korsettererna kunde Spirella både massproducera standardstorlekar, möta krav på personlig anpassning och service, behålla trogna kunder och kontrollera varornas användning på en annars anonym marknad. Företaget kombinerade traditionella och moderna affärsmodeller. Redan under 1700-talet strävade både tillverkare och beställare efter varaktiga relationer, fast då med patriarkala inslag och med resursstarka kunder i betydande överläge.²⁸ Hos Spirella uttrycktes det omvända i synen på kunden som den som behövde vägledas och anpassa sig för att produkterna skulle komma till sin rätt. (11–12)

”Idealfigur till påseende” · 195

Försäljningsprocessen visar corsetierernas idag bortglömda kompetens. Att utföra alla moment på ett korrekt och övertygande sätt krävde övning, psykologi, ordningssinne och självförtroende. Spirella-betjäningen var tidsödande. Återkommande besök tilltalade inte alla. Att få sin kropp bedömd, mätt, avklädd, påklädd och insnörd samtidigt som man förväntades bli både nöjd och kroppsligen anpassad efter tidens ideal gjorde relationen intim. Nära kundrelationer och finkänslighet torde ha varit viktigt för en lyckad affär. Företaget tillhandahöll handfasta försäljningsargument, trots det högre priset. Corsetierens position mellan företag och kund var säkert inte oproblematiske, även om företaget intygade kundernas uppskattning av uppmärksamheten: ”En Spirella corsetier har bara nöjda kunder”.²⁹

NOTER

1. Bagerius, Henric, *Korsettkriget: modeslaveri och kvinnokamp vid förra sekelskiftet*, Natur & kultur, Stockholm, 2019; Hammar, Britta & Rasmussen, Pernilla, *Underkläder. En kulturhistoria*, Signums bokförlag, Lund, 2008; Steele, Valerie, *The corset: a cultural history*, Yale University Press, New Haven, 2001; Stewart, Mary Lynn, 'Slimming the female body? Re-evaluating Dress, Corsets, and Physical culture in France 1890s – 1930s', *Fashion Theory*, 5:2 (2001), s. 172–194.

2. Daun, Johannes, *När man sydde kläder på fabrik. Svensk konfektionsindustri cirka 1900–1980*, Daidalos, Göteborg, 2022; Grenander-Nyberg, Gertrud, 'Sömnads-industrien. En översikt av dess uppkomst och utveckling i Sverige', *Daedalus* (1946), s. 75–132.

3. *Handbok i Spirella korsetter*, Spirella AB, Malmö 1923; Hessler, August (red.), *Svensk industrikalender* (1947), Sveriges industriförbund, Stockholm, 1947; Bjurling, Oscar & Fridlitzius, Gunnar (red.), *Malmö stads historia 1870–1914*, Malmö stad, Malmö, 1985.

4. *Korsetter för ortopedi och graviditet*, AB Germa, Stockholm, 1936; *Bien Jolie, nyheter från Twilfit*, Stockholm 1938; *Korsetter*, Herman Meeths, Stockholm, odat.; *Fragma familjen*, Kronan, Ferd. Lundqvist, Borås, odat.; *En vacker figur åt envar*, Helene Mörks, Göteborg, odat.

5. *Katalog*, AB Häggström & Johansson, Borås, 1929; *Priskurant*, Almänna Handelskompaniet, Allmänco, Borås, 1929; *Katalog*, A. Bol. Sw. Bengtsson & Co. Triåsstickeri och manufaktur-lager, Borås, 1929–1930; *GAB. Den egna inköpskällan*. Gårdfarihandlarnas Andelsförening u.p.a., Borås, 1926.

6. *Katalog*, Svenska Manufaktur-lagret, Oscar Ahrén, Stockholm, 1924; *Katalog*, AB Häggström & Johansson, Borås, 1929.

7. Exempelvis *Katalog*, Svenska Manufaktur-lagret, Oscar Ahrén, Stockholm, 1921–22.

8. *Bien Jolie, nyheter från Twilfit*, Stockholm, 1938.

9. *Säsong Nyhet Midjenett*, Fox, odat.

10. *Grundlinjerna för nuvarande modet*, Spirella AB, Malmö, odat.; *Paris dikterar modet – Fox lanserar Vision*, Fox fabrikers AB, Borås, odat.

11. *Hon har en Germa silhuett*, Stockholm, 1937.
12. *Spirella korsetter*, Spirella AB, Malmö 1920; *Handbok i Spirella korsetter*, 1923; *Germa, Korsettkatalog no 24*, Stockholm, 1931; *Korsettkatalog no 28 Seriemodeller*, Germa, Stockholm, 1934; *Korsetter för ortopedi och graviditet*, AB Germa, Stockholm, 1936; *Avtal mellan Korsettfabriken Spirella AB, Malmö och corsetieren*, 1921; *Corsettierernas veckorapport, blankett*, Spirella AB, Malmö, 1923.
13. Spirella in Sweden and Denmark. www.corsetiere.net/Spirella/Sweden.htm (hämtad 2023-03-15).
14. *Spirella korsetter*, 1920; *Ett ord i Säsongen, N:r 10*, Korsettfabriken Spirella AB, Malmö, 1920.
15. *Spirella korsetter*, 1920; *Luxor Corsetter 1897-1837*, Victor Larsson, Stockholm 1937; *Katalog*, Svenska Manufakturlagret, Oscar Ahrén, Stockholm, 1918; *Katalog*, AB Häggström & Johansson, Borås, 1929; *Hercules-corsetten med de obrytbara Herkules spiral-fjederarna*, Anders Strandberg, Uppsala, odat.
16. *Handbok i Spirella korsetter*, 1923, s. 13-16.
17. *Katalog. Svenska Manufakturlagret, Oscar Ahrén*, Stockholm, 1924; *Katalog. A. Bol. Sw. Bengtsson & Co. Trikåstickeri och manufakturlager*, Borås, 1929-1930; *Katalog*, AB Häggström & Johansson, Borås, 1929; *Grundlinjerna för nuvarande modet*, Korsettfabriken Spirella AB, Malmö, odat.
18. *Kronans "Nästan Ingenting"*, Paul U. Bergströms AB, Stockholm 1938; *Fragma familjen*, Kronan, Ferd. Lundqvist, Borås, odat.; *Fox visar de senaste nyheterna i korsetter*, Fox fabrikers AB, Borås, odat.
19. Gamla Borås, Borås mekaniska gummiväveri. <https://gamlaboras.blogg.bt.se/blogg/boras-mekaniska-gummiväveri/> (hämtad 2023-04-29); *Säsong Nyhet*, Fox fabrikers AB, odat.; *Germa. Korsettkatalog N:o 24*, Stockholm 1931; *Germa. Korsettkatalog N:o 28 Seriemodeller*, Stockholm 1934.
20. *Katalog*, AB Häggström & Johansson, Borås, 1929.
21. *Paris dikterar modet – Fox lanserar Vision*, Fox fabrikers AB, Borås odat.; *Säsong Nyhet*, Fox fabrikers AB; *Korsett-tips 1936, Valet av rätt modell*, Göteborg, 1936.
22. *Bien Jolie, nyheter från Twilfit*, Stockholm, 1938.
23. *Handbok i Spirella korsetter*, 1923; *Specialblankett för specialbeställning av korsett*, Spirella AB, Malmö, odat.; *Beställningsblankett för normalkorsetter*, Spirella AB, Malmö, odat.
24. *Eder figur. Huru Spirellakorsetter skola påtagas*, Spirella AB, Malmö, 1919; *Hur ni ska anpassa Eder Spirella-korsett*, Spirella AB, Malmö, odat.; *Hur ni ska anpassa Eder Spirella-gördel*, Spirella AB, Malmö odat.
25. *Handbok i Spirella korsetter*, 1923.
26. *Spirella figurvård*, odat.
27. *Germa. Korsettkatalog N:o 28, seriemodeller*, Stockholm, 1934; *Hon har en Germa silhuett*, Stockholm, 1937; *Spirella figurvård*, odat.; *Spirella – när det gäller figuren*, Spirella AB, Malmö, 1938.
28. Rasmussen, Pernilla, *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770-1830*, Stockholm, 2010, s. 119-122.
29. *Handbok i Spirella korsetter*, 1923; *Ett ord i Säsongen, n:r 10*, 1920.

*Huru snart
betalar sig en
HUSQVARNA
symaskin?*

Mönster för drömmar och demokratisering

GUNILLA TÖRNVALL

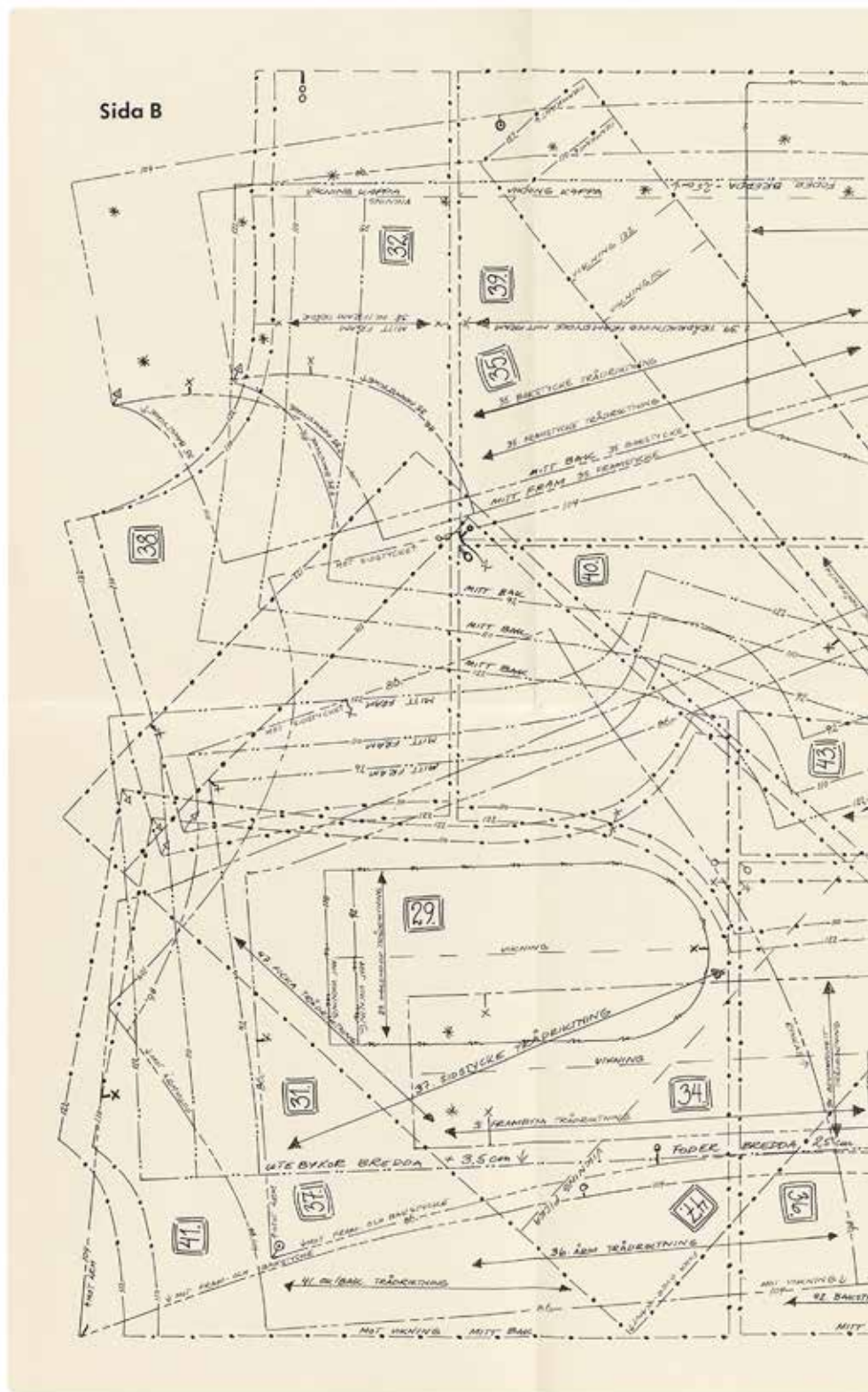
År 1950 producerade Åhlén & Åkerlunds Stilmönster 4 miljoner sömnadsmönster. Det motsvarar att varje svensk kvinna köpte två av deras mönster årligen.¹ En statlig utredning om familjeliv och hemarbete hade 1947 konstaterat att konfektioner, alltså fabriks-tillverkade färdigsydda kläder, tagit över det mesta av herrkläderna och damytterplaggen, men att kvinnors innekälsel och barnens kläder bäst tillgodosågs genom hemsömnad. Vid samma tid nådde antalet hemmafruar i Sverige sin absoluta toppnivå, och avsaknaden av hembiträden och billiga sömmerskor efter andra världskriget skulle avhjälpas med moderna symaskiner och enkla mönster. Samtidigt betonade utredarna kvinnornas behov av att få omväxling i hemarbetet. De menade att det var viktigt att inte bara ta hänsyn till de ekonomiska fördelarna utan även till att de hemarbetande kvinnorna behövde få ”göra arbeten som de tycka är ’roliga’ och som ge påtagligt resultat och utlöser deras skaparlängtan.”²

Ett vanligt sömnadsmönster för kläder består av linjer, prickar, siffror och bokstäver på papper. För den oinvidga är det ett svårbegripligt virrvarr av tecken, men för den sykunniga kan det väcka drömmar om välgjorda och vackra kläder. Idag framkallar mönstren främst tankar om kreativt och personligt skapande. Annat var det för hundra år sedan då de också kunde väcka drömmar om socialt avancemang. Massproduktionen av tillskärningsmönster startade i USA vid mitten av 1800-talet och tillsammans med symaskinen spreds hemsömnadskonsten i snabb takt till resten av västvärlden under återstoden av seklet.³ Ett vanligt sätt att presentera och distribuera klädmönster var genom veckotidningar och mönsterkataloger. (2)

•
1. Symaskinen kom att ses som en oundgänglig hushållsmaskin i många hem fram till 1980-talet. Den var en dyrbar investering vars ekonomiska nytta betonades av tillverkarna: *Huru snart betalar sig en Hus-qvarna symaskin?*

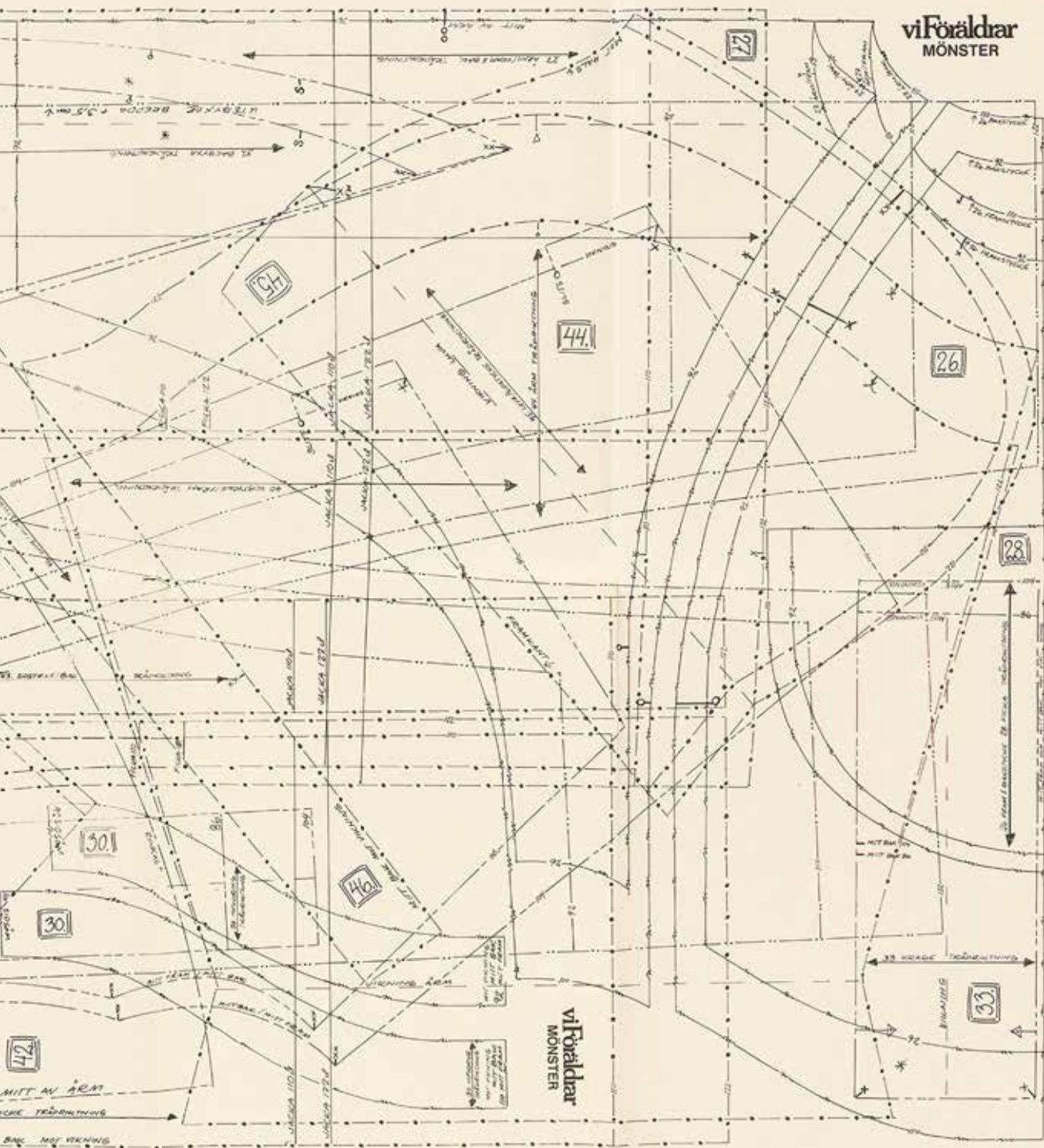
2. Mönsterbilaga från *Vi Föräldrar*, odaterad, troligen 1990-talet. Det är ett av få sömnadsmönster bevarat i vardagstryckssamlingen. Ett modernt ark med mönster tryckta ovanpå varandra i ett virrvarr av linjer, prickar och tecken, som köparen själv fick rita av på silkespapper. Sådana här platsbesparande mönster har förekommit i tidskrifter sedan 1860-talet, exempelvis i amerikanska *Harper's Bazar*.

U. o., u. a. 55x82 cm.

viFöräldrar

MÖNSTER

3. En förutsättning för ökningen av hemsömnaden från och med andra halvan av 1800-talet var symaskinen som snabbt spreds från USA till stora delar av världen. Här visas en bruksanvisning från Mora Mekaniska Fabriks Symaskiner, som tillverkade symaskiner i Sverige 1865–77. *Anvisning att begagna Mora Mekaniska Fabriks Symaskiner, utförda efter Wheeler & Wilsons system.*

Själva mönstren var oftast beställningsvaror och styckvisa mönsterpåsar har setts som förpackningar och därmed inte omfattats av pliktleveranslagen. Även om mönstren inte finns bevarade kan mönsterforskaren hitta intressant material i samlingen av vardagstryck, som speglar hemsömnadens viktiga roll från slutet av 1800-talet och åtminstone hundra år framöver.

Mönsterproducenternas mål var att erbjuda det senaste modet till ett lågt pris. Tidigare hade mode varit något för de rika som hade råd att byta kläder och stil närhelst det passade. Nu fanns det inom räckhåll för en större del av befolkningen. Oavsett geografisk plats eller social ställning kunde den som var sykunnig, och hade ledig tid, själv skapa moderiktiga kläder i stället för att vara hänvisad till vad som gick att köpa i den lokala handeln eller via postorder eller få uppsytt hos sömmerskan. Pappersmönstret kan därmed kopplas till demokratiseringen av modet.

En av de viktigaste förutsättningarna för den framväxande hemsömnaden var symaskinen. Modet mot slutet av 1860-talet krävde komplexa sammanfogningar och många sömmar, vilket enkelt kunde utföras med en symaskin. Den första välfungerande symaskinen för hemmet konstruerades av Isaac Singer i USA 1853. Året därpå

EN VÄRLDSNYHET...

En symaskin värd att äga

Nu kan Husqvarnas presentation en verklig nyhet för Er som föredrar mera... för Er som har sinnet som hobby... för Er som tycker att sinnet har betydelsefulla saker.

Nya Husqvarna 2000 har allt Ni kan önska. En för ett så ett perfekt resultat på ett enkelt och enkelt sätt. De nya, moderna färgerna och den harmoniska färgsättningen gör symaskinerna till en oerhört långtids utrustning. All sinnet blir inte bara enklare utan också enklare och Ni blir glad åt allt det vackra Ni och Er Husqvarna kan skapa.

Presentationen av nya Husqvarna 2000 har följande av ett flertal priset... och utvecklingsarbete. En stark tekniska medarbetare har ett till att den dagliga produktion blivit ett exempel för Er. De har utkommit med en teknisk lösning som är enklare, varvid enklare i maskinens skötsel och sinnesskärpningarna allt tid varit enklare.

Nya sin parat med lång erfarenhet av symaskintillverkning har alla varit den grund på vilken Husqvarnas tekniker byggt vidare. I denna belysning kan Ni se hur mycket resultatet har blivit. Endast en demonstration kan verkligen ge Husqvarna 2000 full rättvisa.

När Ni väljer Husqvarna 2000 betyder det också att Ni väljer snabb och god service... fullständigt personligt till Er förtärogande över hela landet. Som ägare till en Husqvarna för Ni också deltaga i något av de sinnesskärpning, som tillägg i Er hemmet eller dess skötsel. Ni kommer alltid att känna Er och och trygg över att äga en Husqvarna 2000... hemmets nyttigaste lyx.

nya HUSQVARNA 2000

- 4. Husqvarna Vapen AB etablerade sig vid slutet av 1800-talet som en av de viktigaste symaskinstillverkarna i Sverige. 1963 presenterades den nya modellen "Husqvarna 2000 – hemmets nyttigaste lyx".

demonstrerade mekanikern J. G. Wikström den första Singer-symaskinen i Sverige. Därefter tog Wikström patent på symaskiner i Sverige. När patentet gick ut 1859 startades mindre symaskinsverkstäder av enskilda mekaniker på flera olika orter i landet. Mora Mekaniska Fabriks AB tillverkade symaskiner i större skala under åren 1865–77. (3)

Därefter hårdnade konkurrensen från importerade tyska och amerikanska symaskiner. De förde med sig avbetalningssystemet, symaskinsagenterna och reklamen som spred symaskinen till kvinnor i alla samhällsklasser. Vid början av 1940-talet hade cirka 90 procent av arbetar-, lägre tjänstemanna- och medelklasshushållen en symaskin.⁴ Husqvarna Vapen AB introducerade sin första symaskin 1872, men det dröjde till 1880–90-talet innan de kunde producera dugliga maskiner. Å andra sidan kom Husqvarna att bli ett av de viktigaste märkena på den svenska marknaden.⁵ (4)

En broschyr från Husqvarna tryckt 1925, med den retoriska frågan *Huru snart betalar sig en Husqvarna symaskin?* utgår ifrån en kvinna som ska gifta sig och sätta bo. Förutom linne och andra hemtextilier syr kvinnan barnkläder och lagar kläder med symaskinen. Hon syr underkläder till sig själv och maken, och sin egen garderob: "Det

En efterlängtnad modenyhet

*Snedslåen Fill-a-want revolutionerar
sommarmodet*

Tre modeller, som vår snedslå 'fill-a-want' prästas smidbarhet.

FÖR NUTIDENS UNGA DAM FÅR INGENTING vara främmande. Hon blir kunnig i de skivmaskinerna lika bra som hon styr sin maskin eller steker sin köttbit. Och hon blir skändat kunnig i sin kläder själva, och hon söker inte efter det. Det är modernt att vara blid och skön. Men det nuvarande modet är inte vidare lätt att handskas med för en amatörsmömmerska. Alla vålar och flätor och volanger är ett besvärligt och tidskrävande kapitel. Att klippa smidlar och passera dem, så att de ska gå att kanta klackarna och dess många flätor och volanger med, det vet varken skivmaskin eller stekare. Och smidlar måste det ju vara för att de ska bli mjuka och elastiska. Det är alltså inte utan att man drar en suck av förtvivlan, när man får lära att man sommar kan klippa, färdiga smidlar, d. v. s. långa långa av smidlar, tyg utan skärvar, vilka kan smöras

laga vid all hämtning. Nyheten har tyfaren kommit ut i handlet och smidremsan, som sägs till "Fill-a-want", av sin uppfinnare finns i 10 & 20 olika färger och i 5 & 6 kvadrater. Berman är upprörd i handlet om 10 m. Det blir alltså först sedan man förbrukat 10 m. smidlar, man behöver göra en skär. Förresten finns tyfaren också i olika storlekar från ett par cm. upp till en kvadrat som är långt tillräckligt för klänningar och manschetter på klänningar, vilket ju också har många fördelar med sig. För häftning av smidlar underkläder i alla och vrida de även är ju tyfaren naturligtvis skonsam och för smidlar för alla klänningar, som för att mjuka och elastiska faller. Av alla styrs smidlar tyfaren måste naturligtvis den nya smidlar klippas med förtyllning, därför att den ger tillfälle till tillbehör, precis som, ut som som barn, klippa tyfaren med smidlar på "våra lilla smidlar".

THULE-TR., U. O., U. Å. 32 X 23 CM.

5. Den färdiga snedremsan "fill-a-want" skulle underlätta för modeintresserade amatörsömmerskor. "En efterlängtnad modenyhet: Snedslån "Fill-a-want" revolutionerar sommarmodet".

Bröderna Lagerström, Stockholm, u. å. 240 x 156 mm.

nuvarande modet är ju skapat för parollen 'Sy själv med hjälp av egen symaskin'." Svaret på frågan var att på mindre än ett år hade maskinen betalat sig. (1)

Ett odaterat reklamblad (troligen från 1920-talet) gör reklam för snedslån "Fill-a-want" som ska göra det enklare för amatörsömmerskan att sy sommarens moderiktiga klänningar. (5) Den säljande texten visar på det nya kvinnoidealet:

6. Tyg var länge en vanlig present till flickor och kvinnor, så som "Ett gott tyg", som Elmgrens Fabriksbod listade bland sina Julgåve-förslag.

- 7. Almedahls bomullstyger 1935 med mönsterförsäljning.

- 8. *Ett fönster mot våren till våra damer 1939.* Påkostad katalog med klänningsmodeller i tyger från Tuppen, Norrköpings Bomullsväveri.

- 9. Rydboholms Aktiebolag sålde egna mönster som passade till de blommiga tygerna.

För nutidens unga dam får ingenting vara främmande. Hon bör kunna hantera sin skrivmaskin lika bra som hon styr sin motorcykel eller steker sin kotlett. Och hon bör absolut kunna sy sina kläder själv, om hon också inte gör det. Det är modernt att vara händig och sykkunnig.

Merparten av reklamaterialet från 1930- och 40-talen riktar sig till återförsäljare. Framför allt är det herrkonfektion, kappor och korsetter till damerna och lite barnkläder. Vid den här tiden var det vanligt att ge bort tyg i julklass. (6)

En del tygproducenter lät tillverka mönster för att sälja sina tyger. Så gjorde till exempel Almedahls, Tuppens och Rydboholms. (7-9)

Under andra världskriget talas det om "fredskvalitet", och då menar man tyger tillverkade före kriget, om att vårda de kläder man har, om kuponger och restriktioner. Ett exempel är Herdins färgverk som gav ut en broschyr om hur man med hjälp av färg kunde få gamla kläder och hemtextilier att se nya ut: "Fru Persson trollar med kläder och hem". (10-12)

Ett vanligt sätt att sälja mönster för hemsömnad under andra halvan av 1900-talet var styckvisa mönster i små genomskinliga plastpåsar innehållande ett ark med en färgglad bild på det färdiga

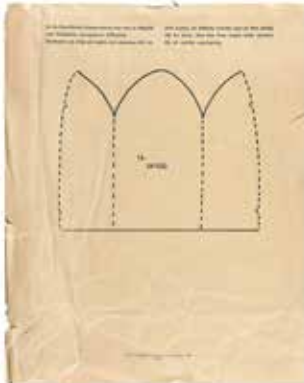
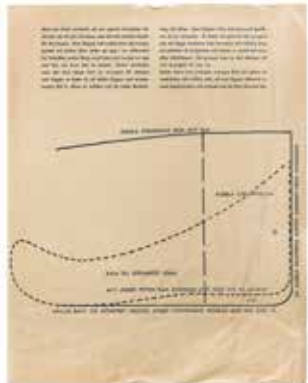
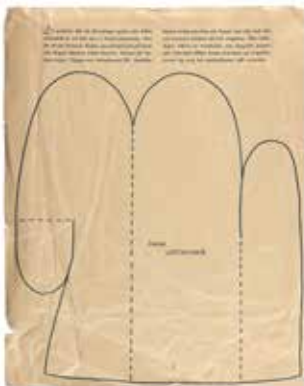
A-B Ätå Tryck, Ahlén & Åkerlunds Offsettr., Stockholm, 1942. 152 x 124 mm.

- 10. De stängda gränserna, ransonerings- och restriktioner under andra världskriget gjorde det nödvändigt att spara på tyg. Men genom att färga om kläder och hemtextilier kunde såväl garderoben som hemmet förnyas, utan att förbruka kuponger. *Fru Persson trollar med kläder och hem*, A. W. Herdins Färgverk A.-B., Falun.

Avel R. Elfröms Tryckeri, Stockholm, u. å. 33 x 23 cm.

- 11. När andra världskriget tvingat fram ersättningsmaterial av konstfber betonade Engelska Skrädderiet i Stockholm att de sålde tyger av god kvalitet: "Engelska Skrädderiets Kupongtyger stå allt fortfarande i toppklass. De förmästa klädeshusen i England ha tillverkat dem – i förkrigskvalitet!" De erbjöd även lagning och modernisering av äldre kostymer.

Emil Kihlströms Tryckeri A.-B., Stockholm, 1943. 32 x 23 cm.

- 12. Andra världskriget ställde stora krav på husmödrarnas skicklighet att hushålla med resurserna. Här ett mönster till så kallade "finska lottavantar", som syddes av gamla strumpben. *Hur gamla strumpor tillvaratagas*, Sveriges Köpmannaförbund, Husmoderstjärnen.

13. Tryckark med framsidor till mönsterpåsar från Stilmönster. Mönstret 6264 är en byxa designad av Sighsten Herrgård (1943–89). För ovanlighetens skull är mönsterdesignerns namn angivet. Han var en känd designer som förväntades sälja mönstret.

U. o., u. å. 44,5 x 64 cm.

Ahlén & Åkerlund boktryckeri, Stockholm, 1956.
220 x 162 mm.

14. För att klä sig moderiktigt till ett överkomligt pris sydde många tonårsflickor sina egna kläder. Här är några modeller riktade särskilt till dem. *Tonårs-Stil*.

plagget, ett vikt silkespappersmönster och ett vikt pappersark med enklare instruktioner, enligt amerikansk förebild. Bevarat i samlingarna finns stora, obeskurna tryckark i fyrfärg från ett anonymt offsettryckeri med bilder som använts till framsidorna på Stilmönster, från 1940-talet till 1990-talet.

På 1950-talet uppmärksammade mönstertillverkarna intresset bland tonårsflickor att sy kläder designade speciellt för dem. Ännu på 1960–70-talet sydde många av tonårsflickorna sina egna kläder och den växande ungdomskulturen var en viktig marknad. (14)

Nya syntetiska tyger och triåer presenterades som strykfria och enkla att arbeta med, och i färgställningar som passade till det nya okonventionella modet. Kjollängden varierade, vilket mönstertillverkarna enkelt löste med olika modeller i samma förpackning. Den mer avslappnade stilen och unisexmodet mot slutet av 1960-talet ledde till att herrkläder blev enklare att sy hemma än det äldre skraddade modet. Ett exempel ur samlingarna är Sighsten Herrgårds designade mönster för Stilmönster. (13) Det tillhörde annars undantagen att namnet på designern angavs på mönsterspåsarna.

Åhlén & Åkerlund, Stockholm, 1986. 279×211 mm.

- 15. På 1980-talet betonade mönstertillverkarna att deras modeller var lättsydda och gav möjlighet till att skapa unika kläder. *Stilnytt*, Hösten/Vintern 1986–87.

Under 1980-talet började nedgången för hemsömnaden. Den svenska textil- och konfektionsindustrin hade då flyttat sin tillverkning utomlands, vilket sänkte priset på konfektion radikalt. Antalet kvinnor som förvärvsarbetade ökade alltmer vilket gav mindre tid för hemsömnad och mer pengar att köpa färdigsytt. Sömnadskunskaperna dalade efterhand och mönstertillverkarna anpassade sig genom att satsa på mönster till kläder som skulle gå snabbt och enkelt att sy. Utbudet breddades med utklädningskläder, historiska modeller, heminredning och accessoarer. (16)

Samtidigt ledde datoriseringen till en snabbare distribution av mönster och enskilda formgivare kunde tillverka och sälja egenproducerade mönster. Enstaka mönster i samlingarna från tidskrifter som *Vi Föräldrar* och *Året Runt* visar att sömnadsmönster kunde vara ett sätt att locka till köp av tidskrifter även på 1980- och 90-talen. När ingen längre sydde av ekonomiskt nödtvång, betonades nöjet och att modellerna var lättsydda. I broschyren *Stilnytt*, som gavs ut av Åhlén & Åkerlund, Hösten/Vintern 1986–87, lyftes även hemsömnadens möjlighet till individualitet, med mönster "även för den som vill 'ligga lite före modet' och inte se ut som alla andra." (15)

Östersund, 1991. 297×210 mm.

- 16. Ett exempel ur samlingarna som visar intresset för att sy historiska modeller. *Klänning 1840*, Design Kicki Kirvall 1991. Mönster från Heimbygdas dräktkommitté, Stiftelsen Jämtlands läns museum.

Länge var det betydligt billigare att sy kläder själv jämfört med att köpa konfektion. Till mindre än halva priset kunde mönster och material erhållas till ett motsvarande färdigsytt plagg, om kvinnans arbetskostnad räknades bort. Under stora delar av 1900-talet var den ekonomiska aspekten avgörande för hemsömnaden, men även andra faktorer spelade in, framför allt synen på kvinnan och vilka arbetsuppgifter hon förväntades utföra obetalt i hemmet. Klädsömnaden kunde samtidigt vara ett sätt att vara kreativ, känna skaparglädje och ett sätt att uttrycka självkänsla, att klä sig enligt senaste modet eller att uttrycka den egna personligheten. De senaste åren har klimataspekten börjat lyftas fram och kunskaper om hur man moderniserar second-handkläder värderas högt. Mönster- och tygförsäljningen har i stor utsträckning flyttat till internet, men drömmarna om vackra kläder för alla lever kvar.

NOTER

1. Denna artikel har möjliggjorts genom generöst bidrag från Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning. Om pappersmönstrens och hemsömnadens utveckling i Sverige, se vidare Törnvall, Gunilla, 'Ändringsmodeller, byxkjolar och varma pyjamasar: Hemsytt mode under andra världskriget', i *Modevetenskap: Perspektiv på mode, stil och estetik*, Severinsson, Emma & Warkander, Philip (red.), Appell förlag, Stockholm, 2021, s. 104–122; Törnvall, Gunilla, 'From Paper Patterns to Patterns-on-Fabric: Home Sewing in Sweden 1881–1981', *Costume*, 57:1 (2023), s. 55–81.

2. *Betänkande angående familjeliv och hemarbete*, SOU 1947:46, s. 30.

3. Om hemsömnadens och mönstrens bakgrund och spridning, se framförallt Burman, Barbara (red.), *The Culture of Sewing: Gender, Consumption and Home Dressmaking*, Berg, Oxford & New York, 1999; Gordon, Sarah A., 'Make it Yourself': *Home Sewing, Gender, and Culture, 1890–1930*, Columbia University Press, New York, 2009; Emery, Joy Spanabel, *A History of the Paper Pattern Industry*, Bloomsbury, London & New York, 2014.

4. Nyberg, Anita, 'Med symaskiner syr man mer: Kvinnors förvärvs- och hushållsarbete på 1930-talet', i Johansson, Alf O., Lundin, Susanne & Olsson, Lars (red.), *Dagsverken: 13 essäer i arbetets historia*. Lund, Historiska Media, 1994, s. 267.

5. Om symaskinens utveckling och spridning, se Sjöqvist, Kerstin, *Symaskinen: Historiskt och socialt*, LTs förlag, Stockholm, 1972; Nyberg, Anita, *Tekniken – kvinnornas befriare?: hushållsteknik, köpevaror, gifta kvinnors hushållsarbetsid och förvärvsdeltagande 1930-talet – 1980-talet*, Linköpings universitet, Linköping, 1989; Waldén, Louise, *Genom symaskinens nålsöga: Teknik och social förändring i kvinnokultur och manskultur*, Carlsson Bokförlag, Stockholm, 1990; Godley, Andrew, 'The global diffusion of the sewing machine, 1850–1914', *Research in Economic History*, 20 (2001), s. 1–45.

Vi vågade knappt drömma om att hitta ett sånt här hus.

Redan från början var vi inställda på att köpa ett äldre hus i ett väl inbott villaområde. Så det gällde att hålla ögonen öppna och leta intensivt i tidningarnas villaannonser.

När vi letat i över ett år började vi misströsta och tänkte att "såna här hus lämnas nog aldrig till försäljning. Och om dom blir till salu, så sker försäljningen inom släkten eller via personliga kontakter." Av en tillfällighet besökte vi Svensk Fastighetsförmedlings kontor och berättade om våra husdrömmar.

Det visade sig att mäklaren hade ett hus i sitt register, som han tyckte vi skulle titta närmare på!

Det var ett äldre par som bodde i villan och ett krav för försäljning var att mäklaren kunde erbjuda en passande lägenhet.

Vår lägenhet passade dem perfekt!

Ofta kan det vara en lycklig tillfällighet som gör att man hittar sitt "drömmhus". Men nu fick vi bevis på att det lönar sig att kontakta en mäklare med lokalkännedom. Och som därför kunde påverka tillfälligheterna till både vår och säljarens fördel!

Spara, laga, bo

*Husdrömmar i mäklarreklam från
1960-, 70- och 80-talen*

JESSICA ENEVOLD DUNCAN

Husdrömmar i Vardagstrycket

Jag sitter i specialläsesalen på Universitetsbiblioteket i Lund och går igenom de tretton kapslar jag beställt fram. Materialet ligger i samma sorts bruna lådor som jag sparade alla mina serietidningar i under mina yngre år och de doftar historia. Jag drabbas av intensiv nostalgi och mentalt förflyttas jag 45 år tillbaka i tiden. Materialet är samtida med tidningarna och min mellanstadietid. 1970-talsbroschyrer och reklamutskick från fastighetsförmedlingar hugger sensoriskt tag i 11-åringen i mig. Jag kan känna den gula tjocka heltäckningsmattan i vår förortsvilla mot fingertopparna, se den gröna soffan och höra hur det låter när ytterdörren slår igen. Det förflutna filtreras genom mina minnesbilder av hemmet. Jag luktar på pappret, som bara är en aning beigegult. Även sentimentaliteten slår till. Jag vill dela ut hemgjorda flygblad, göra tidning för fältbiologerna, komponera ett fanzine med obskyra musikrecensioner, hamra på skrivmaskin. Åh ljuva småborgerliga medelklassuppväxt! Jag drömmer mig dit en stund, låter mig idyllisera och idealisera detta hus och hem.

Med hjälp av det efemära reklamtrycket pusslar jag ihop en vardag, en populärkulturell historisk bild av tidens idéer och drömmar om en egen bostad.

Att studera hem och bostäder och dess funktioner som materiell och symbolisk kultur utgör grund i mycken antropologisk forskning. Hem, liksom bostäder i allmänhet, utgör ett klassiskt etnologiskt forskningsfält som jag här vill bredda genom att studera mäklarmaterial från 1960–80-tal. För konsumtionsforskare, liksom

• 1. "Husdrömmar" nämns sällan eller inte alls förrän i slutet på 1980-talet. Konsumenterna är dessförinnan mindre synliga. I den här broschyren betonar Svensk Fastighetsförmedling att det lönar sig att kontakta en mäklare för matchning istället för att förlita sig på lyckliga tillfälligheter när man vill hitta sitt "drömmhus". Som så många husdrömmare representerade i reklammaterial är även dessa ett par som sökt villalidyll.

för historiker, sociologer och etnologer utgör hemmet en fruktbar ingång till social och kulturell analys av människa, samhälle och värde.

Hemskapande är en hårt och traditionellt könad domän som bjuder in till genusvetenskaplig analys. Här kommer jag nöja mig med att peka ut några få, men intressanta och talande, fall.

Material och frågor

Jag tittar på reklam från fastighetsbyråer i Sverige. Sådana har funnits från 1800-talet och framåt. Särskilt mäklarfirmor med anknytning till Skåne söker jag efter, eftersom denna studie är en fortsättning på, eller ”prequel” till mina studier av bostadsannonser på den digitala bostadsmarknaden Hemnet.

Hemnet, grundat 1998, är idag den dominerande websidan för försäljning av privata bostäder. Boneo och Norban är två sent tillkomna sajter.¹ Hemnet publicerade 2022 cirka 203 000 bostadsannonser. Jag har begränsat mina observationer i Hemnet till mäklarobjekt i Skåne, särskilt Lund och Malmö och flera mindre kommuner. En liknande avgränsning för den äldre perioden är inte lika lätt. Materialet jag fått fram visar sig komma från nästan hela Sverige. Jag undrar vad som säljs i mäklarannonserna. Hur och till vem? Vem bor här? Vilken bild av hem, värld och människa förmedlas i text och bild? Vilken dröm gestaltas?

Som komplement till annonsforskningen har jag gjort observationer av visningar av fastigheter och jag dyker nu också ner i dagstidningar och vardagstryck. Till detta kommer studier av sociala medier och TV-serier om husbyggen och husrenoveringar som *Husdrömmar* och *Det sitter i väggarna*, program om renoveringar som *Fixer-Upper*, *Home Town*, *Stugdrömmar* och *From Fixer to Fabulous*. Program som dessa och andra bostadsfokuserade livsstilsprogram som *Escape to the Country* (2002–), *Escape to the Chateau* (2015–2022) och *A Place in the Sun* (2004–) kallar jag ”fastighets-TV”. Teman som kommer till ytan i mina studier av fastighets-TV är förutom hemskapande som styrs av husdrömmar, också renovering, kulturvård och hållbarhetsfrågor. Mitt senaste projekt (2019–) har titeln *Husdrömmar: Från Folkhem till Fastighetsutveckling*.

- 2. Svensk Fastighetsförmedling informerar villaägare i Västerås. En svensk vimpel vajar över en somrig boendeidyll där mannen könstraditionsenligt syns hantera motorgräsklipparen.

Lindroth reklamoffset ab., Åkersberga, 1976. 210 x 150 mm.

Kapsel-dyk i villaliv, mäklarrykten och heteronormer

Jag läser mäklarannonser och prospekt av alla slag, trycksaker från 1970-talet, mest text på A4-papper, en del vikta, en del häftade. Illustrationer förekommer, mest svartvita, men någon enstaka broschyr är i färg som i ett utskick till hushåll i Västerås 1976. (2)

En man slår gräset med en liten gräsklippare, medan en kvinna, troligen hans fru, ligger och läser i en solstol. Vid sidan om henne står ett litet bord med en tillbringare och ett glas. En blå trävilla, deras hem, är omgärdad av ett staket och av grönska. En svensk vimpel vajar på flaggstången.

- 3. Många män återfinns i bildmaterialet. Här syns en medelålders man som läser fastighetsannonser i Sydsvenska Dagbladet Snällposten 25 maj 1975. Dags-tidningar var då de största annonskanalerna för mäklare.

Genusaspekten, familje- och nationalromantiken i villatappning i materialet, är generellt inte svåra att uppfatta, även om kvinnan här, till skillnad från i många femtiotalsannonser med hemmet som tema, inte står vid spisen eller bär förkläde.

Villalivet i Västerås ter sig idylliskt. Mannen går i skjorta och jeans och verkar inte slita i sitt anletes svett. Gräsklipparen är ju motordriven. Troligen tillhör den hushållet. Konsumtionen är allestädes närvarande. Den klassiska uppdelningen i maskulin aktivitet och passiv femininitet (utom när det gäller köket) likaså. Visst är det 1970-tal, men rollfördelningen i hemmen är i mångt och mycket fortfarande traditionell. Kvinnor har tagit sig ut på arbetsmarknaden i större antal, men inte in i teknikens, bilens, husägarens värld, inte riktigt än. Fortfarande gäller för kvinnan rollen som husmor och maka och i programmet för den mäklarkongress som Svensk Fastighetsförmedling höll i maj 1964 i Norrköping fungerar kvinnorna som "komplement" i "Middag med damer". Det är manliga händer som signerar köpekontrakt och på kvalitetshöjande utbildningsdagar med byrå dominerar männen.

Fler herrar påträffas i mina kapslar. En påkostad folder ger en glimt av ett källmaterial inom källmaterialet: mäklarannonser i dagspressen. En medelålders man, fotograferad från sidan, läser fastighetsannonserna i Sydsvenska Dagbladet Snällposten söndagen

25 maj 1975. Dessa kan antas ha potential att nå en mycket stor publik. (3)

I Sveriges Radios Mediebarometer 1979, första gången den genomfördes, kan utläsas att cirka 73 % (802 av 1085 tillfrågade) läste en morgontidning.² Det är fler än de som angivit att de läst en veckotidning, en kvällstidning eller en bok. För jämförelsens skull och för att få en uppfattning om var i mediehistorien svensken nu befinner sig kan också nämnas att i samma barometer svarade 99 % (1074 av 1088 tillfrågade) nej på frågan om de tittat på video (TV-bandspelare). Det fanns fram till 1987 endast två TV-kanaler och reklam förekom inte. Direktutskick och dagspress var således i princip de vanliga och mest framgångsrika reklamkanalerna. Det kommer att dröja nästan tjugo år till lanseringen 1996 av Bovision, Sveriges första bostadsportal på internet.

Även om förekomsten av kvinnor över lag ter sig tunn, bör det nämnas att kvinnliga mäklare trots allt existerade och verkade redan på 1930-talet. Enligt uppgift från Svensk Fastighetsförmedling, Sveriges näst äldsta byrå, grundad 1937, hette Sveriges första kvinnliga mäklare Eva Hedberg och hon började arbeta 1939.

Intern utbildning framhävs som en kvalitetsstämpel och det har varit, och är fortfarande, viktigt för mäklarföretagen att betona god kvalitet, att skapa förtroende och värna sitt anseende. Det är som om det funnes en negativ bild att radera. Det är förståeligt. Mäklaren är historiskt sett och som stereotyp en opålitlig person. Ett underhållande exempel finns i den animerade kortfilmen *Sagan om Karl-Bertil Jonssons julafton* (av Per Åhlin och Tage Danielsson), som visats varje julafton i Sverige sedan 1975. Sorteringen på posten sköts av den extrajobbande direktörssonen Karl-Bertil som liksom Robin Hood vill "ta från de rika och ge till de fattiga." Han lägger i en särskild säck klappar adresserade till de rika, bland andra bankdirektören, disponenten och, ja, mäklaren, ikläder sig tomtedräkt och går på julaftonskvällen ut på stadens gator och ger paketen till de fattiga.

Ett annat intressant, icke-fiktivt exempel är Sveriges första kvinnliga sol-och-vårare, Inez Magnusson, enligt uppgift en "kvinna utan samvete". Dagspressen framhävde hennes sysselsättning som mäklare.³ Denna negativa stereotyp ses också i de nidsbilder av fastighetsmäklaren som ofta förekommer i TV-serier och filmer och som ligger nära den av dammsugarförsäljaren, häst- och bilhandlaren,

Sätt på spåret

Med denna broschyr vill vi ge en kort information om Svensk Fastighetsförmedling i Finspång och vårt sätt att arbeta.

Vi, det vill säga:

Tord Andersson
Aukt. fast. mäklare

Henric Daréus
Fastighetsmäklare

Annika Nilsson
Sekreterare

träffas på: Bergslagsvägen 43 i Finspång

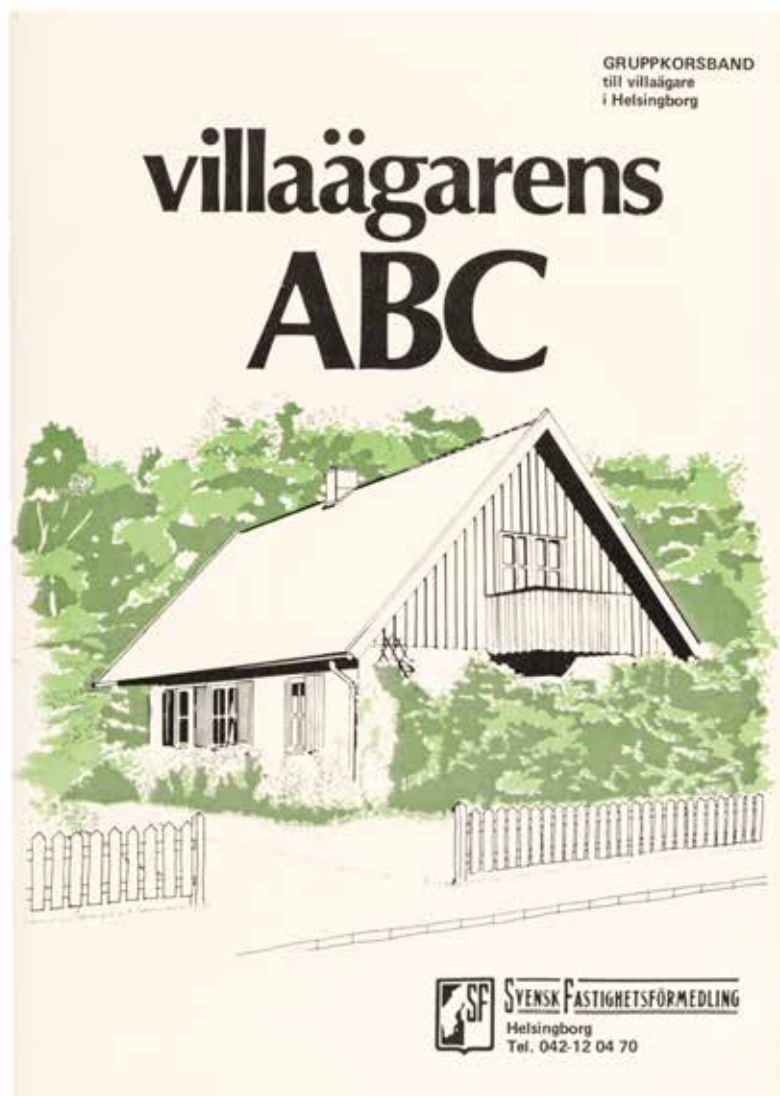

4. Svensk Fastighetsförmedling i Finspång presenterar sig i denna broschyr från 1979. Tord och Henric är mäklare och Annika sekreterare, det vill säga att en traditionellt könad rollfördelning ses representerad även här. Broschyren förespråkar sina kundregister och hur dessa bidrar till matchning av spekulant och objekt.

oärliga nasare som vill lura på stackars köpare onödiga konsumtionsvaror och undermåliga produkter.

Antalet utskick i 2000-talets brevlådor av reklammaterial och erbjudanden från mäklarfirmor är legio, troligen större än 1970-talets i omfång, vilket boende i populära stadsdelar kan vittna om. Reklamen är också annorlunda i sitt anslag. Mäklaren som person betonas och har idag blivit sitt eget varumärke. I det äldre materialet är tillgängligheten till mäklarna och att de är en betrodd yrkesgrupp viktiga omständigheter, liksom betoningen på lokala mäklargrupper, exempelvis Tord (auktoriserad fastighetsmäklare, Henric (mäklare) och Annika (sekreterare) i Svensk Fastighetsförmedlings broschyr för Finspång. (4) Här, igen, ses en tydlig könsbaserad uppdelning av arbetsroller.

5. *Villaägarens ABC* är ett guldgruv till gruppkorsband fullt med intressant information för en husdrömsforskare. Denna broschyr har delats ut till fastighetsägare i Helsingborg och innehåller artiklar bland annat om mäklarrollen och diverse annonser och praktiska tips.

I *Villaägarens ABC*, ett gruppkorsband till villaägare i Luleå 1979 och till villaägare i Helsingborg 1980 finner jag texter som direkt uppvisar de ovan nämnda mörkare sidorna av mäklarrollen. (5) I Helsingborgsversionen adresseras oförblommerat frågan om mäklarens rykte, men här ifrågasätts om "syndarna" som "omtalats mycket på senare tid" i dagspressen, verkligen är skyldiga? Svensk Fastighetsförmedling, som står bakom utskicket, vill naturligtvis stävja sådana tankar och betonar därför den vikt de lägger vid intern

utbildning av de egenanställda mäklarna, liksom att de i många år efterfrågat lagstiftning som ställer krav på mäklaren. Likaså betonas i häftet det egna oberoendet gentemot bankerna. Detta kan ställas i direkt kontrast till hur dagens mäklarfirmor agerar. Flera av dem har dels vuxit fram ur banker, dels själva startat egna banker. Idag förekommer det ofta att mäklarfirmor, för att sammankoppla köpare och långgivare, bjuder in representanter från en bank som de samarbetar med att medverka fysiskt vid hus- och lägenhetsvisningar.⁴

Spara, laga, bo

I *Villaägarens ABC* finns (förutom en mängd energispartips) en kassabok för villaägare. Den utgår från några centrala antaganden om vem som bor här och vad hen gör eller bör göra. Det skiljer sig från det jag har funnit i min reklamforskning från 2020-talet.

En egen bostad var, och är, för de allra flesta en investering i tid, arbete och pengar. En köpare behöver oftast både spara och låna för att kunna köpa en egen bostad. Anmärkningsvärt är att bostaden inte i första hand betraktas som ett investeringsobjekt att renovera och sälja vidare inom en relativt snar framtid. Den verkar, i motsats till det jag ser i mitt studium av fastighets-TV från de senaste 10–15 åren, liksom i renoveringsprojekt på sociala medier och i hemnetannonser från ungefär samma tid, inte utgöra grunden till en medveten ”bostadskarriär”. I dessa är målet ofta transformation och värdeökning genom ytrenoveringar, fönsterbyten och planlösningsändringar. Posterna i *Villaägarens ABC* ger mig intrycket att villan på 1970-talet är köpt för att bestå, lånet ska noggrant amorteras, huset ska repareras, bevaras, behållas och bebos länge. (6)

Bostadskarriärister finns överallt där bostadsmarknader uppstår, men husdrömmarna verkar under 1960–70-talen och tidigt 1980-tal ännu inte ha blivit medvetna privata eller semi-professionella fastighetsspekulanter. Det är snarare ett fenomen som uppstått de senaste tjugo åren då Sverige haft extremt låga räntor, ekonomiskt starkare hushåll och samtidigt en explosion av konsumtions- och renoveringsfokuserade program i en mängd olika medier, inhemska och utländska, som porträtterar fastighetsköp och renoveringar som både hobby och karriär. Drömmen om folkhemmet har blivit drömmen om fastighetsutveckling och vinst.

KASSABOK

	JAN	FEBR	MARS	APR	MAJ	JUNI
AMORT. BOTTENLÄN						
AMORT. STATL. LÄN						
AMORT. BANK						
AMORT. BANK						
RÄNTOR						
FÖRSÄKRINGAR						
UPPVÄRMN. OLJA—EL—FJÄRRV.						
EL-AVGIFTER						
VATTENAVGIFTER						
SOPHÄMTN./SOTNING						
TOMTRÄTTSAVGÄLD						
REPARATIONER UTVÄND.						
REPARATIONER INVÄND.						
TRÄDGÅRDSKOSTNADER						
DIVERSE KOSTNADER						
SKATT GARANTIBELOPP						
SUMMA MÅNAD/ÅR						

12

LAN-produkter, Karlstad, 1979. 210x149 mm.

6. *Villaägarens ABC* är ett gruppkursband utskickat till fastighetsägare i Luleå. Bland annat innehåller det en kassabok. Observera att det i den talas om reparationer, inte renoveringar. Detta och andra inslag i utskicket indikerar att i dessa tider ska det lagas, amorteras och sparas, bland annat på energi. Här ska det bos länge. Bostadskarriärstänkandet har ännu inte gjort sitt breda intåg.

Tanken på fastighetsmarknadens utveckling gör mig lite vimmelkantig men lugnet lägrar sig när jag fortsätter bläddra i reklambroschyrerna och när jag tänker på världsläget idag. Elpriser och bolåneräntor har gått upp efter en lång period när villaägaren inte behövt bry sig om att spara, reparera och under en tid inte heller behövt amortera. På 1970-talet hade vi oljekris och ekonomisk kris och inpå 1980-talet budgetunderskott i statskassan. I tio års tid

(1974–1984) hade Sverige en inflation på 8 %. Naturligtvis påverkades sättet att konsumera och bo av detta. Faktum är att jag hittar ordet ”husdröm” först i det sena 1980-talsmaterialet. I annonstexten står att läsa historien om paret som sitter i en trädgårdsmöbel framför ett rött hus: ”av en tillfällighet besökte vi Svensk Fastighetsförmedlings kontor och berättade om våra husdrömmar”. (1) Huset fanns i ett register. Ett äldre par ville sälja om de kunde hitta en lämplig lägenhet. Så var läget på bostadsmarknaden generellt – en hyreslägenhet var redan då inte lätt att finna och än svårare har det blivit. Svensk fastighetsförmedling fortsätter: ”ofta kan det vara en lycklig tillfällighet som gör att man hittar sitt ’drömhus’. Men nu fick vi bevis på att det lönar sig att kontakta en mäklare med lokal-kännedom”. Idén att mäklaren ska hjälpa till att förmedla en ”husdröm” illustreras av den text som profilerar Hemnets verksamhet: ”Letar du efter ditt drömhjem? Då är chansen stor att du hittar det genom Hemnet”.⁵ En annan likhet är att äldre hus fortfarande står högst i kurs, liksom bostäder med sjöutsikt, närhet till hav, balkong, uteplats eller trädgård. Husdrömmen som uttalat koncept, nu så populär och allestädes närvarande, verkar alltså, att döma av mäklartexterna, inte förekomma förrän sent 1980-tal.

Drömmarna från 1960–80-talen ser dock väldigt bekanta ut. Jag kan placera dem i min egen historia, inom ramen för mina föräldrars uttryckta ideal och ekonomi och i den då rådande samhällskontexten. Vad gäller mentalitet och familjestrukturer kan jag relatera till den grupp av människor som kunde köpa en villa i mitten av 1970-talet. Jag tror mig veta vad de och deras vänner gjorde och hur de levde.

Materialet i mitt nedslag i hus(drömmar) till salu från Helsingborg till Luleå, reflekterar väl den levda husdrömmen under 1970-talets andra hälft. Men det reflekterar kanske också en tidsanda som liknar vår egen: i ökande grad krävs besparingar och ändringar av konsumtionsmönster för att vi ska kunna hantera inte bara klimatförändringar utan även lågkonjunktur, hushållsskulder och elpriser.

Jag vill avsluta med några frågor: Kommer den medialt projicerade husdrömmen nu och framöver att bli mer som den var för femtio år sedan? Kommer husdrömmen att i större utsträckning lägga vikt vid att spara och bevara, kanske laga och sedan bara bo? Länge?

Jag får återkomma om det.

NOTER

1. Hemnet ägs av ett antal svenska mäklarföretag. Sidan uppges ta emot 51,6 miljoner besök per månad vilket utslaget på invånarantalet i Sverige uppskattas till cirka 30 minuter *per capita*. Mätt på detta sätt, är Hemnet den till folkmängd sett proportionellt största digitala bostadsmarknaden i världen.
2. ”Urvalet är riksomfattande och slumpmässigt, draget från registret över totalbefolkningen, och omfattar personer födda 1900–1970. Intervjuerna utfördes per telefon.” Sveriges Radio, Publik- och programforskning (2000). *Mediebarometern 1979* (1.0) [Data set] Sveriges Radio, <https://doi.org/10.5878/000959> (hämtad 2024-02-05).
3. *Svenska Dagbladet* 1941-01-22; Gunnemark, Rakel, *Venus i leopardpäls. Bedrägerier, modernitet och berättelser i rätttegången mot Inez Magnusson 1941*, Masteruppsats HT 2020, Uppsala universitet, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-420313> (hämtad 2024-02-05).
4. Enevold, Jessica, deltagande observationer i Lund, februari–mars 2023.
5. <https://www.hemnet.se/om> (hämtad 2024-02-05).

51:a årgången.

TRÄDGÅRDS-
FÖRENINGENS
I LINKÖPING
Växtekatalog

1916

Kom liljor och akvileja

*Historiska plantskolekataloger som källa
till kunskap om växter i svenska trädgårdar*

LENA LANDGREN

”Blommorna hava en underbart harmonisk färgsammanställning av smältande vitt och varm karmosinrosa”. Så beskrivs dahlia Reinischer Frohsinn i en katalog från Stensborgs plantskola i Västerås från 1916. Citatet illustrerar den omsorg som lades på redogörelserna i tidens plantskolekataloger för att locka till köp, och det är lätt att även idag fastna för de målande beskrivningarna. Andra dahlors utseende beskrivs med orden ”praktfull färgsammanställning av koppar-chamois och guldametyst”, ”rent lysande charlakan med sammetsaktig glans” och ”glödande cinober med mörka reflexer”. Ibland kanske ordvalen upplevs lite väl naturtrogna; i katalogen från Stensborg omnämns dahlia Rosennymphs blommor som ”skiftande i läcker köttfärg”.

Som namnet avslöjar är en plantskolekatalog en förteckning över träd, buskar och andra fleråriga växter till salu på en plantskola. Handelsträdgårdar som främst saluför grönsaker och blommor ger också ut kataloger. Ibland omnämns katalogerna som priskuranter eftersom prisuppgifter ofta förekommer. I det följande används dock för enkelhetens skull plantskolekatalog för de olika slags materialtyperna.

Florilegium amplissimum et selectissimum från 1612 av Emmanuel Sweert (1552–1612) anses vara den första plantskolekatalogen i en europeisk kontext. Det är en förteckning över växter som Sweert, handlare i blomsterlökar med affär i Amsterdam, kunde erbjuda till försäljning. Katalogen blev populär och utkom i flera upplagor.¹

● Trädgårdsföreningen i Linköping bildades 1859 som en park med möjlighet till rekreation och odling. Här fanns också en plantskola.

Förteckningen har sitt ursprung i tidens fascination för exotiska växter, ett intresse som spreds vidare under 1700-talet när botanik och växtsamlande blev högsta mode inom aristokratin.

Intresset för hortikultur nådde en större allmänhet under 1800-talets andra hälft, då trädgårdsodlingen fick ett uppsving och också en mer folklig förankring. Förädling och nya sorter utökade växtmaterialet och tiden beskrivs som ett hortikulturellt genombrott då en separat trädgårdsnäring formades.² En av de första svenska kommersiella plantskolorna i Sverige anlades på Lindhults säteri i Halland kring mitten av 1800-talet, och fler följde därefter.

I början var plantskolornas kataloger tunna men från slutet av 1800-talet blir de alltmer omfångsrika och illustrationer tillkommer, så småningom även i färg. Det är allmänt känt att kataloger i slutet av 1800- och början av 1900-talen innehåller ett omfattande sortiment som i många fall är väsentligt större än vad som förekommer idag. I en katalog från 1896 från just plantskolan på Lindhults säteri förtecknas till exempel 200 olika sorters päronträd, att jämföra med en större skånsk plantskola av idag vars lista över päron till salu i skrivande stund innehåller knappt en tiondel så många.³

Plantskolekataloger utgör ett betydelsefullt källmaterial för trädgårdshistoriker, hortonomer, landskapsarkitekter och andra som söker kunskap om vilka växter som erbjöds i handeln och vad som växte i svenska trädgårdar under perioden i fråga. De kan utgöra ett komplement till annan mer allmän trädgårdslitteratur genom att de vittnar om lokala förhållanden, vad som fanns till salu var någonstans och därmed vad som bör ha odlats i trakten. Men katalogerna bidrar med mer än bara information om utbudet på landets plantskolor. De kan till exempel avslöja när en växt salufördes i Sverige för första gången och även ge en inblick i förändrade köpmönster hos kunderna – kanske på grund av nya trädgårdsideal – när just den växten inte längre återfinns i katalogerna. Mängden sorter av en och samma växt under vissa tidsperioder kan vara avslöjande; kataloger från början av 1900-talet kan till exempel erbjuda hundratals olika dahlior, vilket berättar om ett omfattande förädlingsarbete, växters popularitet och kunders önskemål.

Även andra samhälleliga och kulturella dimensioner kan fångas ur katalogernas utbud och utformning. Växter som importerades från andra länder vittnar om handelsvägar och kommersiella förutsättningar. I vissa av plantskolekatalogerna presenteras även träd-

gårdsmöbler och prydnader i trä och gjutjärn liksom olika slags trädgårdsredskap som berättar om utbud och efterfrågan men också om förändringar över tid vad gäller formgivning och stil. Katalogerna i sig är exempel på den grafiska industrins utveckling, i synnerhet för katalogernas växtillustrationer.

Plantskolekatalogerna kan alltså utgöra ett rikt källmaterial för ett flertal olika forskningsområden. I det följande kommer dock den trädgårdshistoriska forskningen stå i fokus när vi tittar närmare på resultaten av några svenska studier som har använt plantskolekataloger i syfte att öka kännedomen om vilka växter som har odlats i svenska trädgårdar när och var och vad denna kunskap kan bidra med i ett vidare perspektiv. Frågan ställs också om huruvida digitalisering med hjälp av medborgarforskning skulle kunna bidra till en ökad tillgång till katalogerna för forskare och den stora trädgårdsintresserade allmänheten.

Plantskolekataloger som källmaterial till den trädgårdshistoriska forskningen

Ett tidigt exempel på hur plantskolekataloger uppmärksammats som ett centralt källmaterial för trädgårdshistoriska studier är ett arbete från Sveriges Lantbruksuniversitet som behandlar prydnadslignoser (vedartade träd och buskar) i fem plantskolors sortiment under 1900-talet. En analys av vilka träd och buskar som salufördes och hur sortimentet förändrades över tid utgör underlag för en diskussion kring växlande trädgårdsideal.⁴ Här konstateras till exempel att träd och buskar med gul- och brokbladiga blad eller andra spektakulära drag som till exempel strimmiga stammar var populära i katalogerna vid sekelskiftet 1800/1900. Prydnadsaspekten hos växterna var viktig i den då rådande trädgårdstilen. Dessa växter försvinner efter en tid från sortimenten när, med inspiration från England, andra mer naturliga uttryck föredras i trädgårdarna och kunderna efterfrågar mindre förädlade växter.⁵

Studien över prydnadslignoserna följs av andra, i vilka plantskolekatalogerna fortsätter att bidra till de trädgårdshistoriska analyserna. Plantskolekataloger uppmärksammas bland många andra typer av källmaterial som viktiga beståndsdelar i en studie av trädgårds- och parkanläggningen vid Övedsklosters gods i Skåne.⁶ I godsarkivet återfinns sortimentlistor från en närliggande plantskola vilka

U. o., u. å. 192 x 131 mm.

Centraltryckeriet, Stockholm, 1895.

Victor Pettersons Boktryckeri, Stockholm, 1893. 222 x 151 mm.

Billstens Boktryckeri, Linköping, 1916. 218 x 144 mm.

Billstens Boktryckeri, Linköping, 1917. 226 x 148 mm.

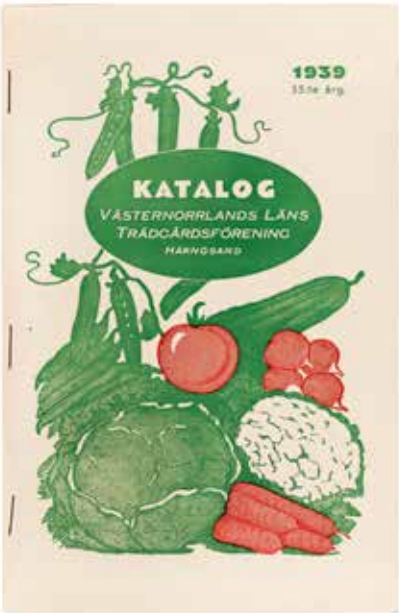
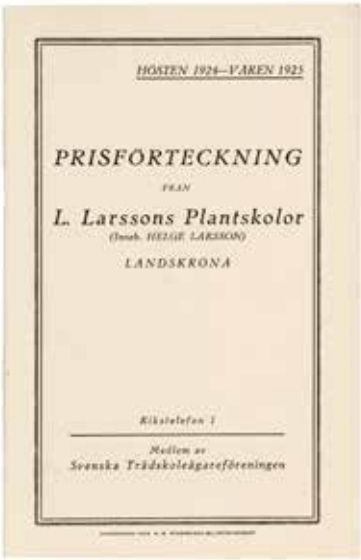

Aftonbladets tryckeri, Stockholm, 1920. 215 x 145 mm.

- Variationen är stor på omslagen till katalogerna som erbjuder inte bara växter utan även fröer och trädgårdsredskap. Omslagen i sig är väl värda att befraskas ytterligare.

A.-B. Sydsvenska biljettryckeriet, Landskrona, 1924. 210 x 138 mm.

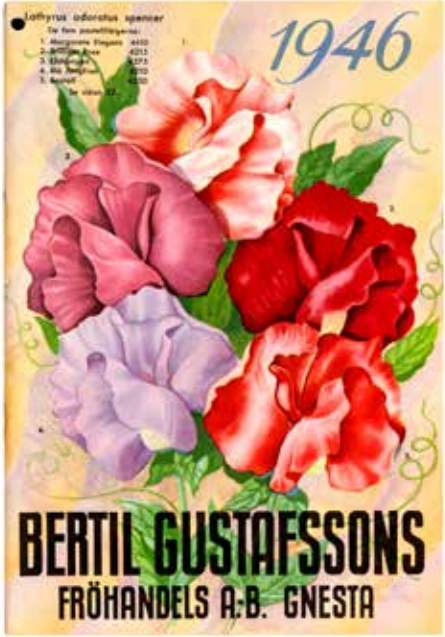

Nya samhällets Boktryckeri, Sundsvall, 1939. 235 x 152 mm.

Ahlén & Åkerlunds Offsettryckeri/Boktryckeri (omslag/inlaga), Stockholm, 1939. 240 x 162 mm.

Bengtssons Lit. A.B. Stockholm (omslag), Nässjö-Tryckeriet, Nässjö (inlaga), 1946. 250 x 172 mm. Omslagets framsida resp. främre insida.

kompletterar annat källmaterial, till exempel trädgårdsräkenskaper, genom att ge uppgifter om vilka växter som kan ha köpts in till godset.

Ett annat forskningsområde för vilket plantskolekataloger är centralt är det nationella Programmet för Odlad Mångfald, POM. Programmet arbetar för ett långsiktigt bevarande av våra kulturväxter utifrån ett regeringsbeslut från år 2000 kring konventionen för biologisk mångfald. Genom olika upprop har man vänt sig till trädgårdsägare runt om i landet och bett om att få information om äldre växter i deras trädgårdar. Intresset att delta har varit mycket stort.⁷

Två studier tar avstamp i POM-programmet och beskriver sortimentet av perenner (fleråriga växter) på plantskolor i Göteborgs och Bohus län respektive Jönköpings län. Plantskolekataloger från Universitetsbiblioteket i Lund, Kungliga biblioteket och SLU-biblioteket i Alnarp ingick i det undersökta materialet. Uppgifter om när växterna introducerades, hur sortimentet sett ut och hur det förändrats kan utläsas ur katalogernas innehåll och har legat till grund för den inventering av odlingsvärda äldre perenner som gjorts inom ramen för POM.⁸ Även prydnadsträd och -buskar har ingått i inventering genom POM:s försorg. En studie av sortimentet av träd och buskar i kataloger från två plantskolor i Stockholm och Dalarna från 1800-talets mitt och hundra år framåt resulterade i en databas med drygt 9 300 poster.⁹ En viktig del i arbetet var att "översätta" växtnamnen i de historiska katalogerna i syfte att säkerställa vilka växter som betecknades i katalogerna och deras motsvarigheter idag. De beskrivna studierna har tillsammans med inventeringarna genom POM:s försorg gett ytterligare kunskap om vad som växt i trädgårdarna i de undersökta områdena under den aktuella tidsperioden.

En kulturvårdsinriktad studie som undersöker sortimentet av luktpioner under perioden 1895–1972 i Vassbo trädskola i Dalarna tydliggör ytterligare en aspekt av plantskolekatalogerna; de kan utgöra ett källmaterial för att hitta det historiskt korrekta och tidstypiska växtmaterialet vid restaureringar av trädgårdar.¹⁰ Vid återskapande och vård av historiska trädgårdsanläggningar är det en strävan att använda så tidstypiskt växtmaterial som möjligt, och här kan plantskolekatalogerna från den aktuella tiden bidra med exempel att utgå ifrån.¹¹

Medborgarforskning – en väg mot ökad kunskap?

I den ovan nämnda studien av träd och buskar i plantskolekatalogerna från Stockholm och Dalarna konstateras att det inte har varit möjligt att gå igenom det samlade plantskolematerialet. Generellt är det ett tidsödande arbete att ta sig an plantskolekataloger och tillgängligheten är låg. Mycket av materialet är fortfarande inte registrerat. De äldre katalogerna är också ofta tryckta på skört papper och måste därför läsas på plats på biblioteken, vilket gör analysen av materialet bunden till det fysiska rummet.

Om katalogerna däremot varit digitaliserade och tillgängliga via nätet hade tillgången underlättats och materialet hade kunnat analyseras oberoende av tid och rum. Samsökning i ett större underlag hade också varit möjlig, vilket kanske i det aktuella exemplet med katalogerna från Stockholm och Dalarna gett en fullständigare bild – för att kunna se de långa skeendena är tillgången till en större mängd material av vikt.

Viss digitalisering av svenska plantskolekataloger har gjorts. Göteborgs universitetsbibliotek har digitaliserat kataloger från stadens trädgårdsförening, vilken grundades 1842 som en av landets första offentliga parker med frö- och växthandel. Katalogerna är nu sökbara i Libris, Sveriges nationella bibliotekskatalog.¹² Och om vi vänder oss utanför Sverige hittar vi Biodiversity Heritage Library på Smithsonian Library i Washington.¹³ Det är ett fritt tillgängligt digitalt bibliotek med material kring olika aspekter av biologisk mångfald från bibliotek och arkiv runt om i världen. Här finns även digitaliserade plantskolekataloger. Delar av samlingarna från botaniska trädgårdar och universitet i USA ingår, däribland exemplar från samlingen på National Agricultural Library som består av 200 000 kataloger.

En större digitaliseringssatsning av svenska historiska plantskolekataloger vore naturligtvis önskvärd men skulle kräva en ansevärd medelstillsättning. Det finns dock ansatser som kan inspirera. Ett spännande initiativ har tagits vid Royal Horticultural Society i England. Här registreras och digitaliseras nu delar av det världskända sällskapets omfattande samling av 28 000 huvudsakligen engelska plantskolekataloger med hjälp av medborgarforskning, i detta fall hundratalet frivilliga som är behjälpliga i arbetet.¹⁴ I projektet ingår även att ta fram en karta över historiska plantskolor i landet, baserad på katalogerna i samlingen.

NOTER

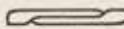
1. I Stockholms universitetsbiblioteks ägo finns ett exemplar från 1631 som uppmärksammades som Månadens bok i mars 2011.
2. För en aktuell studie över bland annat 1800-talets trädgårdar, se andra delen i den ambitiösa serien Svensk trädgårdshistoria: *Svensk trädgårdshistoria 1800- och 1900-tal*, KVHAA handlingar. Historiska serien, 41, Stockholm, Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2023.
3. <https://www.flyingplantshop.se> (hämtad 24-01-20).
4. Åhrland, Åsa, *Prydnadslignoser under 1900-talet – en sortimentsanalys av fem svenska plantskolor*, Examensarbete, Institutionen för landskapsplanering, Sveriges Lantbruksuniversitet, 1990.
5. Åhrland 1990, s.13; Åhrland, Åsa, 'Plantskolekataloger – ett historiskt källmaterial', *Lustgården*, 72 (1992), s. 10.
6. Åhrland, Åsa, *Trädgårdsväxter i historiska källor – en metodstudie av källmaterialet kring Övedskloster*, Stad & Land 152, Sveriges Lantbruksuniversitet, 1997.
7. <https://www.slu.se/centrumbildningar-och-projekt/programmet-for-odlad-mangfald-pom/projekt-och-uppdrag/inventering/> (hämtad 23-12-11).
8. Oskarsson, Linnea, *Perenner till salu! Perennutbudet på plantskolorna i Göteborgs och Bohus län under perioden 1850–1940*, examensarbete inom hortonomprogrammet, Sveriges Lantbruksuniversitet, 2003; Tellgren, Malin, *Perenner till folket! – perennutbudet på plantskolorna i Jönköpings län under perioden 1850–1940*, examensarbete inom Hortonomprogrammet, Sveriges Lantbruksuniversitet, 2003.
9. Andréasson, Anna och Wedelsbäck Bladh, Katarina, *Prydnadsträd och prydnadbuskar hos två svenska plantskolor 1836 till 1946: lantbruksakademiens Experimentalfält (1836–1900) och Vassbo trädskola i Dalarna (1895–1946)*, CMS:s skriftserie 58, POM – Programmet för Odlad Mångfald, 2011.
10. Ottosson, My, *Lukt pioner som såldes i Dalarna. En sortimentsanalys av luktpioner i Vassbo trädskola 1895–1972*, kandidatuppsats, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2019.
11. Flinck, Maria, *Historiska trädgårdar. Att bevara ett föränderligt kulturarv*, Carlsons, Stockholm 2013, s. 84.
12. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/54273> (hämtad 23-12-11).
13. <https://www.biodiversitylibrary.org/collection/seedcatalogs> (hämtad 23-12-11).
14. *Allmänhetens delaktighet i forskningsprocessen – en kartläggning och analys. Redovisning av uppdraget om allmänhetens delaktighet i forskningsprocessen*, U2021/04163, Stockholm, Kungliga biblioteket 2023. <file:///Users/lub-lla/Downloads/Allmanhetensdelaktighetiforskningsprocessenenkartlaggningochanalys.pdf> (hämtad 23-12-11). <https://www.rhs.org.uk/education-learning/libraries-at-rhs/news-projects/digital-dig> (hämtad 23-12-11).

RAMLÖSA

HÄLSOBRUNNAR OCH BAD

Fullständig kall- & varmvattenkuranstalt. Hafsbad i Öresund. Sjukgymnastik och massage. Elektricitet. Elektriska ljusbad. Hälsobrunnar: en alkalisk källa, en järnkälla. Dietetiska kurer för njurlidanden och ämnesomsättningens sjukdomar (sockersjuka, gikt, njurgrus, korpulens m.fl.). Öfverläkare Med. Dr. Ernst Landergren. Säsong: 1 Juni—1 September.

Radioaktiv läsk och arsenikvatten

ULF ELLERVIK

Nyheten om den nya vattentrenden hamnade till och med i den högt ansedda vetenskapliga tidskriften *Nature*.¹ Egentligen var det frågan om en recension av en ny fackbok, *Chasing Icebergs*, av Matthew H. Birkhold, om möjligheterna att transportera isberg från polerna till områden på jorden med vattenbrist. När vatten fryser till is kommer saltet inte att följa med vilket gör att is alltid består av färskvatten, även om det flyter i en ocean av saltvatten. I väntan på storskalig exploatering av is från polerna har dock företaget Svalbarði i Longyearbyen, börjat smälta isberg för att buteljera som dricksvatten. Det är dock inte frågan om någon välgörenhet utan en flaska av det exklusiva vattnet säljs för 99,95 € till rika kunder i storstäder. Enligt företaget smakar vattnet som ”att fånga snöstjärnor på tungan”. Allting går uppenbarligen att sälja för dyra pengar, under förutsättning att det marknadsförs på rätt vis. Vem vill inte känna smaken av en snöstjärna som smälter när den når tungan? Just denna unika upplevelse beror dock till allra största delen på att vatten byter form, från fast till flytande, på vår tunga. Det är helt orimligt att det buteljerade vattnet från Spetsbergen är så gott att det betingar ett pris som är minst 13 000 gånger högre än vårt utmärkta kranvatten. Under alla tider har vi dock letat efter något alldeles extra – detta gäller i synnerhet vatten.

Surbrunnar och kurorter

Friherre Gustaf Soop (1624–1679), en av Sveriges rikaste män, hade under sina resor i Europa träffat på hälsobringande brunnar. Oftast var det frågan om så kallade surbrunnar som var starkt järnhaltiga

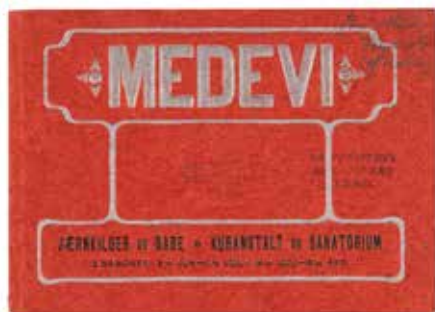
1. Ramlösa hälsobrunn, strax söder om Helsingborg, grundades 1707 av Johan Jacob Döbelius. På platsen finns flera järnhaltiga källor som varit kända under lång tid. Under 1800-talet hade Ramlösa hälsobrunn sin storhetstid med många prominenta och inte minst kungliga gäster. Förutom brunnsdrickning kunde man även få behandling med elektricitet.

och inte helt sällan naturligt kolsyrade. Väl tillbaka i Sverige undersökte han om det kunde finnas någon källa som uppfyllde kraven. På ett av sina gods hittade han en brunn som verkade lovande och han skickade två flaskor till läkaren Urban Hjärne, som konstaterade att vattnet utan tvekan var ”en rätt martialisk surbrunn med samma innehåll som andra berömda källor”. (2-4) Soop och Hjärne grundade därför, år 1678, Sveriges första brunnsort, Medevi. Vid brunnsorter, med välkända namn som Porla, Loka och Ramlösa, ägnade man sig åt att dricka brunn, medan de snarlika kurorterna som växte fram under 1800-talet var inriktade på bad. (1) I ett slags tidig sjukvårdsreform öppnade många brunnsorter upp även för den breda allmänheten. Samhällsstrukturen uppehölls dock genom att betalande gäster delades upp i första, andra och tredje klass. Även för de allra fattigaste fanns möjlighet att besöka brunnarna, dock bara via en avskild ingång och med nyttjande av brunnen innan övriga gäster vaknat på morgnarna.

Livet på brunnsorterna verkar ha varit ganska tråkigt. Gästerna skrevs in på brunnsorterna i minst en månad och för att kuren skulle verka var tempot stillsamt. Lugna promenader växlades med vattendrickning och helst skulle man varje dag få i sig sex till sju liter av det hälsobringande vattnet. (5) Eftersom vattnet ansågs så hälsosamt tappades det också på flaska och såldes till folket i städerna. De mest kända mineralvattnen marknadsfördes med noggranna analyser gjorda av den tidens kända kemister. Etiketten till flaskor och burkar med vatten från Ramlösa pryds än idag av ett porträtt av Johan Jacob Döbelius som år 1707 undersökte källorna där.²

Giftvatten

Runt sekelskiftet 1900 upptäckte man att flera populära italienska mineralvatten förutom järn även innehöll små mängder arsenik. Även om vi idag mest förknippar arsenik med giftmord har ämnet under århundraden använts inom folkmedicinen. I Steiermark i södra Österrike uppmärksammades i slutet av 1800-talet ett fenomen, *Hittrichfeil*, som innebar att man genom att succesivt öka dosen arsenik vande sig vid relativt stora mängder. Arsenikjoner liknar fosfatjoner och kan i många fall lirka sig in i system där dessa är viktiga. Ett sådant är oxidativ fosforylering som gör att vi kan använda syrgas i luften. Små mängder arsenik verkar därför vara

2–4. Medevi brunn, strax norr om Motala, grundades av Urban Hjärne och Gustaf Soop 1678 och blev därmed Sveriges första brunnsort.

5. Livet på brunnsorterna verkar ha varit ganska tråkigt. Lugna promenader växlades med vattendrickning och helst skulle man varje dag få i sig sex till sju liter av det hälsobringande vattnet, något som noga protokollfördes.

Obs! Receptet förte ordentligast mottagas vid hvarje besök!
Efter en sådan aflyggen föregått besök hos läkaren,
om ej annan förskrift ämnas.

VATTENDRICKNING.

Morgon:

Ramlösa	källa	cm ³	C ^o	dylika glas
				före frukost med
		cm ³	C ^o	tim.
				promenad efter
		cm ³	C ^o	hvarjt glas.

Middag:

Ramlösa	källa	cm ³	C ^o	dylika glas
				före middagen
		cm ³	C ^o	med tim.
				promenad efter
		cm ³	C ^o	hvarjt glas.

Kväll:

Ramlösa	källa	cm ³	C ^o	dylika glas
				före kvällsvardn
		cm ³	C ^o	med tim.
				promenad efter
		cm ³	C ^o	hvarjt glas.

BAD:

galvanisk elektricitet hos _____

faradisk " " hos _____

gymnastik hos _____

massage hos _____

Ramlösa Brunn den _____ 19____

Ordination, mittuppslaget. A B Skånska Centraltryckeriet, Lund, 1916.
162×125 mm.

uppgiggande och kan möjligen göra det lättare att andas på hög höjd. Samtidigt är det onekligen ett giftigt ämne som kan ge upphov till en lång rad otrevliga symtom. Men, allt går att sälja med mördande reklam. Så också arsenikhaltigt vatten.

Även om det naturligt finns gott om arsenik i några få områden i norra Sverige är halterna generellt låga i Sverige. För att råda bot på denna uppenbara brist spetsades vattnet med det giftiga grundämnet. Ronneby brunn, en av Sverige många populära kurorter, marknadsförde ett arsenikvatten som genom tillsats av 5 centigram arseniksyrlighet per liter skulle likna vattnet från italienska Roncegno och Levico. (6) Vattnet såldes i flaskor om 2 deciliter vilket gav en dos om 10 milligram. Detta ligger en bit under gränsen för vad som är akuttoxiskt samtidigt som gränsvärdet för arsenik i dricksvatten är 5000 gånger lägre. Anledningen är att arsenik, även

Numr.	Öfver	Namn	Resor	Resor	Resor i Ronneby
1	16	Lilly Enckelmann	Falken	Lund	Tillström.
2	17	N. Hans Anders	Bohuslän	Öfver lund	En
3	18	Olaf Kruger	Bohuslän	Kalmar	Barnstaden
4	19	Joh. Carlsson, 18 år	—	Lärby	Barnst.
5	20	Anna Andersson	Fra	Brämhög	Jyng.
6	21	Anna Hall	Fra	Grönberg	—
7	22	W. Wigen	Grönberg	Brämhög	Barnstaden
8	23	Lagertid	Bohuslän	Wadköping	En
9	24	Hilja Smith	En	Örebro	Lärby
10	25	Lotta Bergström, 2 år	Fra	Wadköping	Thorsby
11	26	L. E. Eriksson	Bohuslän	Wadköping	En
12	27	Bertha Eriksson	Fra	Wadköping	En
13	28	Alfred Carlsson	Fra	Wadköping	En
14	29	M. C. J. Törnqvist	Ph. H. Lärby	Wadköping	En
15	30	Anna Thorsen, 6 år	—	Wadköping	En
16	31	Emma Miller	Fra	Wadköping	En
17	32	Henrika Thorsen	Fra	Wadköping	En
18	33	V. A. Knutson	Grönberg	Wadköping	En
19	34	Nelly Knutson	Fra	Wadköping	En
20	35	Joh. Knutson	Fra	Wadköping	En
21	36	Wilhelmina Wren	—	Wadköping	En
22	37	Baron Adolph	—	Wadköping	En
23	38	Emma Knutson	—	Wadköping	En
24	39	Anna Knutson	—	Wadköping	En
25	40	G. A. Knutson	—	Wadköping	En
26	41	Augusta Knutson, 6 år	—	Wadköping	En
27	42	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
28	43	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
29	44	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
30	45	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
31	46	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
32	47	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
33	48	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
34	49	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
35	50	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
36	51	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
37	52	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
38	53	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
39	54	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
40	55	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
41	56	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
42	57	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
43	58	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
44	59	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
45	60	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
46	61	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
47	62	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
48	63	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
49	64	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
50	65	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
51	66	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
52	67	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
53	68	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
54	69	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
55	70	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
56	71	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
57	72	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
58	73	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
59	74	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
60	75	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
61	76	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
62	77	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
63	78	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
64	79	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
65	80	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
66	81	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
67	82	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
68	83	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
69	84	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
70	85	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
71	86	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
72	87	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
73	88	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
74	89	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
75	90	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
76	91	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
77	92	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
78	93	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
79	94	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
80	95	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
81	96	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
82	97	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
83	98	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
84	99	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En
85	100	Ph. H. Knutson	—	Wadköping	En

Edv. Browall, Karlskrona, 1873. 210x170 mm.

i låga doser, kan ge upphov till cancer. Först i oktober 1950 avregistrerades Ronneby Arsenikvatten som ett läkemedel.³

Radiumkällan i Tyringe

I ett skogsområde i utkanten av Tyringe, en mil väster om Hässleholm, hittar vi den berömda radiumkällan. Själva källan är stensatt och vattnet klart, om än med en del utfällningar av järn. Sommar som vinter är flödet ett par liter per sekund. I början av 1900-talet grundades aktiebolaget Tyringe Vattenkuranstalt med syftet att bygga upp en första klassens kuranstalt. Tyringe ligger högt och vackert och dessutom fanns här redan en järnvägslinje vilket förenklade transporten av gästerna. Tyringes kurhotell växte och så småningom blev det ett av landets största. Här kunde gästerna njuta av allehanda mer eller mindre märkvärdiga behandlingar. Förutom inpackningar och kalla bad erbjöds till exempel behandling med båggljus, en tidig variant av värmelampa, eller varför inte teslaström-

6. Surbunnen i Ronneby hittades i början av 1700-talet och brunnarten som växte upp blev i slutet av 1800-talet Sveriges mest besökta.

mar som påstods vara effektiva mot reumatism. Även om just Tyringe kurhotell inte erbjöd brunnsskickning var det många gäster som vandrade ner till den vackra källan i skogsområdet i närheten. Runt 1920 blev radioaktivitet högsta mode och snart döptes källan om från Paradiskällan till Radiumkällan. Himmel och helvete. (7)

I februari 1896 placerade den franske fysikern Henri Becquerel ett uransalt på en fotografisk plåt som var insvept i papper. När han framkallade plåten hade den svärtats vilket indikerade att provet gav ifrån sig en hittills okänd strålning – radioaktivitet. Becquerel hittade snart andra forskningsområden men en ung doktorand, Marie Curie, arbetade tillsammans med sin man Pierre vidare med att förstå den fascinerande strålningen. Tillsammans lyckades de rena fram flera nya radioaktiva grundämnen, däribland polonium och radium. Makarna Curie fick, tillsammans med Becquerel, dela på Nobelpriset i fysik 1903 och snart var radioaktivitet på allas läppar – bokstavligen. 1911 deklarerade nämligen den tyske professorn Saubermann att den radioaktiva ädelgasen radon var ytterst hälsosam.⁴ Förutom att stimulera både tarmar och njurar kunde den öka sexlusten. Professor Saubermann saluförde för övrigt en maskin som med hjälp av radium tillförde radon till vatten. Maskinen var på grund av radioaktiviteten svagt självlysande. Vem skulle inte vilja ha en sådan hemma? En liknande maskin finns på Livets museum i Lund.

Uran, som finns naturligt i jordskorpan, sönderfaller till radium och radon. Eftersom radon är en gas kan den lösa sig i vatten som därmed kommer att bli svagt radioaktivt. På sina håll, framför allt i kurorter i Alperna, hittade man radioaktiva källor och snart vallfärdade folk dit. Samtidigt började jakten efter liknande hälsokällor även i Sverige.

Generellt håller dricksvattnet i Sverige mycket god kvalitet. Men även här finns det vatten som helt naturligt är radioaktivt, beroende på hur berggrunden är uppbyggd. När radon sönderfaller bildas så kallade radondöttrar samtidigt som det avges strålning. Om man andas in radon finns alltså en risk att det byggs upp en stråldos. Därför finns det rekommendationer om hur mycket av olika radioaktiva ämnen som det får finnas för att vattnet ska vara tjänligt att dricka. Radonhalten får till exempel inte överstiga 1000 Bq per liter. Becquerel (Bq) är en enhet för att mäta radioaktivitet som motsvarar ett radioaktivt sönderfall per sekund.

7. Tyringe badanstalt och sanatorium grundades i början av 1900-talet och erbjöd allehanda märkvärdiga behandlingar såsom båg ljus och teslaströmmar. Tyringe kurhotell erbjöd inte brunnsskickning men många gäster vandrade ner till den vackra så kallade radiumkällan i skogsområdet i närheten.

Radioaktiv läsk

Statens strålskyddsinstitut har kartlagt i vilka delar av Sverige det finns risk för att vattnet är radioaktivt.⁵ I Skåne är det ytterst få områden där radonhalterna sticker ut och det finns inget som tyder på att radiumkällan i Tyringe innehåller några uppseendeväckande mängder.⁶ I brist på naturligt radioaktivt vatten gick det så klart alldeles utmärkt att sätta till det i efterhand.

Kurorten Augustenbad, i den lilla orten Bie strax norr om Katrineholm, grundades 1843. Något decennium senare blev Per Axel Levin läkare på kurorten och 1885 öppnade han Sveriges första mottagning för alkoholister, som botades genom iskalla bad och slag under fot-sulorna.⁷ Även den lilla kurorten i Södermanland började tillverka och sälja radioaktivt vatten som ibland även smaksattes.⁸ Till exempel fanns det "Bie ananas – framställd av högradioaktivt hälsovatten".

Radon har en halveringstid, det vill säga den tid det tar för hälften av ämnet att sönderfalla, på endast 3,8 dygn. Det gör att en flaska med radonhaltigt vatten har tappat det mesta av sin radioaktivitet inom ett par veckor. Flaskorna med radioaktiv läsk tappade därför antagligen nästan all strålning på vägen till sina kunder och även om det varit någon radon kvar var faran minimal eftersom det mesta av den radon vi skulle fått i oss försvann med utandningsluften igen.

Trots att vi numera vet att strålning kan ge upphov till cancer verkar en del gamla vanföreställningar vara svåra att bli av med. På en hemsida med reklam för sevärdheter i Österrike kan vi läsa att ”Radioaktivt, radonhaltigt termalvatten anses kunna stabilisera immunsystemet medan vatten som innehåller sulfat sägs vara bra för organen i övre delen av buken.”⁹ Det finns inget som helst stöd för att radonhaltigt vatten skulle ha några hälsosamma egenskaper men vi verkar inte lära av våra misstag. Även i framtiden kommer vi säkerligen se reklam för nya former av potentiellt hälsobringande vatten. Risken är stor att det även då är humbug och kvacksalveri.

NOTER

1. Glausiusz, Josie, 'The taste of an iceberg', *Nature*, 614 (2023), s. 617–618.
2. Johan Jacob Döbelius, efter 1717 von Döbeln (1674–1743), var professor i medicin vid Lunds universitet och under flera perioder universitetets rektor.
3. Lindeke, Björn, 'Anden i flaskan', *Unicornis*, 3 (2021), s. 5–9.
4. Kastelitz, Bruno, 'Radioactivity in medicine; the good, the bad and the ugly', Bath Medical Museum: <https://bathmedicalmuseum.org/radioactivity-in-medicine/> (hämtad 2023-03-25).
5. Ek, Britt-Marie, Thunholm, Bo, Östergren, Inger, Falk, Rolf, Mjönes, Lars, 'Naturligt radioaktiva ämnen, arsenik och andra metaller i dricksvatten från enskilda brunnar', *SSI Rapport* 2008:15.
6. Radon i Vatten. Strålsäkerhetsmyndigheten, 2016. Det högst uppmätta värdet, 87 000 Bq/liter, hittades i en brunn i Årjäng.
7. Jordahl, Anneli, 'Vatten som livets ursprung och universalkur', *Svenska Dagbladet*, 2011-06-22.
8. Lindeke, Björn, 'Radiumvatten – från beprövad oerfarenhet till vetenskap', *Kemivärlden Biotech, Kemisk Tidskrift*, 2017, 3, s. 34.
9. <https://www.austria.info/se/vaelbefinnande/7-tips-paa-termalbad-i-oesterrike>. (hämtad 2023-03-25).

IV · Döden

Skisser och modeller utförda av
Modesalong **SVART & VITT**

Åke Nyblom & Co B. AB, Stockholm, u. å. 168 x 98 mm.

1. Stockholmsföretaget med huvudbutik i hörnet Birger Jarlsgatan/Norrlandsgatan och en filial på Kungsholmen presenterar sig så här i en liten odate-rad broschyr: "En lugn och värdig stil karakteriserar de smakfulla sorgkläderna hos **MODESALONG SVART & VITT**, där Ni till synnerligen humana priser finner ett vackert urval sorgklänningar och sorgartiklar. Önskar Ni icke köpa färdigsytt utföra våra ateljéer alla slags beställningar på kortaste tid."

Dödens pris

LYNN ÅKESSON

Kistor för efterlevande och (sken-)döda

År 1916 skriver likkistfabrikören C.J. Sjöqvist i Arboga ett flera sidor långt förord i katalogen där företaget presenterar sitt sortiment. Förordet är en tidspegel som inte bara gör reklam för företagets produkter. Det ger även inblick i hur en växande modernitet påverkar, eller borde påverka, hur de dödas kvarlevor tas om hand. Det visar också på det motsatta, hur det brukade gå till eftersom nya hygieniska innovationer ställs i kontrast till ohygieniska bruk, till smitta och illaluktande gaser från ruttnande kroppar.¹ Behovet av reformer är stort skriver Sjöqvist.

Sjöqvist har nämligen själv konstruerat "Agobra-kistan" som är helt tät, hermetiskt tillsluten. Fördelarna med den är många, både hygieniska och estetiska. Målade beskrivs hur lukten och kroppens förvandling, särskilt om sommaren, upplevs som påträngande och obehaglig. Seden att den döde vilar i sin kista med locket avlyft före begravningen beskriver Sjöqvist som "urgammal". Efter 25 år i branschen känner Sjöqvist sin kundkrets. Han vet hur viktigt det är att se den döde och han vet att tanken på skendöd också kan vara en förklaring till att locket inte skruvas på förrän vid begravningen. Men något måste göras. Det är lätt att förstå, fortsätter Sjöqvist

[...] hur ohygieniskt det bör vara, synnerligen sommartid, då en mängd insekter av flera slag tillkomma, särskilt flugor, som torde vara bland de farligaste smittospridarna. Dessa lämnas då fritt tillfälle till beröring med den döde. Vem vet var dessa omedelbart där-
efter göra sitt besök.

Lösningen på dessa problem är den nya kistkonstruktionen. Den är inte bara tät. Den kan förses med fönster så att man kan se den döde

PLANSCH 1

Träslag: Quercus robur (bonad Ek).

AGOBRA-KISTAN, C. J. SJÖQVIST PATENT, ARBOGA.

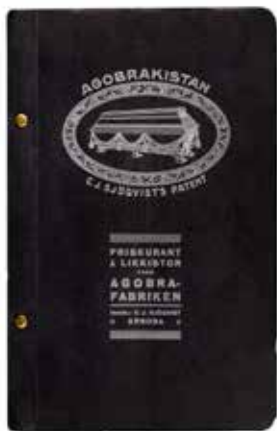
9

Oriol Blombergs Nya Aktiebolag, Lindesberg, 1916. 232 x 133 mm.

utan att kistlocket behöver avlägsnas. En väsentlig detalj är att kistan är försedd med ventiler. Nätförsedda dessutom så att inga insekter tar sig in. Ventilerna innebär att kistan kan luftas när den står avskilt. När anhöriga samlas runt bårn och självklart under begravningsgudstjänsten hålls ventilerna stängda. Men de har ytterligare en funktion: "Skulle en person vara skendöd och vakna till liv, erhålles tillräckligt med luft genom ventilerna, även om locket är tillskruvat." (2-3)

Föreställningarna om skendöd fanns i alla samhällsskikt vid förra sekelskiftet. Bland de namnkunniga personerna fanns exempelvis Alfred Nobel och riksbibliotekarien Gustaf Edvard Klemming. Selma Lagerlöf använde skendöden som motiv i romanen "En herrgårdssägen". Till och med i ett yttrande från konstitutionsutskottet så sent som 1986 i samband med hjärndödsbegreppets införande sägs i förbigående att skräcken för skendöd som exempelvis HC Andersen hyste kanske inte var helt obefogad. Och i folkminneskildringar och folkminnesarkiv finns otaliga hemska berättelser om personer som rest sig upp ur sina kistor, som stigit upp ur gravarna

- 2. Presentationen av den patenterade Agobra-kistans modeller inleds med några "erinringar [som] torde iakttagas: För att kistan skall förbliva hermetiskt tillsluten, må ej på kanten mellan kistan och locket, där tätningspackning är placerad, anbringas något vare sig tyg, spetsar eller dylikt. Skulle denna regel icke efterföljas, garanteras icke, att kistan blir lufttät. [...]"

3. Fabrikören C. J. Sjöqvist avslutar sitt långa förord i 1916 års priskurant med en personlig upplevelse. Som ung drabbades han av smittkoppor men tillfrisknade vilket hans mor dessvärre inte gjorde. Till hennes begravning anlände släkt från landsbygden som inte brydde sig om risken för smittspridning och som insisterade på att få se den döda. "Följderna härav visade sig snart, i det att några av dem insjuknade i smittkoppor. Epidemin medfördes därigenom till en avlägsen landsbygd, där den även utbreddes sig. [...] Denna händelse har alltså jämt kvarstått i mitt minne, och har den även bidragit till min inom likkistbranschen gjorda uppfinning." För Agobrakistans konstruktör kom argumenten för hygien och mot smittspridning att bli en viktig del av marknadsföringen.

eller ännu värre – kistlock som hittats fulla av klösmärken när den skendöde förgäves försökt ta sig ut.²

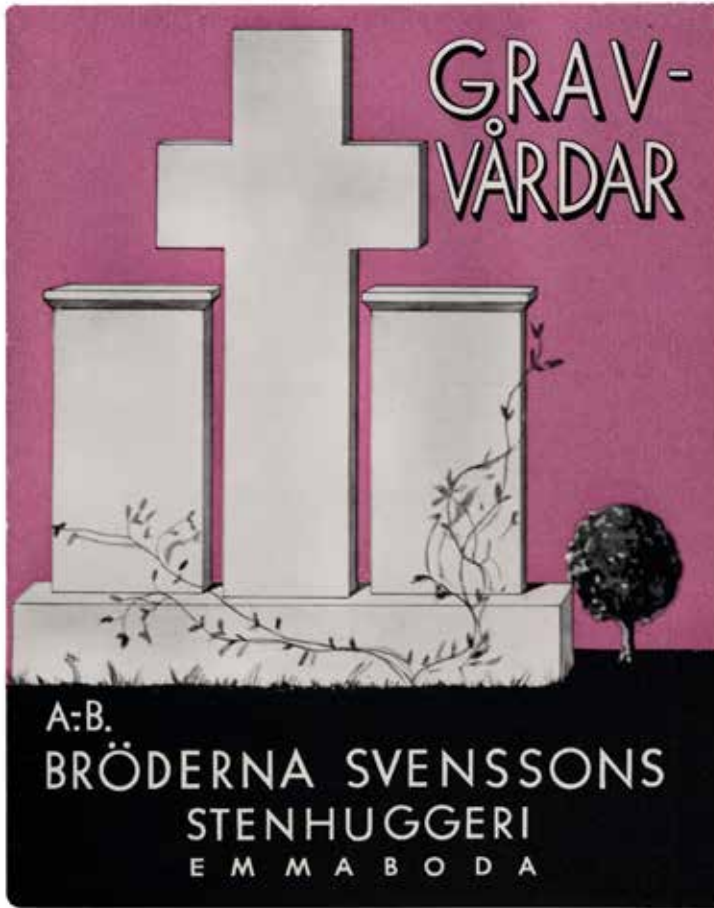
Fabrikör Sjöqvist var väl införstådd med skendödsproblematiken och tog alltså med även den i argumentationen för att välja en modern och hygienisk kista. Men en sådan betingade naturligtvis ett helt annat pris än en vanlig kista. I priskuranten från 1920 finner man att den dyraste, en Agobra-kista i massiv ek 210 cm lång, kostade 308 kronor medan den billigaste, trävita 175 cm lång kunde fås för 22 kronor. Minsta trävita barnkistan kostade 7 kronor.³ Vad arbetarna på kistfabriken i Arboga tjänade vet vi inte men den officiella lönestatistiken för 1920 visar att den genomsnittliga årslönen för vuxna, manliga arbetare vid snickeri- och möbelfabriker var 3249 kr. Stenhuggarnas löner var betydligt sämre med en genomsnittlig årslön på 2369 kr.⁴ Priset på gravstenar var desto högre.

Heder huggen i sten

Prislistan från Bröderna Svenssons Stenhuggeri i Emmaboda 1920 visar en stor variation på gravstenarnas utförande: polerade, slipade, grovhuggna med flera tekniker och i olika storlekar. Här finns exempel på en råhuggen sten, 90 cm hög för 90 kr. Och en polerad och finhuggen, 275 cm hög för 4400 kronor, nästan två årslöner för stenhuggaren. Till det kommer ramar, stolpar och kättingar som säljs per meter eller styckevis.

De dyrbara gravstenarna har uppenbarligen haft sin kundkrets. Det måste förstås i ljuset av att begravningar vid denna tid långt ifrån bara var en religiös rit. Tvärtom gav de tillfälle att visa upp den dödes och familjens sociala prestige där gravvårdens utformning och placering på kyrkogården var en bestående statusmarkering. Att kyrkogårdarna kunde läsas som taxeringskalendern är ett citat som tillskrivs biskopen i Lund, Gottfrid Billing, yttrat vid en visitation på den skånska slättbygden runt år 1900.⁵ Men även för mindre bemedlade var det viktigt med en hederlig begravning. Den ekonomiska påfrestning som det kunde innebära fick inte påverka eftermälet och den dödes heder.⁶

I Västervik fanns vid förra sekelskiftet flera stenhuggerier där den så kallade Västerviksgraniten bearbetades till eftertraktade, svarta gravvårdar. I materialet kan man följa hur gravstenarnas estetik hos ett av dem, Bröderna Flinks stenhuggeri, förändras och modernise-

U. o., u. å. 275 x 213 mm.

U. o., u. å. 214 x 277 mm.

ras under 1900-talets första decennier. De svarta, höga stenarna får konkurrens av lägre och ljusare och ett modernistiskt formspråk präglar de arkitektritade stenar som Albert Flink, son till en av fabriksbröderna, designar för företagets räkning. Parallellt med nyheterna saluförs även de äldre modellerna. Liksom kistfabrikör Sjöqvist vet både bröderna Flink och bröderna Svensson att tillhandahålla produkter för olika smaker. (4-6)

Flinks i Västervik vände sig intressant nog också till en internationell marknad. Det visar sig i en "Price List" från "Bröderna Flink Granite Sculptors" riktad till köpare i Sydafrika via generalagenten, E. Th. Friberg. Förordet, skrivet på engelska och daterat 1 februari 1901, beskriver utförligt Västerviksgranitens positiva egenskaper. Materialet, själva stenen, är det bästa försäljningsargumentet. (7)

4-6. Reklam från Bröderna Svenssons Stenhuggeri i Emmaboda och Bröderna Flinks Granitstenhuggeri i Västervik. I broschyren från Emmaboda kan man inledningsvis läsa att "Alltsedan hedenhörs och intill våra dagar har det varit sed, att vid de dödas gravar resa minnesvårdar av sten. Denna gärd av aktning bör bibehållas och uppmuntras, ty den bidrar i sin mån att hugfästa och bevara kärlek och aktning för såväl kära hädansovna, som till Kyrka och Religion samt Hem och Fosterbygd."

7. Bröderna Flinks internationella priskurant från 1901 hänvisar till sin "Agent in South Africa: E. Th. Friberg" och beskriver i sitt förord "To the Public" den västervikska grantitens förträfflighet: "The beautiful black polish obtained in this way is of great durability and will certainly last hundreds if not thousands of years."

Lithografiska Aktie-Bolaget, Norrköping, 1901. 229 x 145 mm.

Stenhuggeriernas kataloger och prislistor riktades ofta till ombud och försäljningen skedde via dem. Ett odaterat blad, en PM från Gravvårdsfirmornas Riksorganisation, visar att ombuden inte alltid höll måttet. Missnöjet med ombudens påflugenhet verkar vara en grundläggande anledning till att Riksorganisationen överhuvudtaget bildas 1943.⁷ Inledningsvis konstateras följande:

Med den konkurrens beträffande försäljning av gravvårdar, som under de senare åren varit rådande, har det ofta förekommit, att utbudandet av gravvårdar till en stor del på grund av försäljarens uppträdande skett under former, som rentav kunna betraktas som sårande för anständighetskänslan. [...] För att åvägbringa en bättre ordning ifråga om gravvårdsförsäljningen ha de ledande inom branschen sammanslutit sig [...] och utfärdat följande ordningsbestämmelser för medlemmarnas försäljningsombud:

Därefter följer 10 punkter där ombuden förmanas att uppträda värdigt och redligt och att inte kontakta dödsbo eller anhörig förrän tidigast 14 dagar efter begravningen. Annars kunde man bli av med jobbet.

Bland pappersblommor, vaxrosor och liksvepningar

I Helsingborg blomstrade företaget AB Larsson & Christoffersson som specialiserat sig på begravningsstillbehör. Vid sitt 25-årsjubileum 1914 lät man producera en fotokatalog som ger en enastående inblick i företagets omfattande verksamhet. Här finns interiörer från kontor, provlager, kransmontering, blomstertillverkning, tyg- och kransbandslager, syeri och ryschtillverkning. Katalogen avslutas med en bild på "en del af arbetspersonalen på skogsutflykt". Både män och kvinnor arbetade här, som mest ett hundratal personer. (8)

Även AB Larsson & Christoffersson marknadsförde sig internationellt, i detta fall speglat i en prislista från 1915 för kransar skriven på tyska "Grabkränze aus künstlichem und präpariertem Material". Egendomligt nog är priserna i svenska kronor. För 46 kr kunde man exempelvis få en rund krans med magnoliablåd och "hübschen Wachrosen nebst Liliputblättern und Australmoos garniert".

I en 31 sidor lång svensk priskurant från 1914 finner man ett omfattande och mycket detaljerat sortiment indelat i sju avdelningar. Här finns kransar med tillbehör, även metall- och pärlkransar. Likkistfötter i åtskilliga modeller exempelvis i form av lejon tassar för 2,65 per sats; likkistornament, guldbronserade handtag för 65 öre styck. Svepningsmaterial finns i sammet, kashmir eller japanskt hel-siden – 5 m för 1,50. Svepningar finns i olika prisklasser från 1,75 till 15,50 och kan kompletteras exempelvis med svarta sammetsstücken. Här finns svepmössor i muslin, 6,35 för ett dussin, vita vantar, vita strumpor med olika priser för damer, herrar och barn. Detaljrikedomen är överväldigande.

●
8. AB Larsson & Christoffersson Helsingborg gav "Till minne af 25-års jubileet nyåret 1914" ut både en påkostad priskurant och en separat fotobok med interiörer från verksamheten. I priskuranten skriver man: "Genom öfverlämnandet af denna vår nya och rikt illustrerade katalog är det oss ett nöje att meddela Eder, att vår firma numera bestått i 25 år. Den startades nämligen år 1889 och var på sin tid banbrytande i sin bransch, inom hvilken den fortfarande intager en ledande ställning. [...] Genom åtskilliga fotografier i föreliggande katalog ha vi velat gifva våra ärade kunder och gynnare en föreställning om de arbetsplatser, hvarifrån våra artiklar utgå i marknaden."

En anständig begravning

Helsingborgsföretaget ger liksom tillverkningen av kistor och gravvårdar perspektiv på en expansiv begravningsbransch decennierna runt 1900. Detta är inte tiden för önskan om modesta begravingar, enkel rekvisita eller omärkt gravsättning i minneslundar. Företagen som vi här stiftat bekantskap med visar att det fanns kunder som både kunde och ville betala dyrt för professionella tjänster. Moderna influenser gör sig påmindas både i termer av hälsa och hygien samt i estetik och expertis. Det är specialister som skapar den växande marknaden för kistor, svepningar, dekorationer och gravstenar.

Men marknaden kom att mättas och smakpreferenserna förändrades. Flinks stenhuggeri i Västervik såldes i slutet av 1960-talet och gick kort därefter i konkurs. Hos Larsson & Christoffersson pågick verksamheten till 1958. Och av Agobra Likkistefabrik finns inga spår, möjligtvis undantaget Agobra Bygg som kanske är en sentida fortsättning inom byggsektorn. Kvar av de företag vi mött finns idag ett stenhuggeri i Emmaboda med koppling till de tidigare bröderna Svenssons verksamhet.⁸

Ett dödsfall 1920 med lägsta möjliga prislapp för kista, gravsten och svepning utifrån priskuranternas förteckningar ger summan 117,75. För att betala det måste snickaren arbeta knappt två veckor och stenhuggaren drygt två. Blommor, begravningskaffe och allt annat exkluderat. En begravning för sammanlagt en månadslön innebar inga extravaganser men kunde lätt bli en stor ekonomisk påfrestning för de efterlevande. Många sparade därför länge till sin begravning och begravningskassorna för olika yrkesgrupper fyllde en viktig funktion. Kostnaderna för en begravning av storstilat format kunde däremot handla om flera årslöner för en arbetare.

Vardagstryckets broschyrer och kataloger med döden som tema ger inblickar i dödens pris och betydelse för hundra år sedan.⁹ Till sammans med lönestatistik och annan empiri från samma tid ger de utrymme för reflektioner över död och begravning som samhälls-spegel. Förhållandet mellan levande och döda har alltid något väsentligt att berätta om sin samtid.¹⁰

NOTER

1. Hur moderniteten speglas i synen på döda kroppar, inte minst vad gäller kremering analyseras i Eva Åhréns avhandling. Åhrén Snickare, Eva, *Döden, kroppen och moderniteten*, Carlsson, Stockholm, 2002.

2. I ett digert verk skildrar Louise Hagberg alla slags folkliga föreställningar och begravningsbruk under 1800-tal och tidigt 1900-tal. Så även tankarna om skendöd. Hagberg, Louise, *När döden gästar: svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning*, Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1937; Lagerlöf, Selma, *En herrgårdssägen*, Bonnier, Stockholm, 1904; Ehrensvärd, Ulla, 'Gustaf E Klemming', *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/11582> (hämtad 2023-03-25); Lundström, Ragnhild, 'Alfred B. Nobel', *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/8143> (hämtad 2023-03-25); *Konstitutionsutskottets yttrande 1986/87:12 Y* <https://data.riksdagen.se/fil/100EB585-1E33-4D3D-B978-90C1081D4915> (hämtad 2023-03-25)

3. Priserna på kistor idag varierar enligt Sveriges auktoriserade begravningsbyråer från 3000 kr och uppåt med ett medelpris på runt 8000 kr. <https://www.begrav->

ningar.se/att-ordna-begravning/kistor-i-tra-eller-med-personlig-pragel (hämtad 2023-03-25).

4. *Historiska lönedatabasen HILD*, institutionen för ekonomi och samhälle, Göteborgs universitet <https://guse.sharefile.eu/share/view/sd6091f7bbc4747b5b721b2d-6f8add01b> (hämtad 2023-03-25).

5. "Detta är ingen kyrkogård, det är en taxeringskalender" Gottfrid Billing vid biskopsvisitation i Bara kontrakt. <https://www.svenskakyrkan.se/filer/Prostvisitationer%20i%20Bara%20kontrakt%202015-2016.pdf?id=1461369> (hämtad 2023-03-27).

6. Nils-Arvid Bringéus har i flera publikationer behandlat folklig sed, heder och status, i samband med dödsfall. En fin historisk översikt finns exempelvis i Bringéus, Nils-Arvid, 'Seder och bruk kring död och begravning', i Åkesson, Lynn (red), *Inför döden*, Edition Andersson AB, Höganäs, 2006. s. 107–166.

7. GRO bildades i oktober 1943. *Svenska Dagbladets Årsbok* tjugoförsta årgången (händelserna 1943) s. 44, <http://runeberg.org/svda/1943/0044.html> 230320 19:12 (hämtad 2023-03-25).

8. Larsson & Christoffersson, <https://www.signaturer.se/Sverige/LChbrg.htm> (hämtad 2023-03-25); Bröderna Flink, <https://www.kyrkogardenberattar.se/portrait/carl-och-oskar-flinks-familjegrav/> (hämtad 2023-03-25); Bröderna Svenssons stenhuggeri <https://www.emmaboda.se> (hämtad 2023-03-25).

9. Ur vardagstrycket har följande material använts, listat i den ordning de nämns i texten:

Agobrakistan. C.J. Sjöqvists patent, *Priskurant Likkistor*, Oriel Blombergs nya aktiebolag, Lindesberg 1916.

Priskurant från Likkistfabriken Agobra, Arboga Boktryckeri, Arboga 1920.

Prislista å Gravvårdar från Bröderna Svenssons stenhuggeri Emmaboda, 1920.

Price List Akt. Bol. Bröderna Flink, Granite Sculptors, Westervik, Sweden, Lithografiska Aktie-Bolaget, Norrköping, 1901.

P.M. till vägledning för gravvårdsförsäljare, Lindgrens Tr., Khlm.

Aktiebolaget Larsson & Christoffersson, Helsingborg, Till minne af 25-års jubileet nyåret 1914, Schmidts boktryckeri, 1914.

Aktiebolaget Larsson & Christoffersson, Helsingborg, Schweden, Künstliche Grabkränze, Schmidts Boktryckeri, Helsingborg, 1915.

Aktiebolaget Larsson & Christoffersson, Helsingborg, Priskurant 1914, Schmidts boktryckeri, Helsingborg 1914.

10. Åkesson, Lynn, *Mellan levande och döda*, Natur och kultur, Stockholm, 1997.

(Br) Biogr. Ser.
16

En eenfaldigh SERMON,
Hållen i Stockholms Stadz,
kyrckia /

Wthi then Åhrliche / Höchachtadhe
och Höghbetrodde

Michel Oloffzons /
Sweriges Kijkes Secreterares
Begraffningh /
aff

OLAO ELIMÆO Fin.
Pastore Stockholm.

Then 8. Junij

ANNO CHRISTI MDC XV.

UNIVERSITET
BIBLIOTEKE
LUND.

Tryckt i Stockholm / af Chr. Reusners

När det var tryck på begravning och bröllop

PER S. RIDDERSTAD

Var finner man de djupa känslorna, de vackraste orden, den djupaste sorgen, det som kläddes i diktens mått och meter eller prosans oratoriska kadenser, i bibliotekets magasin? Jo, i grannskapet av tabeller och kataloger bland vardagstryckets efemärer. Visst har det i Sverige, åtminstone sedan Stiernhielm, tryckts en och annan diktsamling. Men huvuddelen av diktningen förr i tiden utgjordes av tryck som i biblioteken kom att betraktas som tillfälliga produkter och alltså inte lönt att katalogisera. Det är små trycksaker som framställts just för ett bestämt tillfälle och i ett bestämt sammanhang, för en viss kundkrets om man så vill, men som trots sin fysiska och ofta innehållsliga bräcklighet har Minnet som sitt ärende. Idag har de trycken, deras miljö och deras målsättning, intresserat allt fler forskare.¹

Trycken

Av allt det som trycktes i Sverige under handpressarnas tid, upp till 1830 ungefär, var bara en viss del böcker.² Räknar man antalet separata trycksaker ryms de flesta sådana inom olika kategorier av brukstryck eller, som det kallades, accidenstryck, och en mycket stor andel utgörs av så kallat tillfällestryck.³ Dessa kan räknas i många tiotusental under perioden, totalt kanske sjuttiotusen tryck. För ett litet tryckeri kunde de rent numerärt utgöra större delen av produktionen. Men i sig är det mest tunna tryckalster på ett ark eller två, vikta till folio, kvarto eller oktavformat, med en eller ett par texter. Någon gång, särskilt i akademiska sammanhang, samlades flera bidrag till större häften. Upplagorna var emellertid små, kanske något

• Christopher Reusner, som i Rostock tryckt böcker på svenska, hämtades 1608 till det tryckerifattiga Stockholm, där han verkade in på 1630-talet, också som bokbindare och bokhandlare – det gick för sig före skråtiden.

hundratal ex, och även om bevarandegraden i bibliotek är hög för att vara efemärer, har också mängder försvunnit. Naturligtvis trycktes inte heller alla sådana texter som skrevs.

Det rör sig om litteratur, men vad är det för sorts litteratur? En spretig skara, men med ett gemensamt. Ett tillfällestryck är i princip alltid fixerat och publicerat till ett angivet datum. De allra flesta är personskrifter: vers och prosa till och över enskilda eller kungligheter vid bestämda tillfällen, främst bröllop och begravningar, därtill lyckönskningar och gratulationer vid t.ex. födelsedagar eller utlandsresor. Men utrymmet för att celebrera i skrift och tryck har varit bredare än så. Det diktades och talades vid akademiska jubelfester och över segrar i krig, när man reste monument och småningom invigde skolbyggnader och järnvägar. Alla dessa texter kunde och skulle tryckas.

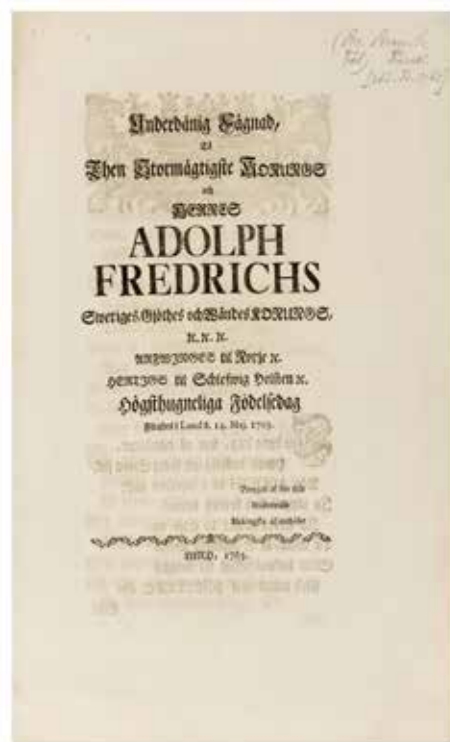
Texterna

I Sverige börjar och utvecklas dessa genrer som stilövningar i klassiska språk vid akademier och gymnasier på 1600-talet. Som tryckprodukter blir de sedan en social och kulturell praxis som sprider sig i högre stånd och genom borgerskapet. Det kan kännas litet märkligt att inränga dem under rubriken vardagstryck, för det rör sig ju faktiskt om högtidstryck. Men de blev en integrerad del av vardagslivet; genom tillfällestrycken lyftes vanliga sociala budskap (Beklagar sorgen, Har den äran, Gott nytt år) till en högre nivå, för mottagarna och för avsändarna. Det är en förklaring till den växande populariteten. En annan är publikanpassningen. Snart kom den stora mängden att skrivas på svenska, och från högadliga blir föremålen och adressaterna alltmer "vanligt folk", präster, handlare, hantverkare, tjänstemän. På 1700-talet är den borgerliga förankringen markant. Den produktion som börjat på 1600-talet och ökat under 1700-talet levde också vidare därefter, mer sporadiskt in på 1900-talet.

Vår tids forskare dyker inte ned i tillfälleslitteraturen för att fiska poetiska pärlor. Det här är brukstexter, eller hellre funktionstexter. Ändamålet var viktigare än verkshöjden. Tillfällestrycken kallades förr gärna personverser. Särskilt på 1600–1700-talen är det tydligt hur författarna försöker knyta texterna nära till föremålen och göra dem personliga genom att alludera och vitsa på deras namn och

Samhällets läs- och skrivkunniga observerade noga de sociala tilldragelser som krävde en tryckt skrift. Över att stiftets biskop och akademins prokansler lyckligen anlant till sin lilla stad visade prästerskapet i Lund sin ödmjuka fågnad i tryck 1748 (ännu dock osäkra om ankomstdagen). Lika viktigt var det för den blekingska studentnationen vid den karolinska akademien att komma ihåg att hylla sin konung på födelsedagen 1765, det gjorde då också de småländska och östgötska nationerna.

Carl Gustav Berling, Lund, 1748. 346 x 225 mm.

Lund, 1765. 355 x 221 mm.

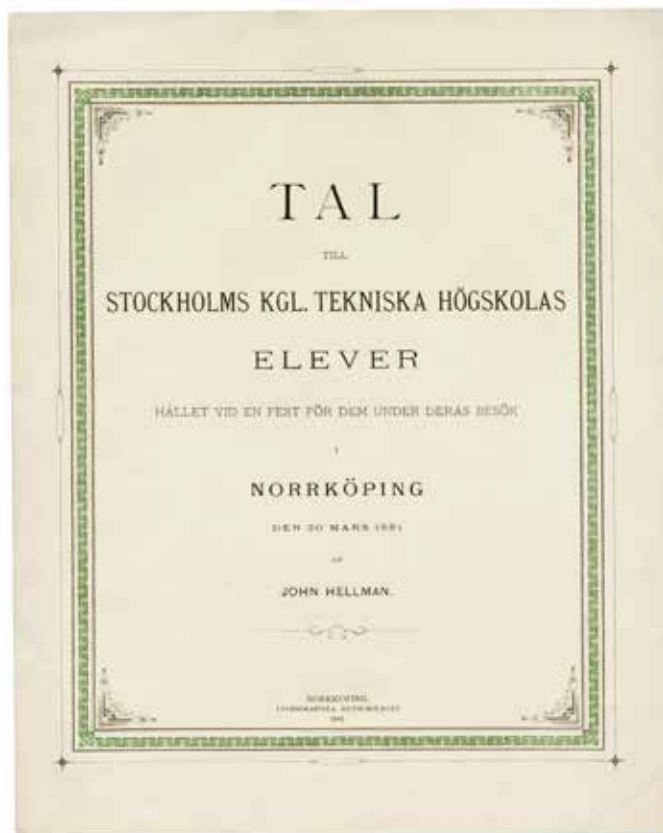
sysslor. Vid herr Brandbergs bröllop 1672 har Astrild "satt et Bærg i Brand", som brinner mer "än *Hekla* ok *Vesuv*", och bruksförvaltaren Hagtorn förbytte enligt gravskriften 1712 "alla timmeliga tings Bruk i thet ewiga Liusets Bruk".⁴ Avsändarna vill gärna visa sin närhet och delaktighet genom att underteckna med "en sorgbunden vän", "högstförpliktade vän och tjänare", "en brudens frände".

Tillfälleslitteraturen deltar i och kryddar det sociala livet genom att lyckönska och hedra personer och dagsaktuella tilldragelser. Men egentligen inte oreserverat. Dikten skulle fördela beröm och klander på ett rättvist sätt, efter mönster ända från antikens välta- lighet och poetik. Även om de flesta tillfällesskrifters strävan var människors ära och minne, kan målsättningen även vändas till det negativa, nid istället för beröm, eller bli satir och underhållning. Oavsett syfte blir texterna förunderliga personhistoriska källor till forskarens nytta och nöje.

I tillfällesdiktens genrer kunde författarna synliggöra samtiden. Föremålen för texterna är – eller fanns alldeles nyss – här och nu.

Christopher Reusner, Stockholm, 1617. 180 x 135 mm.

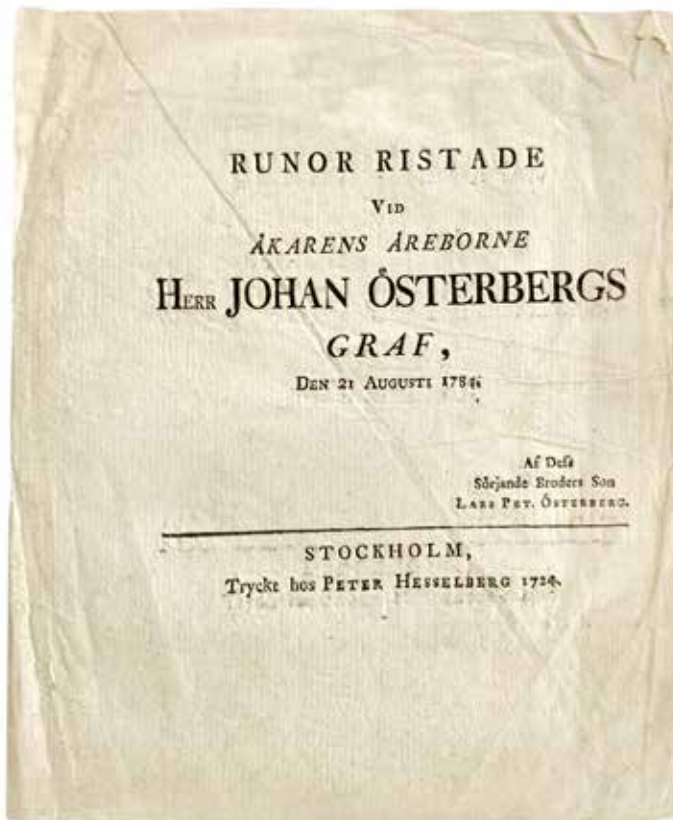

Lithografiska Aktie-bolaget, Norrköping, 1881. 270 x 215 mm.

Genom tiderna har dagens programpunkter gett upphov till olika grader av retorik. Den muntliga talekonstens makt har också snabbt mångfaldigats på papper. Denna likpredikan, med titeln inramad av dödens alla symboler, hölls 1617 över köpmannen Mårten Trotzig, han med den smala gränden i Gamla stan, och trycktes av kunglige boktryckaren Christoph Reusner på Själagårdsgatan. Mindre tilldragelser, som KTH:s studiebesök i Norrköping 1881, har också krävt sina orationer och därmed sina tryck. Här syns ett exempel från Lithografiska A-B där, grundat 1858 och på väg att bli Sveriges största tryckeri.

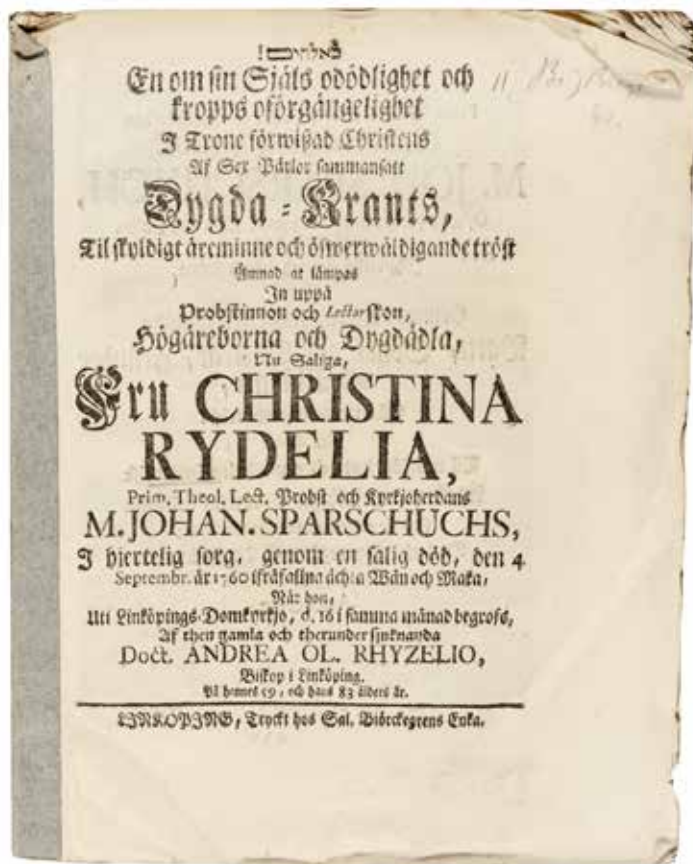
●
Tillfällenas adressater tillhörde alla åldrar och stånd. Tryckhistoria är socialhistoria. Mot slutet av 1700-talet kan man kanske rentav tala om grafisk jämställdhet i tillfällestrycken, vare sig Lars Österberg sörjer sin farbror åkaren vid hans begravning 1784 eller Carl Gustaf Leopold hyllar sin kunglige gynnares lilla son 1786, bägge i Stockholm.

Peter Hesselberg, Stockholm, 1784.

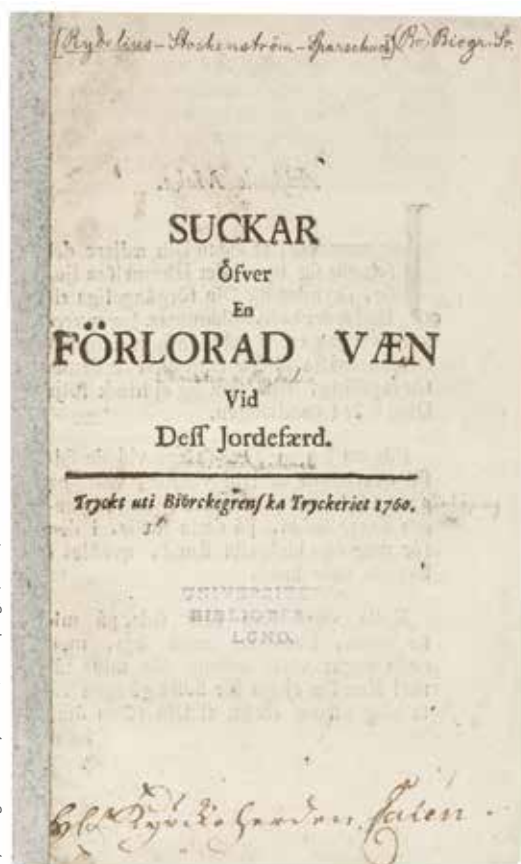

Kongl. Tryckeriet, Stockholm, 1786. 240 x 195 mm.

Björckegrenska Tryckeriet, Linköping, 1760. 172 x 108 mm.

Vid graven riktar sig talarna direkt till de efterlevande, tolkar sorgen och skänker tröst. Genom att trycka texterna och sprida dem förmedlas mening även till dem som inte kunde delta och minnet av de bortgångna fästs för evigt. När den på 1720-talet etablerade poeten Carl Eldh skrev över fältmarskalken Rehnsköld, för vilken "sielfwa Döden fasat" när han "Äran efterfarit I Heta och i Kiöld", har dennes mål nåtts: "Ryckets Äre-Lopp Det fyller Jorden opp". Men de flesta av Eldhs objekt tillhörde huvudstadens borgarklass. Då är det inte den dödas i strid vunna ära och rykte som skall lyftas. Krig har bytts till fred. Här betonas dygder som gudstro och redlighet. Vinhandlaren Höwet skötte sitt värv samvetsgrant: "Med oförfalskat Win Han dref en redlig Handel". Om handelsmannen Kallsten intygas: "Hans Handel war ett Wärcck som skiedde Gud til Ära".⁵

● Frihetstidens karaktär av både – och, mellan forntid och framtid, gäller också tillfällstrycken. Det kan illustreras av dessa två gravskrifter, den ena i traditionsbundet språk och typografi över en prästänka ur en latiniserad miljö (Christina Rydelia 1760), den andra i modernt snitt över en adelsdam ur en rentav förroman-tisk kultur på väg mot ett annat samhälle (Ingeborg Catharina Lilliehöök 1760), men bägge tryckta vid samma tid i samma stad och med bidrag av samma person.

Idén om jämlikheten i döden – tiggare, kung, kvittar lika – framhålls gärna programmatiskt, men textdräkt och tilltal måste ändå anpassas efter de stilkraV som gällde. Dessa varierade starkt över tid, rum och föremål. Det syns redan i tryckens klädedräkt, den grafiska gestaltningen. Förstasidorna på stormaktstidens högadliga gravskrifter, med specifikation av alla titlar och godsinnahav i ornamentalt fraktur, krävde gärna folioformat. Under frihetstiden reducerades allteftersom gravtryckens både pappersformat och textmängd mot en sober enkelhet i nyklassisk antikva. 1800-talet såg nya typsnitt.

Stormaktstidens kraftfulla framställningar av döden i gravdiktningen, ackompanjerade av grovt tillskurna träsnitt av dödsallar, liemän och kistor, har präglat vår tids bild av 1600-talets bild av döden. Fascinerade läsare applicerade den dubbelbottnade termen barock.

Ach jemmer thet är på denna här Werld med Menniskian ädleste Könet
Ty ängslan och grååt, är först hennes lååt, Sorg mödo bekymber
Till thess hon omkull, slät wändes i Mull, förrotnas och blifwer til intet.⁶

Hos en senare generations begravningsskald är livets sorg och dödens grymhet nedtonade. Från ortodoxi till romantik har synen på himmel och helvete förändrats. I stället för liv som evigt elände ses nu livet som lycka, om än blott efemär.

Gläd dig, yngling, i din himmel. Ack! All jordens glädje är
Som en hektisk rodnad för minuten
Öfver livets bleka kinder gjuten:
Gläd dig bättre der!⁷

Det trycktes faktiskt ungefär lika många tillfällesskrifter årligen under 1800-talets första decennier som under Columbus och Lucidors 1670-tal.

Författarna

I utgångsläget var också alla författare jämlika under den demonstrativa retorikens och den sociala konventionens färlor. Så står bland tillfällestrycken de få författare litteraturhistorien valt att minnas sida vid sida med tiotusentals ”okända” skribenter. Ty även

diktare som Stiernhielm, Lucidor, Runius, Brenner, Dalin, Bellman, skrev främst för Tillfället. Att grav- och bröllopspoesin samtidigt alltid kritiserades av kulturpersoner som ville rensa tryckproduktionen från det man menade lågt och banalt hjälpte knappast; Tegnér, Rydberg och andra 1800-talsdiktare fortsatte att skriva tillfällesvers. Men de flesta upphovspersoner kan kallas amatörer, tillfälliga ströjobbare i den samhälleliga textproduktionen.

Forskningen på området har strävat att sätta in produktionen i en social struktur. Tillfälleslitteraturen i Sverige är till dels en fråga om osäker privatekonomi. För 1600-talets studenter gällde det inte minst att dra in bidrag till uppehållet under studietiden. Om inte annat kunde den uppvaktande skribenten vid en begravning eller ett bröllop hoppas på den dusör, som enligt kutym skulle vara husets tacksamma gensvar. Belöningen för en vanlig gravskrift kunde vara 20 till 50 daler kmt, motsvarande en månadslön för en kopist eller en tunna råg. Att flera förordningar på 1600-talet strängt förbjöd poetiskt tiggeri, om skriften var 'obedin', innebar en varning till huvudstadsskiktet av frilansande kulturarbetare. Det var också en del i en strävan att stävja högadelns lyxkonsumtion. Påbuden hade föga effekt.

Men inte minst får tillfällena ses som en arena för tidens klient-system. För den som ville komma framåt i livet och nå en ställning gällde att uppvakta och vinna en välvillig gynnare. Därför uppvaktar studenter sina professorer med dikter vid lägliga tillfällen, präster sina biskopar, gesäller sina mästare. Varje dedicerad dikt i en tillfällesmanifestation förväntades ge pekuniär utdelning. För den som visade en flyhänt skrivförmåga kunde porten öppnas till en informators- eller sekreteraretjänst i ett högadligt hus. Och sedan? Med rätt herre ett s.k. patronellt pastorat. Det kungliga kansliet är ett alternativ. Med en fast tjänst följde inte med säkerhet lön, men möjlighet till arvoden. Om kyrkoherden för predikan vid en bättre ställd bondes grav brukade få en ko, kunde ärkebiskopens oration över en död kung rendera ytterligare en årslön.

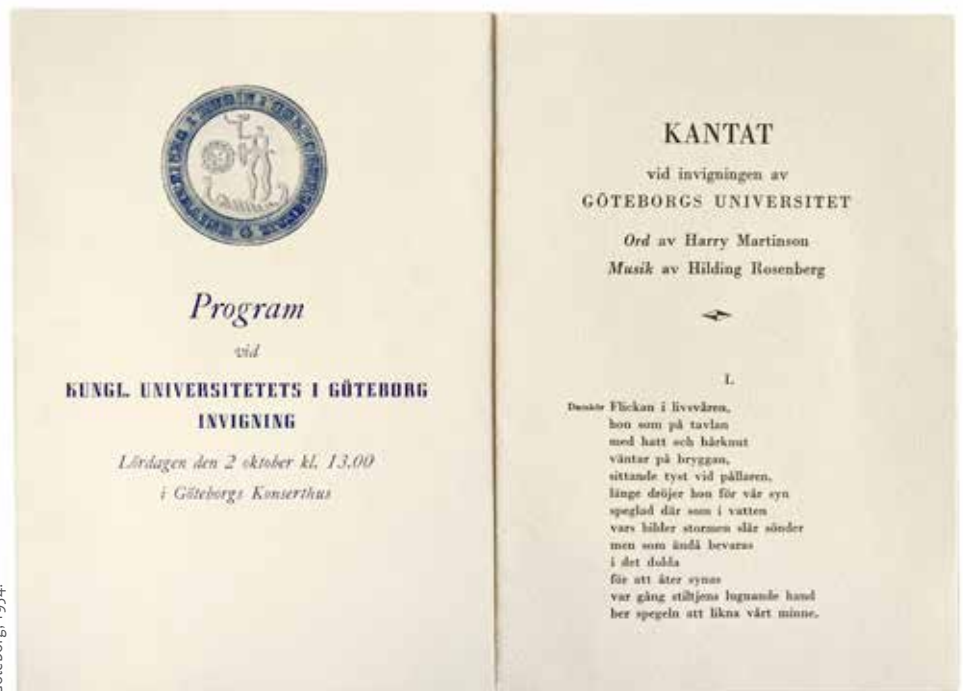
Men det sociala nätverket och tryggheten byggdes framför allt genom att befästa släkt- och familjebanden. Därför är det vanligaste vi möter, särskilt i borgerliga och prästerliga kretsar, att det är söner, döttrar, släktingar och vänner som "skyldigast" och "välment" tecknat sig i tryck vid bröllops- och begravningsdagar. Till god sed hör att visa sig ödmjukt medveten om sina brister. Om än förmågan

● Särskilt upplyftande vid högtidliga tillfällen har in på 1900-talet en genre som kantater (ord till musik) ansetts. Då anlätades gärna lokala förmågor eller vid behov nationens främsta krafter. Så t.ex. *Kantat vid invigningen av Akademiska Föreningens nybyggnad*, text av Nils Flensburg med musik av Alfred Berg (1911), och *Kantat vid invigningen av Göteborgs universitet*, dikt av Harry Martinson med musik av Hilding Rosenberg (1954). Den efemära karaktären är tydlig. Den förra är vikt och skrynklig kanske efter att ha transporterats i rockficka under den aktuella dagen, den senare däremot formatanpassad (br. 10 cm) till frackficka.

Aktiebolaget Skånska Centraltryckeriet, Lund, 1911. 289 x 227 mm.

Göteborg, 1954.

inte alltid motsvarar känslan, så gör man sig mödan. Ibland blir resultatet gripande. Vi förstår ju att begravningsdikternas ord om den tillkommande härligheten för den döda och den ljuva tröst det innebär för de efterlevande är den gängse kristna trons och antikens stoicisms hoptråcklade sammetsklädnad över tagelskjortan. Ändå kan vi idag knappt skymta den hjärtskärande verkligheten därbakom.

Tillfällestrycken fortsatte länge att vara en stabil produkt för landets alla småtryckerier, de som hittades under rubriken bok- och accidenstryckeri, eller bara det senare. Redan kring 1700 hade påhittiga tryckare lanserat varianten färdigtryckta nyårshälsningar med plats för egenhändig önskan.⁸ Diktningen fortsätter ändå oförtrutet under 1800-talet, men inte alltid längre i separattruck. Tidens tillfällestexter har redan börjat flytta till tidningar, kalendrar och personliga diktsamlingar. Gravdikterna och liktalen byter publiceringsform. Men industrialismens och nationalmonumentens tidevarv erbjuder trots allt en orgie i invigningar med hyllningar i dikt. Inte minst nya byggnader lockade till orationer. Dagsländor kan ske, men lika varaktiga som papperet – och det är inte dåligt.

Tillfälliga gravvårdar har fortsatt rests, och några står säkra kvar i litteraturen. Som Heidenstams snabbskrivna dikt till Frödings begravning i Klara kyrka 12 februari 1911: ”Bort gå de, stumma skrida de, en efter en till skuggornas värld”. Texten trycktes direkt och först i ett musiktryck med Alfvéns lika snabbskrivna tonsättning. Men behovet att hylla och ära finns ju fortfarande. Som ett slags urvattnad konvention lever tillfällesskrifterna tydligt kvar i dagstidningarnas nekrologer och dödsannonser med ett standardsortiment av passande verser, som den klassiska om det långarmade paret: ”Mor har räckt ut handen/Far har fattat den/På andra stranden/Mötas de igen.”⁹

NOTER

1. Litteraturhistorien följde från början spåren från 1700-talets ilskna kritiker av bruksdiktningen med Kellgren i spetsen. Det var svårt att förstå en litteratur som inte hade det individuella geniet som norm. Småningom trängde en mer kultursociologisk syn in. Under de senaste femtio åren har det vetenskapliga studiet av tillfälleslitteraturen i dess olika former fått ett markant uppsving. Fältet är spännande för forskningen därför att materialet är så omfattande och erbjuder så många infallsvinklar. Tryckprodukterna kan ses som delar i en bredare kultursociologisk kontext, där ritualer och konventioner vid fester och ceremonier präglar olika tider

och samhällsklasser. Texternas språk och stil följer poetikens och retorikens utveckling. Författare att studera är både de mycket kända och de många ännu okända eller anonyma. Den stora omfattningen gör det möjligt att förfina den breda statistiska analysen.

2. Med (tryckta) ”böcker” menar jag i traditionell bibliotekarisk mening produkter i kodexform på mer än 48 sidor med titel och författare. ”Tryck” är ett vidare begrepp.

3. Mycket i det följande bygger på gamla artiklar av mig: ’Vad är tillfällesdiktning?’, *Personhistorisk tidskrift*, 76 (1980), s. 25–41; ’Tryckt för tillfället’, Järv, Harry & Johansson, Egil (red.), *Den svenska boken 500 år*, Liber Förlag, Stockholm, 1983, s. 235–258; ’Diktning för tillfället’, Christensson, Jakob (red.), *Signums svenska kulturhistoria Stormaktstiden*, Signum, Lund, 2005, s. 513–529, 604–606. Men det finns modernare sammanfattningar: t.ex. inledningarna i Hansson, Stina, *Svensk bröllopsdiktning under 1600- och 1700-talen: renässansrepertoarernas framväxt, blomstring och tillbakagång*, Litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet, Göteborg, 2011, och i Möller, Daniel, *Fänad i helgade grifter: svensk djurgravpoesi 1670–1760*, Ellerström, Diss. Lunds universitet, 2011, Lund, 2011. Av vikt i sammanhanget är också de inledande avsnitten i Stenberg, Göran, *Döden diktar: en studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-talen*, Atlantis, Diss. Stockholms universitet, Stockholm, 1998. Fortsatt nyttig läsning är Platen, Magnus von, *Yrkesskalder – fanns dom?: om tillfällespoeternas försörjningsfråga*, Förf., Stockholm, 1985, vars rika data belyser mer än tillfällesdiktningens ekonomi. För vidare nyfikna hänvisar jag till den massiva antologin Jönsson, Arne, Lindgärde, Valborg, Möller, Daniel & Vetushko-Kalevich, Arsenii, *Att dikta för livet, döden och evigheten: tillfällesdiktning under tidig-modern tid*, Makadam förlag, Göteborg, 2020; bidragen där inriktas mot många delområden, ofta udda men intressanta, och den har en omfattande litteraturförteckning, s. 733–785. Om tillfallestryck i bibliotek är Östen Hedin om KB av särskilt intresse: ’Tillfällesdikten på Kungliga biblioteket: ett okänt kapitel i bibliotekets historia’, s. 683–725.

4. Lucidor, *Samlade dikter*, Svenska vitterhetssamf. (SVS), Stockholm, 1997, s. 84, resp. Runius, Johan, *Dudaim*, 2, Stockholm, 1715, s. 147.

5. Eldh, Carl, *Myrthen och cypresser, tid efter annan, upfundne och sammanbundne af Carl Eldh*, Stockholm, 1725, s. 130–132, 138 resp. 134.

6. Grufvenberg, P., 1669, cit. eft. Ståhle, Carl Ivar, *Vers och språk i Vasatidens och stormaktstidens svenska diktning*, Norstedt, Stockholm, 1975, s. 307.

7. Tegnér, Esaias, 1825, cit. eft. Christina Svensson i *Att dikta för livet, döden och evigheten* 2020, s. 97.

8. Lindgärde, Valborg, *Att dikta för livet, döden och evigheten* 2020, s. 285–286.

9. Exempel: DN 2023-03-17.

V · Ord, bilder och bruk

A.B. WILH. SONESSON & CO

Skrufmejslar.

N:r 99.

Svenskt fabrikat. Helt af stål i ett stycke.

Totallängd	mm.	155	175	185	210	220
Pris pr st.	Kr.	0.20	0.25	0.30	0.40	0.45

N:r 100.

Svenskt fabrikat. Helt af stål i ett stycke.

Totallängd	mm.	150	200	250	300
Pris pr st.	Kr.	0.65	0.85	1.—	1.20

N:r 86.

Am. Stanley med stålklina och polerad trähandtag.

Klingans längd	eng. tum	3	4	5	6	8
	mm.	76	102	127	152	203
Pris pr st.	Kr.	0.40	0.50	0.60	0.70	0.95

N:r 80.

Am. Stanley med rund stålklina och trähandtag.

Klingans längd	eng. tum	4	6	8	10
	mm.	102	152	203	254
Pris pr st.	Kr.	0.50	0.70	0.80	1.—

N:r 610.

N:r 610. Am. fabrikat. Extra solid för gröfre arbeten, med klinga och stomme i ett stycke. Klingans öfre del är utsmidd till 4-kant, ansats för att möjliggöra hårdare tilldragnings eller lossande af skruven med tillhjälp af skrufnyckel.

Totallängd 240 mm. Klingans längd 115 mm. Pris pr st. Kr. 4.—

N:r 330.

N:r 330. Amerikanskt fabrikat. Försedd med isolering af hårdgummi vid klingans fäste. Lämp-
lig för elektriska arbeten.

Klingans längd	eng. tum	4	6	8
	mm.	102	152	203
Pris pr st.	Kr.	1.60	2.40	3.—

N:r 232.

N:r 232. Am. fickskrufmejsel. Elegant förnicklad utförande. Klingan kan lätt drivas i skaftet, då verktyget ej är i bruk. Då muttern lossas, springer klingan automatiskt fram ur skaftet. Längd utdragen 150 mm. Pris pr st. Kr. 2.70

N:r 66.

N:r 66. Am. spärrskrufmejsel af precisionsfabrikat för både höger- och vänstergång. Försedd med spärr, så att greppet om handtaget hela tiden kan bibehållas. Spärren kan låsas, hvarje-
nom klingan blir fast som i en vanlig mejsel.

Klingans längd	eng. tum	2	3	4	6
	mm.	51	76	102	152
Pris pr st.	Kr.	1.60	2.—	2.20	2.70

Spiralspärr-Skrufmejsel.

N:r 555.

Am. precisionsfabrikat.

Medelst en anslagsknapp ögonblickligt ställbar för höger-, vänstergång eller fast.

Längd utdragen med mejsel 470 mm. Pris komplett med 3 mejslar Kr. 6.50.

Kanslichef, skolmåltidsföreståndare och svettskrapa

Svenska Akademiens ordbok och vardagstrycket

CECILIA BERGMAN

”Men hur hittar ni alla orden?” är en vanlig fråga jag får när jag berättar om mitt arbete på Svenska Akademiens ordbok (SAOB), ”Ja, alltså, vi har ju ett material” svarar jag och berättar om vårt arkiv med kapslar (små lådor i papp) fyllda av excerpiter (citater på lappar i format som passar kapslarna) och om hur vi har haft excerpiter anställda som har skrivit av lämpliga citat enligt noggranna instruktioner från redaktionen. Där har sedan alla ord stått i alfabetisk och kronologisk ordning och väntat på sin tur att skrivas. (2–3)

Och i bästa fall har det fungerat precis så, att materialet vi behövt har legat snyggt och prydligt i sina kapslar. Vi beskriver språket från 1521 till i dag och har excerperat en mängd olika källor för att få ett så varierat material som möjligt. Gustav Vasas registratur, bibelöversättningar, lexika, encyklopedier, vetenskaplig litteratur inom olika ämnesområden, skönlitteratur, rättsprotokoll, juridisk litteratur, kokböcker och en hel del handskrifter med bouppteckningar och förrådsinventeringar är exempel på källor som använts.

På ordjakt

Men trots vårt rika material händer det ändå allt som oftast att något saknas.

I dag är det relativt enkelt att komplettera och kontrollera sitt material med hjälp av konkordanser och digitala sökmotorer. Databaser som Litteraturbanken och Svenska dagstidningar är guld värda

1. Sonessons huvudkatalog från 1920 är den källa från vardagstrycket som SAOB använt flitigast. Att få bilder på maskiner och verktyg har varit värdefullt för att skriva definitioner.

för att komplettera ordboksmaterialet med både yngre och äldre belägg.

Internet och smidiga konkordanser har dock bara funnits tillgängliga för redaktionen under en väldigt begränsad del av SAOB:s historia. Vi har i stället haft förmånen att ha fri tillgång till magasinerna på Lunds universitetsbibliotek. 1907 flyttade biblioteket in i det nya huset på Helgonabacken, men redan 1906 hade ordboksredaktionen flyttat in i Scriptoriet, lokaler byggda och anpassade för ordboksarbetet. Ordboksredaktionen bedrev sitt arbete i Scriptoriet fram till 1994 då platsbristen blivit för stor både för ordboksredaktionen och biblioteket. Numera huserar vi i egna lokaler på Dalbyvägen.

I Svenska Akademiens stadgar från 1786 finns inskrivet att Akademien ska göra en ordbok över det svenska språket. Olika försök gjordes med denna uppgift men inte förrän i slutet på 1800-talet hade man funnit den rätta formen för arbetet. SAOB är kusin med andra stora ordboksprojekt och liknar kanske främst Oxford English Dictionary (OED) i sitt sätt att ställa upp ordboksartiklarna. Med denna ordbok som förebild startade arbetet i Lund på 1880-talet och man hade till en början problem att hitta en lämplig lokal för redaktionen.

2. Excerpt, det vill säga ett textutdrag ur en av SAOB:s många källor.

3. Äldre variant av kapsel som SAOB förvarat sina excerpter i.

4. Scriptoriet med alla sina kapslar och ordboksassistenter som arbetar med att förbereda materialet. Fotograf: Per Bagge 1928.

SAOB och Lunds universitetsbibliotek

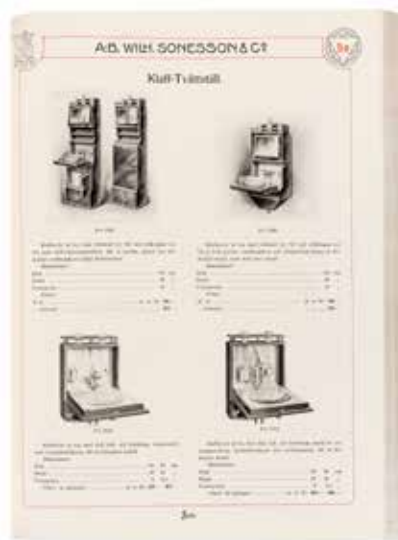
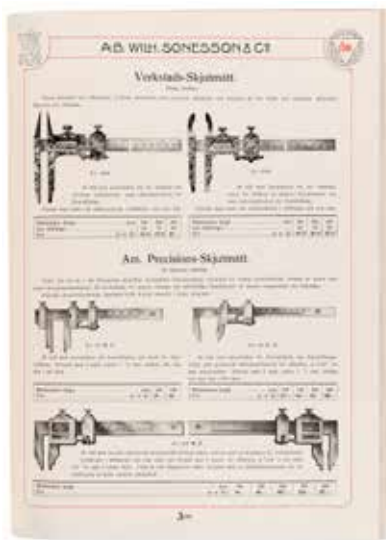
Redan från start fanns en stark koppling mellan ordboksredaktionen och Lunds universitetsbibliotek. När man läser om denna tid slås man av de nära kontakterna och hur liten den akademiska världen var. Innan SAOB fått ordning på sin lokalsituation hade man sitt material inhyst i universitetsbibliotekets lokaler i Lundagård, med benäget tillstånd av Elof Tegnér (överbibliotekarie 1883–1900), bror till Esaias Tegnér den yngre, sedermera chef på SAOB. Carl af Petersens (överbibliotekarie 1900–1918) skötte under en lång tid SAOB:s räkenskaper eftersom det ansågs att någon utanför redaktionen skulle ansvara för ekonomin. Evald Ljunggren (överbibliotekarie 1918–1932) hade innan han blev bibliotekschef arbetat som redaktör på ordboken och när redaktionen behövde någon som kontrollerade citaten som man använde sig av i ordboksartiklarna var det naturligt att anställa en bibliotekarie. Anders Malm, som sannolikt var ordbokens första citatkontrollant, delade sin arbetstid mellan biblioteket och ordboksredaktionen.¹ (4)

Inne i Scriptoriet där ordboken hade sina lokaler växte efter hand ett eget bibliotek fram, men tillgången till ett nationalbiblioteks samlingar har alltid varit viktigare för arbetet med ordboken än det egna biblioteket. Ordbokens personal gick, som sagt, fritt i magasin och kunde också låna in böcker till Scriptoriet. Långlån har varit vanliga och det händer än i dag att universitetsbibliotekets personal hittar gamla handskrivna kvitton på utlån till SAOB i sina magasin och vi kan bli påmind om att en bok som vi trott varit vår egentligen tillhör biblioteket. Som tur är har alla inblandade varit noggranna med stämplat och katalogiseringar så det brukar vara lätt att utreda vem boken tillhör. Och nu när vi har haft skilda lokaler i nära nog 30 år är de flesta sådana gamla lån lösta.

Man tog sig på den tiden lätt från Scriptoriets olika våningar direkt ut till olika avdelningar i biblioteket. Det var en möjlighet man flitigt använde sig av, dels för att kontrollera belägg man ville använda, dels för att komplettera materialet med sådant som saknats.

Stegen till småtrycket

Från ett trapphus utanför Scriptoriet kom man vidare till bibliotekets femte våning. Härifrån kunde man med hjälp av en nedfällbar stege ta sig upp till ett förråd där ordboksredaktionen förvarade

Schmidts Boktryckeri A.-B., Helsingborg, 1920. 338 x 257 mm.

5. Sonessons huvud-katalog.

äldre ordboksmaterial. Från det förrådet kunde man ta sig direkt till det som vi på ordboksspråk alltid kallar "småtrycket", men vars benämning numera är "vardagstrycket".

Skjutmått, skrufmejslar och klaff-tvättställ

Att kalla vår mest använda källa för just småtryck är dock lite missvisande. *Hufvudkatalog. Aktiebolaget Wilh. Sonesson & Co.* från 1920 är både större och tyngre än Gustav Vasas bibel. Vi har använt den som källa i SAOB tusentals gånger för allehanda tekniska termer och använder den fortfarande så pass frekvent att vi har den på långlån. Första gången vi använde katalogen var i artikeln "inställbarhet" tryckt 1933. Det verkar alltså som att det tog ett tag för redaktionen att hitta denna praktiska källa, men när man väl funnit den bestämde man sig uppenbarligen för en grundlig excerpering.

Sonessons *Hufvudkatalog* är ett praktverk tryckt i en numrerad upplaga om 10 000 exemplar och universitetsbiblioteket har nummer 192, dedicerad för hand till "Kungl. Universitetets Bibliotek Lund". (1, 5) 126 ton papper har åtgått till tryckningen kan vi läsa i förordet till katalogen och man anar en viss stolthet över denna aktiebolagets fjärde katalog. Katalogen består av sju avdelningar och är rikt illustrerad med teckningar men saknar exakta priser:

Brödkavlar N:ris 41.20867 och 41.20868, av svarvad björk. Låga rust-handtagen. Brödkavle N: 41.20867, längd utom handtag ca 19 cm. Pris pr st. 42 öre. Brödkavle N: 41.20868, längd utom handtag ca 29 cm. Pris pr st. 75 öre.

Brödnaggar N:ris 41.20869 och 41.20870, av svarvad björk. Låga rust-handtagen. Brödnagg N: 41.20869, längd utom handtag ca 19 cm. Pris pr st. 54 öre. Brödnagg N: 41.20870, längd utom handtag ca 29 cm. Pris pr st. 73 öre.

Brödnagg N: 41.20871, av svarvad björk. Längd 19 cm. Pris pr st. 55 öre.

Brödnagg N: 41.20872, av svarvad björk. Längd 19 cm. Pris pr st. 55 öre.

Brödnagg N: 41.20873, av svarvad björk. Längd 19 cm. Pris pr st. 55 öre.

Brödnagg N: 41.20874, av svarvad björk. Längd 19 cm. Pris pr st. 55 öre.

Brödnagg N: 41.20875, av svarvad björk. Längd 19 cm. Pris pr st. 55 öre.

Brödnagg N: 41.20876, av svarvad björk. Längd 19 cm. Pris pr st. 55 öre.

Brödnagg N: 41.20877, av svarvad björk. Längd 19 cm. Pris pr st. 55 öre.

Bakformar N:ris 41.20791 och 41.20792, av kraftig bleckplåt. Bakform N: 41.20791, storl. 20 cm. i diam., höjd 5 cm. Pris pr st. 37 öre. Bakform N: 41.20792, storl. 24 cm. i diam., höjd 7 cm. Pris pr st. 58 öre.

Bakformar N:ris 41.20795 och 41.20796, av prima bleckplåt, m. löstgärbottnen. Bakform N: 41.20795, storlek 20 cm. i diameter. Pris pr st. . . . Kr. 1.25 Bakform N: 41.20796, storlek 25 cm. i diameter. Pris pr st. . . . Kr. 1.85

Bakformar N:ris 41.20799 och 41.20800, av prima bleckplåt, m. löstgärbottnen. Bakform N: 41.20799, storlek 20 cm. i diameter. Pris pr st. . . . Kr. 1.25 Bakform N: 41.20800, storlek 25 cm. i diameter. Pris pr st. . . . Kr. 1.85

Bakformar N:ris 41.20803 och 41.20804, av prima bleckplåt, m. löstgärbottnen. Bakform N: 41.20803, storlek 20 cm. i diameter. Pris pr st. . . . Kr. 1.25 Bakform N: 41.20804, storlek 25 cm. i diameter. Pris pr st. . . . Kr. 1.85

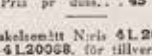
Bakformar N:ris 41.20807 och 41.20808, av prima bleckplåt, m. löstgärbottnen. Bakform N: 41.20807, storlek 20 cm. i diameter. Pris pr st. . . . Kr. 1.25 Bakform N: 41.20808, storlek 25 cm. i diameter. Pris pr st. . . . Kr. 1.85

Bakformar N:ris 41.20811 och 41.20812, av prima bleckplåt, m. löstgärbottnen. Bakform N: 41.20811, storlek 20 cm. i diameter. Pris pr st. . . . Kr. 1.25 Bakform N: 41.20812, storlek 25 cm. i diameter. Pris pr st. . . . Kr. 1.85

Bakelseform N: 41.1763, av bleck, rund. Storlek 6 1/2 cm. i diameter. Pris pr dus. . . 45 öre. Bakelseform N: 41.1763, av bleck, samma utseende som N: 41.1762, men avlång. Längd 8 cm., bredd 5 1/2 cm. Pris pr dus. . . 45 öre.

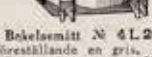
Bakelsemätt N:ris 41.20085 och 41.20086, för tillverkning av s. k. svajghävar. Av tjock och stadig bleckplåt. Bakelsemätt N: 41.20085, föreställande en gulbe. Längd 18 cm. Pris pr st. 42 öre. Bakelsemätt N: 41.20086, föreställande en grå. Längd 17 1/2 cm. Pris pr st. 42 öre.

Bakelsemätt N:ris 41.20087 och 41.20088, för tillverkning av s. k. svajghävar. Av tjock och stadig bleckplåt. Bakelsemätt N: 41.20087, föreställande en topp. Längd ca 10 1/2 cm. Pris pr st. . . 42 öre. Bakelsemätt N: 41.20088, föreställande en gris. Längd 17 cm. Pris pr st. 42 öre.

Bakelsemätt N:ris 41.20089 och 41.20090, för tillverkning av s. k. svajghävar. Av tjock och stadig bleckplåt. Bakelsemätt N: 41.20089, föreställande en fisk. Längd 17 1/2 cm. Pris pr st. 42 öre. Bakelsemätt N: 41.20090, föreställande en fisk. Längd 17 1/2 cm. Pris pr st. 42 öre.

Bakelsemätt N:ris 41.20091 och 41.20092, för tillverkning av s. k. svajghävar. Av tjock och stadig bleckplåt. Bakelsemätt N: 41.20091, föreställande en fisk. Längd 17 1/2 cm. Pris pr st. 42 öre. Bakelsemätt N: 41.20092, föreställande en fisk. Längd 17 1/2 cm. Pris pr st. 42 öre.

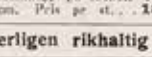
Bakelsemätt N:ris 41.20093 och 41.20094, för tillverkning av s. k. svajghävar. Av tjock och stadig bleckplåt. Bakelsemätt N: 41.20093, föreställande en fisk. Längd 17 1/2 cm. Pris pr st. 42 öre. Bakelsemätt N: 41.20094, föreställande en fisk. Längd 17 1/2 cm. Pris pr st. 42 öre.

Bakelsemätt N:ris 41.20095 och 41.20096, för tillverkning av s. k. svajghävar. Av tjock och stadig bleckplåt. Bakelsemätt N: 41.20095, föreställande en fisk. Längd 17 1/2 cm. Pris pr st. 42 öre. Bakelsemätt N: 41.20096, föreställande en fisk. Längd 17 1/2 cm. Pris pr st. 42 öre.

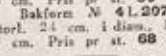
Bakelsemätt N:ris 41.20097 och 41.20098, för tillverkning av s. k. svajghävar. Av tjock och stadig bleckplåt. Bakelsemätt N: 41.20097, föreställande en fisk. Längd 17 1/2 cm. Pris pr st. 42 öre. Bakelsemätt N: 41.20098, föreställande en fisk. Längd 17 1/2 cm. Pris pr st. 42 öre.

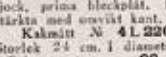
Bakelsemätt N:ris 41.20099 och 41.20100, för tillverkning av s. k. svajghävar. Av tjock och stadig bleckplåt. Bakelsemätt N: 41.20099, föreställande en fisk. Längd 17 1/2 cm. Pris pr st. 42 öre. Bakelsemätt N: 41.20100, föreställande en fisk. Längd 17 1/2 cm. Pris pr st. 42 öre.

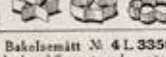
Bakform N:ris 41.20793 och 41.20794, av tjock, stadig bleckplåt. Med rör. Bakform N: 41.20793, storl. 20 cm. i diam., höjd 5 cm. Pris pr st. 50 öre. Bakform N: 41.20794, storl. 24 cm. i diam., höjd 7 cm. Pris pr st. 68 öre.

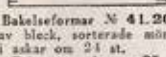
Bakform N:ris 41.20795 och 41.20796, av tjock, stadig bleckplåt. Med rör. Bakform N: 41.20795, storl. 20 cm. i diam., höjd 5 cm. Pris pr st. 50 öre. Bakform N: 41.20796, storl. 24 cm. i diam., höjd 7 cm. Pris pr st. 68 öre.

Bakform N:ris 41.20797 och 41.20798, av tjock, stadig bleckplåt. Med rör. Bakform N: 41.20797, storl. 20 cm. i diam., höjd 5 cm. Pris pr st. 50 öre. Bakform N: 41.20798, storl. 24 cm. i diam., höjd 7 cm. Pris pr st. 68 öre.

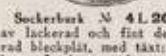
Bakform N:ris 41.20799 och 41.20800, av tjock, stadig bleckplåt. Med rör. Bakform N: 41.20799, storl. 20 cm. i diam., höjd 5 cm. Pris pr st. 50 öre. Bakform N: 41.20800, storl. 24 cm. i diam., höjd 7 cm. Pris pr st. 68 öre.

Bakform N:ris 41.20801 och 41.20802, av tjock, stadig bleckplåt. Med rör. Bakform N: 41.20801, storl. 20 cm. i diam., höjd 5 cm. Pris pr st. 50 öre. Bakform N: 41.20802, storl. 24 cm. i diam., höjd 7 cm. Pris pr st. 68 öre.

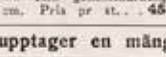
Bakform N:ris 41.20803 och 41.20804, av tjock, stadig bleckplåt. Med rör. Bakform N: 41.20803, storl. 20 cm. i diam., höjd 5 cm. Pris pr st. 50 öre. Bakform N: 41.20804, storl. 24 cm. i diam., höjd 7 cm. Pris pr st. 68 öre.

Bakform N:ris 41.20805 och 41.20806, av tjock, stadig bleckplåt. Med rör. Bakform N: 41.20805, storl. 20 cm. i diam., höjd 5 cm. Pris pr st. 50 öre. Bakform N: 41.20806, storl. 24 cm. i diam., höjd 7 cm. Pris pr st. 68 öre.

Bakform N:ris 41.20807 och 41.20808, av tjock, stadig bleckplåt. Med rör. Bakform N: 41.20807, storl. 20 cm. i diam., höjd 5 cm. Pris pr st. 50 öre. Bakform N: 41.20808, storl. 24 cm. i diam., höjd 7 cm. Pris pr st. 68 öre.

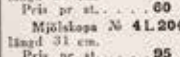
Bakform N:ris 41.20809 och 41.20810, av tjock, stadig bleckplåt. Med rör. Bakform N: 41.20809, storl. 20 cm. i diam., höjd 5 cm. Pris pr st. 50 öre. Bakform N: 41.20810, storl. 24 cm. i diam., höjd 7 cm. Pris pr st. 68 öre.

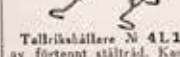
Mjölöksp N: 41.8747, av bleckplåt, med bakstycke och handtag av trä. Längd ca 19 cm. Pris pr st. . . 20 öre.

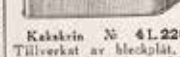
Mjölöksp N: 41.20205, av trä, längd ca 21 1/2 cm. Pris pr st. . . 25 öre.

Mjölöksp N: 41.20457, av extra kraftig, förtent plåt, helprövad. Mjölöksp N: 41.20457, längd 23 cm. Pris pr st. . . 60 öre. Mjölöksp N: 41.20458, längd 31 cm. Pris pr st. . . 95 öre.

Tallrikshållare N: 41.1561, av förtent ställrad. Kan lätt fastslås på en vanlig tallrik. Pris pr st. . . 22 öre.

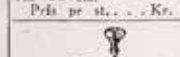
Kakskrin N: 41.22001, Tillverkat av bleckplåt, lackerat. Med handtag och hängsnytt. Locket med glödlamp. Längd 25 cm., bredd 18 cm., höjd 13 cm. Pris pr st. . . Kr. 1.75

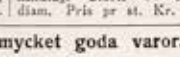
Knivlåda N: 41.20058, av furu, delad i 3 avdelningar. Med handtag. Storl. ca 17 1/2 x 30 cm. Stark o. praktisk. Pris pr st. . . 55 öre. Knivlåda N: 41.21071, av ek, delad i två avdelningar. Med handtag. Storl. 17 1/2 x 30 cm. Pris pr st. . . 85 öre.

Knivlåda N: 41.21099, av prima bleckplåt i två avdelningar. Fint lackerad, utvändigt i brun och inuti i gul färg samt den översta kanten guldsvensad. Med handtag. Längd ca 29 cm., bredd ca 21 cm. Pris pr st. . . Kr. 1.75

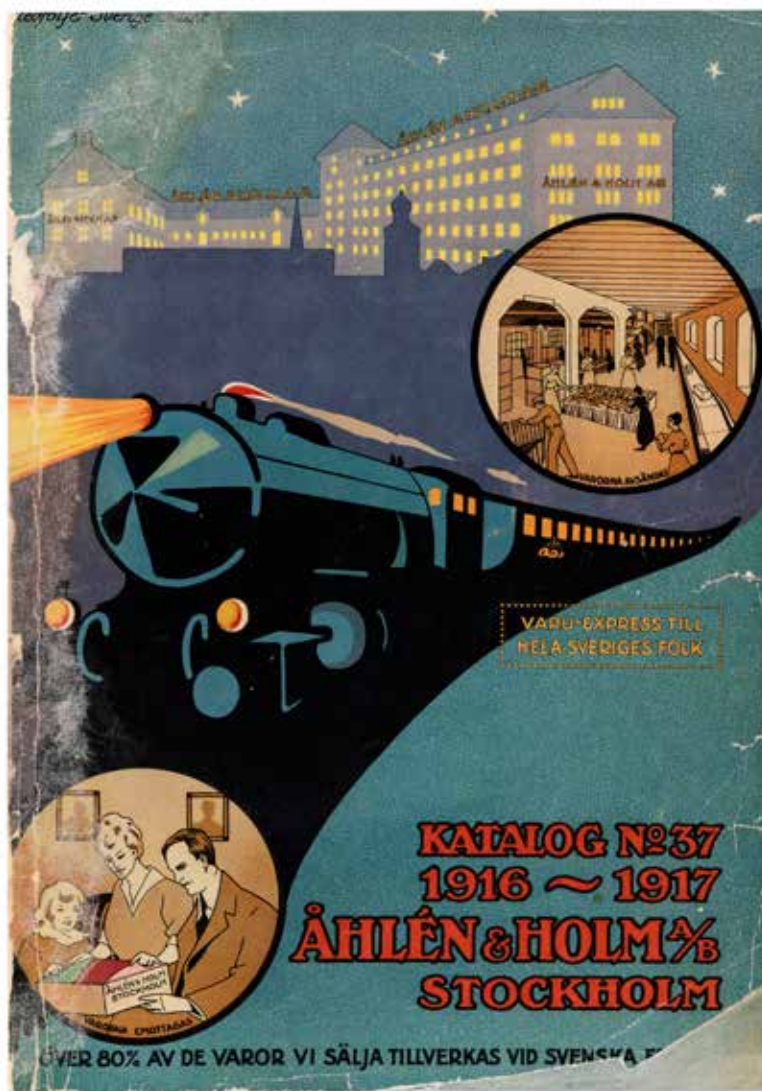

Kaffebrännare N: 41.20847, av kraftig plåt. Med tråhandtag. Storl. 18 cm. i diam. Pris pr st. Kr. 1.25

Kaffebrännare N: 41.20848, av kraftig plåt. Med tråhandtag. Storl. 18 cm. i diam. Pris pr st. Kr. 1.25

Vår sortering av husgerådssaker är synnerligen rikhaltig och upptager en mängd mycket goda varor.

6–7. Åhléns kataloger har varit användbara för att belägga husgeråd, kläddetaljer, hygienartiklar m. m.

”Samtliga i katalogen angifna priser äro utan förbindelse och i en del fall underkastade högre eller lägre tillägg, beroende på att katalogen utarbetats under världskriget, och det varit omöjligt förutse de enorma prisförändringar, som ägt rum.” Inget är nytt under solen tänker jag hundra år senare, åter i en tid av krigstillstånd och hög inflation.

Just de rikliga illustrationerna var nog särskilt avgörande för att ordboksredaktionen skulle få upp ögonen för denna katalog. Huma-

- 8. Årsredovisning från Boliden, använd en gång i SAOB för att belägga "takvärde".
- 9. Studiehandbok från Uppsala universitet, använd en gång i SAOB för att belägga den betydelse av "svårighet" som har med examinationsbedömningar att göra.

nister som ska beskriva tekniska ord kan behöva avancerade illustrationer för att försäkra sig om en korrekt beskrivning.

Småtrycket uppfattades nog av redaktionen som ett gott, om än lite rörigt, komplement för att leta efter ord man tyckte sig sakna i det egna materialet. Här fanns kataloger och broschyrer av allehanda slag, ofta i ganska begränsat omfång som man kunde bläddra i för att ganska snabbt hitta det man letade efter. Kanske ett klädesplagg man saknade belägg för, något specifikt tyg, en sminkdetalj eller något kokkärl. Kataloger från NK och Åhlén & Holm har använts en del under åren. (6-7)

Och vad gjorde man på 1950-talet när man skulle definiera ordet rabbin och bara hade äldre belägg på ordet? Man slog upp en rabbin i telefonkatalogen förstås och fick på så sätt enkelt ett modernt belägg. I telefonkataloger har vi också hittat belägg för en rad andra yrkestitlar t. ex. juvelerare, kaféinnehavare, kakelfabrikant, kanslichef, klädmäklare, kyrkogårdssyssloman, perukmakare, planteringsinspektör, rustmästare, rörinstallatör, skolmåltidsföreståndare och telefonist.

Men många av de källor ordboken har använt från småtrycket har man brukat enbart för ett enda ord i SAOB. Det talar för att man

använde sig av materialet på samma sätt som vi använder sökmotorer i dag. Man tar en snabb titt för att kolla om ett ord eller en betydelse man tycker saknas går att belägga med lämplig källa.

”Takvärde” är i ordboken belagt med en hänvisning till en årsredovisning från Boliden.² Det är den enda gången Bolidens årsredovisningar använts. (8)

En studiehandbok från Uppsala används för att belägga den särskilda betydelsen av ”svårighet” som har att göra med nivåer för olika examina.³ (9)

”Kedjebok” beläggs ur en broschyr från Klemmings antikvariat, ”sång” betraktad som undervisningsämne beläggs ur utbildningsmaterial från Malmö högskola och ”svettskrapa” beläggs ur en katalog från Hööks sadelmakeri.⁴ Och så där fortsätter det.

Livet efter Öxla

Det allra sista bandet av ordboken gick till tryck 2023. Men arbetet tar inte slut i och med att vi sätter punkt efter Ö utan vi är i full gång med att planera för en revidering av ordboken. Vi håller just nu på att ta fram en digital korpus som ska hjälpa oss att skriva artiklar på saknade moderna ord och lägga till betydelser som tillkommit under tillkomsttiden av SAOB. Med denna korpus kommer vi att ha ett färdigt digitalt material att använda och citatkontrollen kommer att bli betydligt effektivare när var och en på redaktionen kommer att kunna sitta vid sin dator och läsa in sig på allt material. Men nog kommer vi att lite nostalgiskt se tillbaka på den tid när man behövde fälla ned en stege och klättra upp på en vind för att leta efter saknade ord.

NOTER

1. Uppgifterna om SAOB:s historia har jag främst tagit ur: Svensson, Lars, ’En sekellång relation. Svenska Akademiens ordbok och Universitetsbiblioteket i Lund’, i Håkansson, Håkan & Nylander, Eva Nilsson (red.), *”Här får intet arbete utföras” Universitetsbiblioteket 100 år på Helgonabacken*, 2007, s. 168–185.

2. Boliden, Årsredovisning 1972.

3. Uppsala universitet. *Filosofiska fakultetens Studiehandbok. 2. Studieplaner för fakultetsexamina 1913*.

4. *Meddelanden för bokvänner från H. Klemmings antikvariat*, 1918; *Högre musikutbildning i Sverige*. Musikhögskolan i Malmö prospekt, 1988; *Höök-katalogen*. Våren–somnaren 1987, Hööks sadelmakeri.

**BROSCHYRER
ANNONSER
DM-MATERIAL
LOGOTYPER
FÖRPACKNINGAR
SKYLtar
AFFISCHER
DEKALER
ETIKETTER
BLANKETTER
VISITKORT
OFFSETTRYCK
SCREENTRYCK
RELIEFTRYCK
BLANKETTROTATION**

Allt från idé till grafisk utformning till färdigt tryck.
Gör ett besök hos oss. Du är alltid välkommen. Eller vill du att vi besöker dig, ring 08-29 23 61.

Trycksakerna som ordnade världen

KRISTINA LUNDBLAD

De samlingar som på Universitetsbiblioteket i Lund och Kungliga biblioteket i Stockholm går under namnet *Vardagstrycket*, utgör ur ett dokumentperspektiv bibliotekens mest diversifierade.¹ Här ryms jättestora affischer och pyttesmå ettbladstryck, tjocka kataloger och silkespapperstunna anslag, påkostade broschyrer i udda format med högkvalitativt bildtryck i färg och hemmautprintade årsredovisningar i A4. Genom sin stora mängd skiljaktiga dokumenttyper är vardagstryckssamlingarna värdefulla i fler avseenden än de rent innehållsmässiga. Vardagstrycket är en provkarta på den grafiska industrins historiska förmåga, på den tekniska utvecklingen inom tryck, bokbinderi, pappersindustri och bildtrycksteknik. Här kan man exempelvis följa övergången från xylografi och litografi till fotografisk reproduktion, och från boktryck till offsettryck. Samlingarna manifesterar också den grafiska formens föränderliga ideal och visuella uttrycksmedel, och berättar därmed om hur den tryckta samhällskommunikationen sett ut genom tiderna. Trycken ger rik information om den grafiska näringens uppgång, utbredning och fall i Sverige, och sammantagna skapar dokumenten en spegelbild av den grafiska infrastruktur som bundit samman den enskilde individen med staten och andra offentliga instanser, med föreningsliv, fristående organisationer och det privata näringslivets aktörer.

Inte minst för ett vidsträckt land som Sverige, beläget i Europas utkant, har trycket utgjort ett villkor för de olika landsändarnas integration i den nationella gemenskapen, ja, för själva utvecklingen av en sådan gemenskap. Här spelade det slags trycksaker som återfinns i vardagstryckssamlingarna en central roll. Att kunna tillägna sig information, exempelvis i form av anslag, broschyrer och tid-

● Reklam för reklam, men vem är det som gör reklam? Man fick ringa och fråga, och då hamnade man på ett accidenstryckeri. Accidenstryck är den grafiska branschens namn på det slags trycksaker som biblioteken kallar vardagstryck och som framgår här rymmer det vid sidan av broschyrer och affischer många dokumenttyper som biblioteken inte samlat in; förpackningar, etiketter, blanketter, allesammans oundgängliga verktyg för ordnandet av världen.

I Missionstältet hålles Evangeliskt Möte

varje söcken kväll kl. 7,30 em.

Tal, sång och musik.

Välkommen!

Klippans Nya Accidenstryckeri
(E. Ljungberg)

• Det lilla bladet som hälsar välkommen till evangeliskt möte måste ha spridits på en ort där alla visste var "missionstältet" låg. Det är tryckt på Klippans Nya Accidenstryckeri, men vilket år, och på vems bekostnad? Avsaknaden av uppgifter tyder på stark lokal förankring hos avsändaren och kan även tänkas spegla en ovana att kommunicera via tryck.

• Vitlycke är en liten plats utanför lilla Tanum. Deras hällristningsmuseum förbinds i programbladet med Europarådet i Strasbourg medan de konferensdeltagare från primärvården som möttes i Nådendal i april 1997 diskuterade lipider och ateroskleros i regi av det schweiziska läkemedelsbolaget Novartis. Sorlet från människors möten har sedan länge tystnat men i trycksakerna lever spåren efter dem vidare, precis som i hällristningarna.

Föreläsningar – aktiviteter –
kurser

sommaren 1995

Hällristningsmuseet vid Vitlycke, Tanum

BRONSÅLDERSKAMPANJEN 1995

Ateroskleros och lipider

Dermatologi i primärvården

Abstracts

Nådendal

17-18 april 1997

 NOVARTIS

ningar, och att själv kunna producera tryck, exempelvis i form av medlemsblad, affischer och reklamtryck, har varit avgörande för utvecklingen av ett sammanhållet rike, samtidigt som det varit viktigt för konsolideringen av lokala kulturer och identiteter. Trycket har möjliggjort oräkneliga administrativa, sociala och kulturella fenomen, flöden och system vilka alla samverkat till samhällets och kulturens utformning under en viss tid. Sammantagna har de utgjort en förutsättning för det vi kallar utveckling.

Men dokument är inte endast textförmedlare, de är också föremål i egen rätt, artefakter vilka genom sina materiella, tekniska och formmässiga egenskaper bär på information som sträcker sig långt bortom själva textens innehåll. Redan storleken och de materiella egenskaperna hos ett dokument förmedlar information som utövar ett avgörande inflytande på hur vi agerar och orienterar oss i exempelvis det offentliga rummet, även på sådana avstånd som innebär att vi inte kan läsa det som står på trycksaken i fråga. Ser vi att någon tappat en liten papperslapp på golvet i en väntsal, reagerar vi troligtvis inte, och vi säger heller inget när en tidning lämnas kvar, då någon rest sig upp och gått. Men ligger det en bok, när någon rest sig upp och gått, en ensam bok på bänken där någon helt nyss satt, då reagerar de flesta av oss instinktivt. Vi reser oss, tar boken och springer efter dess ägare, ropande ”ursäkta, du glömde din bok!”.

Våra olika sätt att reagera är betingade av de olika dokumentens fysiska egenskaper, i kombination med vad kulturen och livet har lärt oss om dem. En skrynklig liten papperslapp kan naturligtvis bära oerhört viktiga meddelanden, men oftare handlar det om kollar, papper, kvitton, inköpslistor eller tillfälliga minnesnoteringar. Tidningar, å sin sida, har i en miljö som väntsalar, och på tåg och bus-sar, nästan karaktären av allmän egendom. De är kopplade till nuet, det är ju därför det heter dagstidning. Man läser dem, och lämnar dem, och en dag senare är de föråldrade, förbrukade och kan användas för att tända en eld, eller slå in porslin i vid en flytt. Lämnas tidningen kvar där på bänken i en vänthall, tänker man inte att den som lämnade den glömde den. Man tänker knappast ens, utan reagerar automatiskt med att inte reagera, för detta slags kunskap, att en övergiven tidning inte är borttappad, är naturaliserad. Mångårig erfarenhet och upprepning har gjort att vi lärt oss förknippa olika typer av dokument med bestämda sorters innehåll. Vi skulle ju inte

leta efter tågtidtabellen på den där borttappade papperslappen eller i den kvarglömda tidningen. Letar vi efter tågtider, så söker vår blick stora och högt placerade skyltar. Det är omständigheter som dessa som avslöjar att den grafiska kommunikationens funktioner har en förmåga att bli så integrerade i vår verklighet att vi inte lägger märke till dem.

”Boken förändras genom att inte förändras när allt runt omkring den förändras”, skriver den franske bokhistorikern Roger Chartier. Iakttagelsen har haft giltighet genom hela historien, och för fler dokumentkategorier än boken. Uppfinningen av boktryckarkonsten förvandlade inom några årtionden det handskrivna från en allena rådande självklarhet till en distinkt kategori, avskild från det tryckta, liksom A4-standardens etablering inom exempelvis utbildningsväsen och offentlig myndighetsadministration fick tidigare format att framstå som avvikande. Den största förändring som boken och alla de andra dokumenttyperna utsatts för sedan tryck med lösa typer uppfanns av Gutenberg vid mitten av 1400-talet är emellertid den digitala teknikens etablering av en digital kultur, det vill säga av det övergripande kommunikationsteknologiska paradigmet vi lever i sedan ett par decennier.

Trots sin korta historia har den digitala kulturen redan haft långtgående konsekvenser för bibliotekens vardagstryckssamlingar. Materialet i vardagstryckssamlingarna ingår exempelvis inte i den stora nationella satsningen på digitalisering som nu genomförs. Det lämnas därmed utanför den digitala ”gemenskap” i vilken böckerna representeras. På så sätt förstärks så att säga den analoga karaktären hos materialet; materialet är inte enbart analogt i sig själv, det är dessutom än så länge endast möjligt att komma i kontakt med i den fysiska, analoga världen. Man kan inte söka upp dokument ur Lunds universitetsbiblioteks vardagstryckssamling på nätet, man måste besöka Lunds universitetsbibliotek.

En annan och minst lika intressant effekt som det digitala har på en analog samling som denna, är den transformationsprocess som äger rum i det fördolda på hyllorna och i kapslarna i de magasin där vardagstrycket förvaras. Utan minsta väsen eller dramatik omvandlas här de tusentals trycksakerna från något som i många fall varit just vardagligt, till något som är sällsynt eller till och med unikt.

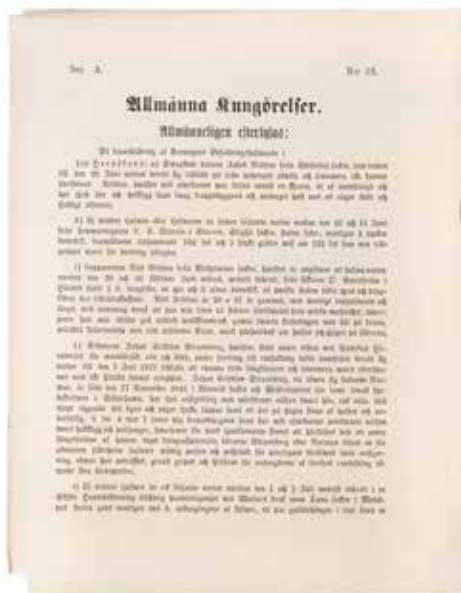
Lika lite som vi i allmänhet är medvetna om i hur hög grad vi orienterar oss utifrån dokumentets fysiska egenskaper, lika lite tycks

Kungörelsen är ett ombud för makten, ett rättsligt bindande meddelande till befolkningen och ett tidigt exempel på massmedium för nyhetsförmedling och, som i exemplet från 1880-talets Östersund med sitt kvardröjande gotiska typsnitt, sådant som efterlysningar.

Bibliotekens vardagstrycksamlingar rymmer oändligt många exempel på tryckets funktion som statens förlängda arm. Ibland har trycket använts för att värna den handskriftliga kommunikationen, som i Kungl. Poststyrelsens instruktionsbok för militären, trendkänsligt satt i ett linjärt typsnitt och med omslag av linnepräglat papper: "Fältposten är betydelsefull för det psykologiska försvaret. Det är av vikt, att fältposten fungerar väl".

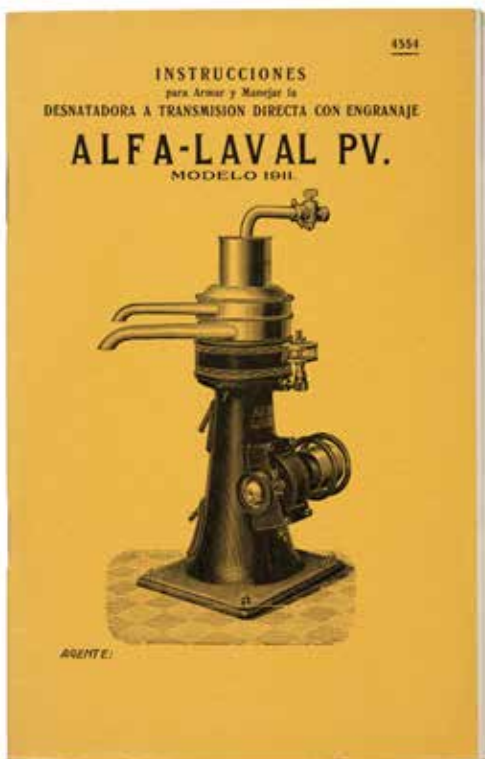
Typografin och den grafiska formen är en ofrånkomlig dimension i alla meddelanden. Oavsett vem avsändaren är, eller vad texten handlar om, smälter typografins visuella information samman med det som sägs med ord. Vid blotta anblicken förstår vi att kungörelsen måste vara betydligt äldre än fältpostinstruktionen, liksom att den engelskspråkiga reklamen för Alfa-Laval är senare än den spanska. Separatorns principer var de samma 1912 som 1975, men fotografien hade sedan länge ersatt xylografien. Kanhända finns det dock paralleller mellan gjutjärnet, det rostfria stålet och deras respektive erors typsnittsideal?

C. M. Berg, Östersund, 1880. 236 x 192 mm.

Rotobackman, Stockholm, 1972. 210 x 148 mm.

Centraltryckeriet, Stockholm, 1912. 195 x 124 mm.

Ljungföretagen, Örebro, 1975. 200 x 109 mm.

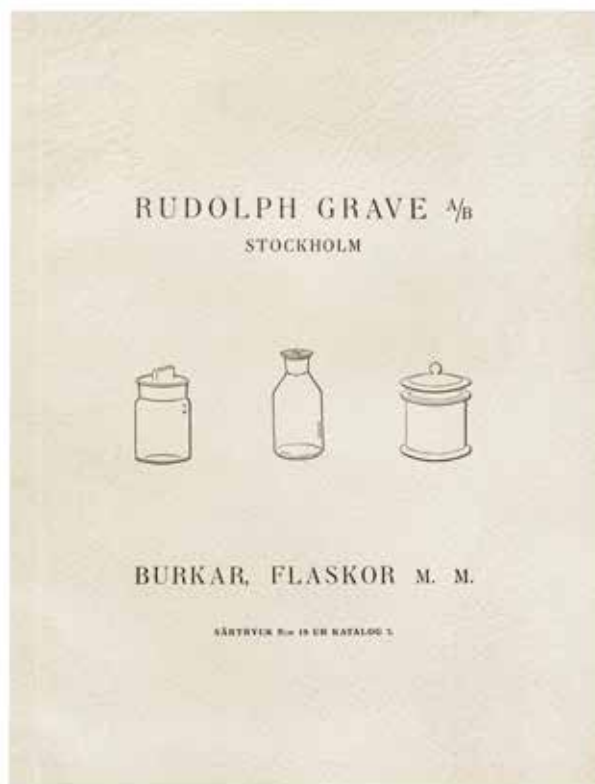
QR-koden må vara praktisk, det vill säga om man har tillgång till en mobiltelefon, internet och elektricitet, men ur estetisk synpunkt kan man inte påstå att den fört den mänskliga kommunikationens grafiska uttryck framåt. I Vendelsö tog man estetiken på allvar när man 1959 formgav denna trevliga lilla reklamlapp för sin kemtvätt. Det var de lokala tryckeriernas glansperiod och i varje liten ort gick pressarna varma för att hålla takten med den snabba expansionen inom allt från utbildningsväsen och byråkrati till marknadsföring och underhållning.

folk i allmänhet ha lagt märke till att vår tillvaro fram till helt nyligen var helt beroende av en enorm mängd trycksaker för att allt skulle fungera. Alla dessa trycksaker – som vi tagit för givna – håller nu i rasande takt på att försvinna. Tågbiljetter, bussbiljetter, metrobiljetter, biobiljetter, teaterbiljetter, museibiljetter, medlemskort, visitkort, inbjudningskort, vykort, sedlar, årsredovisningar, prislistor, tidtabeller, informationsanslag, reklambroschyrer, tvättstugebokningslappar, broschyrer... alla utgjorde de under en lång historisk period, och tillsammans med en lång rad andra fysiska dokument, ett villkor för att såväl samhället som den enskilde individens liv skulle fungera. Nu har de allra flesta lösts upp i binära koder för att kortvarigt materialiseras på en mobil- eller datorskärm. Ibland lånar de sina fysiska föregångares formgivning, som reklambroschyrer som man kan "bläddra" i, men allt oftare antar de en tämligen anonym design, inte sällan utmärkt av en QR-kod.

Precis som i fallet med den biologiska mångfaldens borttynande, drar den tryckta dokumentmångfaldens försvinnande med sig en rikedom av fysisk och funktionell variation ner i graven. Alla de format, papperskvaliteter, inbindningstekniker och för formaten och innehållet särskilt anpassade typografiska former som fram till helt nyligen var en naturlig del av vår vardag, har i den digitala kulturen reducerats till ett enda format – skärmens – och en enda taktill

Priskuranten från aktiebolaget Rudolph Graves sortiment av burkar och flaskor för apotek, laboratorier och sjukvård är i all sin enkelhet en påkostad publikation med omsorgsfull och noga avvägd utformning. Tabeller är bland det svåraste att sätta, i detta fall ska rymder, priser, artikelnummer och illustrationer korreleras. Rudolph Grave var instrumentmakare. Han lämnade Berlin för Stockholm på 1860-talet och startade, i samarbete med sin hustru, tillverkning av termometrar, areometrar och alkoholo-metrar i hemmet på Malmkillnadsgatan. Firan kom att bli betydande inom laboratorieutrustning.²

Vardagstryckssamlingen är en guldgruva ur företagshistoriskt perspektiv. Men även ur ett museologiskt perspektiv är den värdefull. Många trycksaker och museiföremål speglar och kompletterar varandra. Samtidigt måste man beakta att trycken i sig också är föremål och inte enbart textbärande medier. Även som artefakter bär de vittnesmål om de processer som lett fram till vår egen tid.

A/B Gustaf Lindströms Boktryckeri, Stockholm, u. å. 283 x 220 mm.

RUDOLPH GRAVE A-B, STOCKHOLM	
A. 2185. Flaskor utan propager, vitt glas, s. k. medicinflaskor:	
Rymd c.m.	5 10 15 20 25 30 35 40 50 60 75 100
Rymd c.m.	125 150 200 250 300 400 500 600 800 1000 ml.
B. 2186. Flaskor utan propager, svart smält, vitt glas, s. k. medicinflaskor:	
Rymd c.m.	10 15 20 25 30 40 50 60 75 100 ml.
Rymd c.m.	150 200 250 300 400 500 600 800 1000 ml.
C. 100-16. LICERERAS TILL AV GLASBIDEN-KARTILLER FÖRTULLADE RÄKPRISER.	
D. 2187. Flaskor utan propager, vitt glas, s. k. medicinflaskor:	
Rymd c.m.	1.5 2 2.5 3 4 5 6 8 10 12 15 20 1.
Pr. sk.	1.— 1.25 1.50 1.75 2.25 2.50 2.80 3.— 3.50 4.25 5.25 12.75 Kr.
E. 2188. Flaskor utan propager, brunt glas, s. k. medicinflaskor:	
Rymd c.m.	5 10 15 20 25 30 40 50 60 75 100 ml.
Rymd c.m.	125 150 200 250 300 400 500 600 800 1000 ml.
F. 100-16. LICERERAS TILL AV GLASBIDEN-KARTILLER FÖRTULLADE RÄKPRISER.	
G. 2189. Flaskor utan propager, brunt glas, s. k. medicinflaskor:	
Rymd c.m.	1.5 2 2.5 3 4 5 6 8 10 12 15 20 1.
Pr. sk.	1.25 1.50 1.75 2.25 2.50 2.80 3.— 3.50 4.25 5.25 12.75 Kr.
H. 2190. Flaskor med runda propager, brunt:	
Rymd c.m.	15 20 30 75 100 150 200 250 300 400 500 600 800 ml.
Pr. sk.	0.45 0.65 0.85 0.95 0.95 0.95 0.95 0.95 0.95 1.35 1.25 1.65 1.85 Kr.
Rymd c.m.	1 1.5 2 2.5 3 4 5 6 8 10 12 15 20 1.
Pr. sk.	1.05 1.30 1.55 2.30 2.50 2.80 3.— 3.50 4.— 4.50 5.— 12.— 18.50 Kr.
I. 2191. Flaskor med runda propager, vitt:	
Rymd c.m.	15 20 30 75 100 150 200 250 300 400 500 600 800 ml.
Pr. sk.	0.45 0.65 0.85 0.95 0.95 0.95 0.95 0.95 0.95 1.35 1.25 1.65 1.85 Kr.
Rymd c.m.	1 1.5 2 2.5 3 4 5 6 8 10 12 15 20 1.
Pr. sk.	1.05 1.30 1.55 2.30 2.50 2.80 3.— 3.50 4.— 4.50 5.— 12.— 18.50 Kr.
J. 2192. Flaskor med runda propager, vitt:	
Rymd c.m.	15 20 30 75 100 150 200 250 300 400 500 600 800 ml.
Pr. sk.	0.50 0.70 0.90 0.95 0.95 0.95 0.95 0.95 0.95 1.35 1.25 1.65 1.85 Kr.
Rymd c.m.	1 1.5 2 2.5 3 4 5 6 8 10 12 15 20 1.
Pr. sk.	1.05 1.30 1.55 2.30 2.50 2.80 3.— 3.50 4.— 4.50 5.— 12.— 18.50 Kr.
K. 2193. Flaskor, vita med tilläpade, skått, propager med runda signatur:	
Rymd c.m.	30 100 150 200 250 300 400 500 750 1000 2000 ml.
Pr. sk.	1.80 1.25 1.40 1.80 2.00 2.15 2.35 2.50 3.40 4.— 6.— Kr.
L. 2194. Flaskor, bruna med tilläpade, skått, propager med runda signatur:	
Rymd c.m.	30 100 150 200 250 300 400 500 750 1000 2000 ml.
Pr. sk.	1.50 1.80 2.10 2.30 2.40 2.60 2.80 3.10 4.— 4.50 4.75 Kr.
M. 2195. Flaskor, vita med tilläpade, skått, propager med runda signatur & vit smältdykt:	
Rymd c.m.	30 100 150 200 250 300 400 500 750 1000 2000 ml.
Pr. sk.	1.80 1.90 2.15 2.25 2.50 2.70 2.80 3.10 3.40 4.40 5.50 Kr.
N. 2196. Flaskor, bruna med tilläpade, skått, propager med runda signatur & vit smältdykt:	
Rymd c.m.	30 100 150 200 250 300 400 500 750 1000 2000 ml.
Pr. sk.	1.75 2.— 2.25 2.50 2.75 3.00 3.10 3.30 4.30 4.80 5.— Kr.
OBS! SE TILL VERT ÅR NÄSTA NR.	
Katalogpriser äro schematiskt angifna. — Dagstöring förbehålles.	

RUDOLPH GRAVE A-B, STOCKHOLM	
A. 2197. Flaskor med runda propager, vitt:	
Rymd c.m.	15 20 30 75 100 150 200 250 300 400 500 600 800 ml.
Pr. sk.	0.45 0.65 0.85 0.95 0.95 0.95 0.95 0.95 0.95 1.35 1.25 1.65 1.85 Kr.
Rymd c.m.	1 1.5 2 2.5 3 4 5 6 8 10 12 15 20 1.
Pr. sk.	1.05 1.30 1.55 2.30 2.50 2.80 3.— 3.50 4.— 4.50 5.— 12.— 18.50 Kr.
B. 2198. Flaskor med runda propager, vitt:	
Rymd c.m.	15 20 30 75 100 150 200 250 300 400 500 600 800 ml.
Pr. sk.	0.50 0.70 0.90 0.95 0.95 0.95 0.95 0.95 0.95 1.35 1.25 1.65 1.85 Kr.
Rymd c.m.	1 1.5 2 2.5 3 4 5 6 8 10 12 15 20 1.
Pr. sk.	1.05 1.30 1.55 2.30 2.50 2.80 3.— 3.50 4.— 4.50 5.— 12.— 18.50 Kr.
C. 2199. Flaskor, vita med tilläpade, skått, propager med runda signatur:	
Rymd c.m.	30 100 150 200 250 300 400 500 750 1000 2000 ml.
Pr. sk.	1.80 1.25 1.40 1.80 2.00 2.15 2.35 2.50 3.40 4.— 6.— Kr.
D. 2200. Flaskor, bruna med tilläpade, skått, propager med runda signatur:	
Rymd c.m.	30 100 150 200 250 300 400 500 750 1000 2000 ml.
Pr. sk.	1.50 1.80 2.10 2.30 2.40 2.60 2.80 3.10 4.— 4.50 4.75 Kr.
E. 2201. Flaskor, vita med tilläpade, skått, propager med runda signatur & vit smältdykt:	
Rymd c.m.	30 100 150 200 250 300 400 500 750 1000 2000 ml.
Pr. sk.	1.80 1.90 2.15 2.25 2.50 2.70 2.80 3.10 3.40 4.40 5.50 Kr.
F. 2202. Flaskor, bruna med tilläpade, skått, propager med runda signatur & vit smältdykt:	
Rymd c.m.	30 100 150 200 250 300 400 500 750 1000 2000 ml.
Pr. sk.	1.75 2.— 2.25 2.50 2.75 3.00 3.10 3.30 4.30 4.80 5.— Kr.
OBS! SE TILL VERT ÅR NÄSTA NR.	
Katalogpriser äro schematiskt angifna. — Dagstöring förbehålles.	

HJELPETA I UTRAKNINGARNE.

No I. CALCULATION-TABELL för alla RÅG FASCTENTER.

No II. DECIMALER
på åwänta lösa.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Direkt-Mått 3 M.	3 M.	4 M.	5 M.	6 M.	7 M.	8 M.	9 M.		Andel	Direkt	40	Ten-
malen	göro	0000	0050	0100	0150	0200	0250	0300	malen	malen	malen	malen
0000	0015	0030	0045	0060	0075	0090	0105	0120	0131			
0010	0025	0040	0055	0070	0085	0100	0115	0130	0140	0150		
0020	0035	0050	0065	0080	0095	0110	0125	0140	0150	0160	0170	
0030	0045	0060	0075	0090	0105	0120	0135	0150	0160	0170	0180	
0040	0055	0070	0085	0100	0115	0130	0145	0160	0170	0180	0190	
0050	0065	0080	0095	0110	0125	0140	0155	0170	0180	0190	0200	
0060	0075	0090	0105	0120	0135	0150	0165	0180	0190	0200	0210	
0070	0085	0100	0115	0130	0145	0160	0175	0190	0200	0210	0220	
0080	0095	0110	0125	0140	0155	0170	0185	0200	0210	0220	0230	
0090	0105	0120	0135	0150	0165	0180	0195	0210	0220	0230	0240	
0100	0115	0130	0145	0160	0175	0190	0205	0220	0230	0240	0250	
0110	0125	0140	0155	0170	0185	0200	0215	0230	0240	0250	0260	
0120	0135	0150	0165	0180	0195	0210	0225	0240	0250	0260	0270	
0130	0145	0160	0175	0190	0205	0220	0235	0250	0260	0270	0280	
0140	0155	0170	0185	0200	0215	0230	0245	0260	0270	0280	0290	
0150	0165	0180	0195	0210	0225	0240	0255	0270	0280	0290	0300	
0160	0175	0190	0205	0220	0235	0250	0265	0280	0290	0300	0310	
0170	0185	0200	0215	0230	0245	0260	0275	0290	0300	0310	0320	
0180	0195	0210	0225	0240	0255	0270	0285	0300	0310	0320	0330	
0190	0205	0220	0235	0250	0265	0280	0295	0310	0320	0330	0340	
0200	0215	0230	0245	0260	0275	0290	0305	0320	0330	0340	0350	
0210	0225	0240	0255	0270	0285	0300	0315	0330	0340	0350	0360	
0220	0235	0250	0265	0280	0295	0310	0325	0340	0350	0360	0370	
0230	0245	0260	0275	0290	0305	0320	0335	0350	0360	0370	0380	
0240	0255	0270	0285	0300	0315	0330	0345	0360	0370	0380	0390	
0250	0265	0280	0295	0310	0325	0340	0355	0370	0380	0390	0400	
0260	0275	0290	0305	0320	0335	0350	0365	0380	0390	0400	0410	
0270	0285	0300	0315	0330	0345	0360	0375	0390	0400	0410	0420	
0280	0295	0310	0325	0340	0355	0370	0385	0400	0410	0420	0430	
0290	0305	0320	0335	0350	0365	0380	0395	0410	0420	0430	0440	
0300	0315	0330	0345	0360	0375	0390	0405	0420	0430	0440	0450	
0310	0325	0340	0355	0370	0385	0400	0415	0430	0440	0450	0460	
0320	0335	0350	0365	0380	0395	0410	0425	0440	0450	0460	0470	
0330	0345	0360	0375	0390	0405	0420	0435	0450	0460	0470	0480	
0340	0355	0370	0385	0400	0415	0430	0445	0460	0470	0480	0490	
0350	0365	0380	0395	0410	0425	0440	0455	0470	0480	0490	0500	
0360	0375	0390	0405	0420	0435	0450	0465	0480	0490	0500	0510	
0370	0385	0400	0415	0430	0445	0460	0475	0490	0500	0510	0520	
0380	0395	0410	0425	0440	0455	0470	0485	0500	0510	0520	0530	
0390	0405	0420	0435	0450	0465	0480	0495	0510	0520	0530	0540	
0400	0415	0430	0445	0460	0475	0490	0505	0520	0530	0540	0550	
0410	0425	0440	0455	0470	0485	0500	0515	0530	0540	0550	0560	
0420	0435	0450	0465	0480	0495	0510	0525	0540	0550	0560	0570	
0430	0445	0460	0475	0490	0505	0520	0535	0550	0560	0570	0580	
0440	0455	0470	0485	0500	0515	0530	0545	0560	0570	0580	0590	
0450	0465	0480	0495	0510	0525	0540	0555	0570	0580	0590	0600	
0460	0475	0490	0505	0520	0535	0550	0565	0580	0590	0600	0610	
0470	0485	0500	0515	0530	0545	0560	0575	0590	0600	0610	0620	
0480	0495	0510	0525	0540	0555	0570	0585	0600	0610	0620	0630	
0490	0505	0520	0535	0550	0565	0580	0595	0610	0620	0630	0640	
0500	0515	0530	0545	0560	0575	0590	0605	0620	0630	0640	0650	
0510	0525	0540	0555	0570	0585	0600	0615	0630	0640	0650	0660	
0520	0535	0550	0565	0580	0595	0610	0625	0640	0650	0660	0670	
0530	0545	0560	0575	0590	0605	0620	0635	0650	0660	0670	0680	
0540	0555	0570	0585	0600	0615	0630	0645	0660	0670	0680	0690	
0550	0565	0580	0595	0610	0625	0640	0655	0670	0680	0690	0700	
0560	0575	0590	0605	0620	0635	0650	0665	0680	0690	0700	0710	
0570	0585	0600	0615	0630	0645	0660	0675	0690	0700	0710	0720	
0580	0595	0610	0625	0640	0655	0670	0685	0700	0710	0720	0730	
0590	0605	0620	0635	0650	0665	0680	0695	0710	0720	0730	0740	
0600	0615	0630	0645	0660	0675	0690	0705	0720	0730	0740	0750	
0610	0625	0640	0655	0670	0685	0700	0715	0730	0740	0750	0760	
0620	0635	0650	0665	0680	0695	0710	0725	0740	0750	0760	0770	
0630	0645	0660	0675	0690	0705	0720	0735	0750	0760	0770	0780	
0640	0655	0670	0685	0700	0715	0730	0745	0760	0770	0780	0790	
0650	0665	0680	0695	0710	0725	0740	0755	0770	0780	0790	0800	
0660	0675	0690	0705	0720	0735	0750	0765	0780	0790	0800	0810	
0670	0685	0700	0715	0730	0745	0760	0775	0790	0800	0810	0820	
0680	0695	0710	0725	0740	0755	0770	0785	0800	0810	0820	0830	
0690	0705	0720	0735	0750	0765	0780	0795	0810	0820	0830	0840	
0700	0715	0730	0745	0760	0775	0790	0805	0820	0830	0840	0850	
0710	0725	0740	0755	0770	0785	0800	0815	0830	0840	0850	0860	
0720	0735	0750	0765	0780	0795	0810	0825	0840	0850	0860	0870	
0730	0745	0760	0775	0790	0805	0820	0835	0850	0860	0870	0880	
0740	0755	0770	0785	0800	0815	0830	0845	0860	0870	0880	0890	
0750	0765	0780	0795	0810	0825	0840	0855	0870	0880	0890	0900	
0760	0775	0790	0805	0820	0835	0850	0865	0880	0890	0900	0910	
0770	0785	0800	0815	0830	0845	0860	0875	0890	0900	0910	0920	
0780	0795	0810	0825	0840	0855	0870	0885	0900	0910	0920	0930	
0790	0805	0820	0835	0850	0865	0880	0895	0910	0920	0930	0940	
0800	0815	0830	0845	0860	0875	0890	0905	0920	0930	0940	0950	
0810	0825	0840	0855	0870	0885	0900	0915	0930	0940	0950	0960	
0820	0835	0850	0865	0880	0895	0910	0925	0940	0950	0960	0970	
0830	0845	0860	0875	0890	0905	0920	0935	0950	0960	0970	0980	
0840	0855	0870	0885	0900	0915	0930	0945	0960	0970	0980	0990	
0850	0865	0880	0895	0910	0925	0940	0955	0970	0980	0990	1000	
0860	0875	0890	0905	0920	0935	0950	0965	0980	0990	1000		
0870	0885	0900	0915	0930	0945	0960	0975	0990	1000			
0880	0895	0910	0925	0940	0955	0970	0985	1000				
0890	0905	0920	0935	0950	0965	0980	0995					
0900	0915	0930	0945	0960	0975	0990						
0910	0925	0940	0955	0970	0985							
0920	0935	0950	0965	0980								
0930	0945	0960	0975									
0940	0955	0970										
0950	0965											
0960												
0970												
0980												
0990												
1000												

OPERATIONE METHODEN I ProCent Calculen.

100 M.

Man multiplicerar Capitalen med de Decimaller Före Sitt i Tabellen. När I fått Svaret som Resultatet, får Tabellen 6 ProCent: Satta ut som därmed, brukas svaret som Föck till Förra Resultatet i Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen No III. Användande de Tabeller skiljdes från de föregående, proportionerna tygden af Tabellen

Det märkliga ordet *kofferdi* går tillbaka på holländskans *koopvaardij* vilket i sin tur hänger ihop med medelnederländskans *coop* som betyder *köp*. *Kofferdi-sjöfaran* är en äldre benämning på handelsflottan och dess verksamhet, och tabellerna en hjälp i den komplicerade beräkningen av sjömännens löner. Tabellen överst i bild är tryckt 1778 och hör därmed till Vardagstryckssamlingens äldre bestånd. Häftet med Götreks *Afräknings-Tabeller* är tryckt i sjöfartsstaden Karlskrona år 1858. Baksidan ger oss intressant information om tiden. Höök, som förlagt arbetet, är typiskt nog också bokhandlare för ännu kunde man inte försörja sig på enbart förläggande. Decimalsystemet, som införts 1855 och bestämde det nya riksmyntets värde till 100 öre, krävde fortfarande förklaring, handelsns utveckling kallade på kunskaper i bokföring och den nyuppfunna fonografen gav impulser till nya sätt att skriva. Inom samhällslivets alla delar genererade dessa mer mänskliga verksamheter trycksaker, trycksaker som i sin tur ledde till nya verksamheter.

Hos Bokhandlaren C. R. Höök i Carlskrona, samt i de flesta Boklädder i Sverige, såljas följande af P. Gåthens utgifna arbeten:

Den Segrande Myntstaken, som i en enda fullständig Översätt visar det gamla Riksgäldsmyndets och det nya Riksmyndets inbördes värde. 3:de Uppslagan. 12 öre.

Sambandskorten, innehållande de enklaste och derjemte fullständigaste Räknelstabeller. 37 öre.

Ensom uppgifter, på alla möjliga Uppgifter, 9:da Räknekonstens utveckling, samt derjemte, på alla andra Uppgifter. En sällna penningräknekonstboken, ständt till 30,000 Riksd. Kapital, och de allmoges, som det mest användbara verktyget, den fullständigaste af alla kända räkne förmå: och Penningräknings, samt beräkningarna och, som till sista sig beaktat med överskådningens förklar, den sista beräkningen.

Den lilla Bokhandlaren, eller kort framställning ut på egen hand lära sig Enkla och Dubbla Bokhållert. 2:da Uppslagan. 1 Rikd.

Ordbok för Svenska Språkets Rättkrifning, till ledning för skriftställare, korrektörer, beskrifvare, skolelärare och alla andra, hvilka vilja skrifa språket korrekt. 1 Rikd.

Sambandskorten, eller konsten att skrifa så fort man talar. 2:a Uppslagan. 1 Rikd 50 öre.

Om de det i Sverige första giorde förskott fullständig begrepp, den på sin tid följande utgåffan utgittes, utgittes utgåffan, vilken med den i England utkommit med denna Sambandskorten utgåffande utgåffan phonografen.

Afräknings-Tabeller
i Bökmynt
öfver Kofferål-Sjöföranandes
Månadshyror,
samt
öfver den derå beräknade
Plåtafgift
(till Sjömanshuset.

— AB —
P. Götrek.

—
Pris: 25 Öre.

—
CARLSSON.
C. R. Hållens förlag.

upplevelse, den att ta på en läsplatta- eller mobiltelefonskärm. Den enda variation de digitala surrogaten erbjuder ligger i storleken på skärmen.

Omvandlingen från vardaglig till sällsynt lär på sikt komma att innebära en ökad förståelse för dessa i många avseenden styvmoderligt behandlade dokument. Kanske kommer man rentav en dag att inse hur billigt och tacksamt trycket är ur bevarandesynpunkt, och hur extremt användarvänligt och teknologiskt raffinerat det är. I november 2023 rapporterade *Biblioteksbladet* om Kungliga bibliotekets akuta brist på personal som kan äldre digital teknik. ”Som vi alla vet förändras ju tekniken ganska snabbt, både hårdvaran och mjukvaran. Så att ens kunna avläsa en diskett som är 10, 20, 30 år gammal, det är inte självklart”, sade biträdande chefen för KB:s avdelning för bevarande och digitisering, Charlotte Ahlgren.³ Sådana bekymmer har man inte med de tryckta samlingarna, de håller sig stabilt läsbara århundrade efter århundrade, utan vare sig elektricitet, maskinell utrustning eller teknisk specialkompetens, och de behöver varken migreras till nya hårddiskar och servrar eller skyddas från cyberattacker.

NOTER

1. Det universitetsbiblioteken kallar *vardagstryck*, kallas i andra sammanhang för *småtryck*, *okatalogiserat tryck*, *efemärt tryck* m. m. Terminologifrågan diskuteras av författaren i Lundblad, Kristina, 'Vardagstryck? Termer och trycksaker i och utanför biblioteken', *Biblis* 107, s. 2–16.

2. Uppgifterna om Rudolph Grave är hämtade 2024-06-14 från <https://rudolph-graveab.wordpress.com>

3. *Biblioteksbladet*, 27 november 2023.

== LJUNGBY ==

Biograf-Teater

== gifver å Byggnadsföreningens lokal förevisningar ==

Söndagen den 24 April kl. 6 och 8,30 e. m.

PROGRAM:

Cement-Industrin.

Storslagen framställning af cementens tillkomst.

En järnvägsresa genom Norge.

Storslagen naturbild.

De efemära tryckens ateljéer och anstalter

JOHAN LASERNA

1. Stolpaffisch tryckt 1910 av H. Jönssons Tryckeri i Ljungby för Ljungby Biograf-Teater.

2. Detalj av bild 1, återgiven i skala 1:1.

Fallstudierna i den här boken beskriver hur massframställda trycksaker i alla former under de senaste tvåhundra åren har invaderat samtliga livssfärer – från hemmen och arbetsplatserna till de gemensamma offentliga miljöerna. Men för att åstadkomma en trycksak krävdes mer än att ha ett budskap att förmedla. Själva föremålet – trycksaken – krävde en sofistikerad samordning av en lång rad vitt skilda verksamheter, inte bara ekonomiska och industriella utan även konstnärliga, kemigrafiska och marknadspsykologiska.

Detsamma gällde förstås för den som hade en vara eller en upplevelse att sälja in. Ljungby Biograf-Teaters programblad från 1910 är ett belysande exempel.¹ (1–2) Affischen annonserar två filmvisningar på söndagskvällen den 24 april i Byggnadsföreningens lokal i Ljungby. Filmerna visades alltså bara en enda kväll och när föreställningen var över var trycksaken överspelad. Ändå är det halvmeter höga bladet omsorgsfullt utformat, med ambitiös användning av varierande typsnitt.

I Lunds universitetsbiblioteks samling av så kallade vardagstryck finns ett stort antal bevarade affischer från Ljungby Biograf-Teater, samtliga tryckta 1909–13 av den lokala firman H. Jönssons Tryckeri.² Biografägarna lämnade ett manus som tryckeriets typografer omvandlade till konstfullt utformad sats för tryckning på papper som lämpade sig för spridning i stadsrummet och grannbyarna.

Utöver det återkommande grundtypsnittet används inte mindre än tio rubriktypsnitt i affischen, några av dem dessutom i skiftande storlekar. Det är en imponerande variationsrikedom, särskilt med

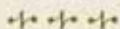
3–5. Annonser för några av de firmor i Sverige som levererade all slags tryckutrustning och material i början av 1900-talet: AB Mekanikus, C.F. Strömbäck Tryckeriagentur och Gust. Carlsson & Co. Annonserna infördes i branschkriften *Boktryckeri-Kalender* 1896–97, 1905–06 och 1898–99.

1897 hade Hans Jönsson startat Ljungby härads första tryckeri som snart blev en mycket lönsam verksamhet.⁴ Åren kring förra sekelskiftet var ekonomiskt expansiva och antalet tryckerier växte snabbt i hela landet. Och för den som önskade starta ett mindre tryckeri i syfte att tjäna det lokala affärs- och föreningslivet fanns det mycket att välja på. Tryckeriagenturerna importerade sedan början av 1890-talet all slags utrustning som sättmaskiner och tryckpressar, pappersskärare och häftmaskiner, liksom tryckfärger, papper och annat förbrukningsmaterial. Det fanns även en inhemsk produktion av en hel del av det som den grafiska industrin behövde. (3–10)

Det var främst små tryckerier som svarade för den omfattande nyetableringen och H. Jönssons Tryckeri i Ljungby är ett representativt exempel. Att en betydande del av den nödvändiga utrustningen kunde köpas på avbetalning bidrog förmodligen till utvecklingen.⁵

GUST. CARLSSON & Co

STOCKHOLM · ETABLERADE 1880 · VASAGATAN 5

Telegramadress: GUSTKOMPANI

REPRESENTERA FÖLJANDE FIRMOR:

Beit & Co., Hamburg:

Svarta och kulörta Bok- och
Stentrycksfärger.

Crossley Bros., Ltd., Manchester:

Gas- och Fotogenmotorer.

**The Dowson Economic & Power
Gas Company, London:**

Dowsongasverk.

Gebrüder Brehmer, Leipzig:

Bokhäftmaskiner.

Karl Krause, Leipzig:

Skärmaskiner, Förgyllpressar,
Calandrar, Packpressar m. m.

Hugo Koch, Leipzig:

Stentrycks-, Bleck- och Ljus-
tryckssnällpressar.

Uve Leon Lecerf, Paris:

Maskinband och Pressfiltar.

The Linotype Comp. Ltd., London:

Sättmaskinen LINOTYPE.

Maschinenfabrik Hugsburg,

Hugsburg:

Boktryckssnällpressar, enkla,
dubbla och tvåfärgs; Rotations-
pressar.

J. G. Schelter & Giesecke, Leipzig:

Stilar, Messinglinier, Infattnin-
gar, Trästilar, Stereotypappa-
rater och Phoenixpressar.

Sprague Electric Co., New York:

Amerikanska Elektro-motorer
för direkt koppling på maski-
ner och axlar.

**F. M. Weillers Liberty M. W., New
York & Berlin:**

Libertypressar.

IMPORTERA OCH FÖRSÄLJA SOM SPECIALITET ALLA SLAGS

TRYCKERI-MATERIAL

MASKINER för Bok- och STENTRYCKERIER, BOKBINDERIER, KARTONNAGE-
och PÅSFABRIKER samt PAPPERSBRUK

FRÅN UTLANDETS FÖRNÄMSTA SPECIALFABRIKER.

6–10. Annonser riktade till producenter av efemärt tryck. Det behövdes inte bara trycktyper, sättmaskiner och tryckpressar utan även papper, tryckfärg och kemikalier. Samtliga annonser var införda i branschskriften *Boktryckeri-Kalender* 1902–3.

Efemära trycksaker åt den grafiska branschen

För att kunna trycka en affisch som den till Ljungby Biograf-Teater behövdes alltså dyr och tekniskt avancerad maskinell utrustning, sofistikerat förbrukningsmaterial av olika slag och konstnärligt utformade trycktyper av metall. Dessutom krävdes kompetenta sät-tare med öga för grafiskt anslående lösningar.

Denna för affischbetraktaren okända värld blir tydlig om man ser närmare på ett specifikt och snävt urval av efemärt tryck.⁶ Det hand-lar om trycksaker som riktade sig inåt, mot den grafiska näringens centrala affärsrörelser, framförallt tryckerierna. Branschens samtliga firmor producerade oavbrutet stora mängder annonser, reklamblad och andra efemära trycksaker riktade till varandra. Pappersgrossisterna tog fram provböcker som visade utbudet av papperskvaliteter. Tryck-presstillverkarna producerade produktkataloger, manualer och repara-tionshandböcker. (6–10)

De mest fascinerande av dessa trycksaker är kanske typgjuteriernas väldiga sortimentkataloger. Typgjuterier var industrianläggningar där bokstavskonstnärer och typografer samarbetade med metall-skärare, gravörer och gjutare för att ta fram ständigt nya och mer omfattande bokstavsformer och dekormaterial åt den grafiska indu-

Wald. Zachrissons Boktryckeri AB, Göteborg, 1904.

VICTORIA

DIGELTRYCK-PRESSEN

för tryckning, präglning och stansning, för
autotyp- och flerfärgstryck, för kall- och
varmpräglning samt för
askfabrikation

Victoria
Special-
Modell V

VICTORIA V med generellt starkt byggnad, fullkom-
ligast utrustning af stens för ett enkelt och bekvämt
af stens tryckning och stansning samt för
PRÄGLINGSPLATTOR af alla slag, tunnastående
sten-, stål- och järnstens för askfabrikation

Maskinfabrik och Graveranstalt
Rockstroh & Schneider Nachf. A.-G.
Dresden-Heidenau
Generalagent för Sverige och Finland:
FREDR. WAGNER, Stockholm, Göteborg

Wald. Zachrissons Boktryckeri AB, Göteborg, 1902.

PAPPERSSKÄR-
MASKINEN =
„KRAUSE“

BYGGES SEDAN 1855 SÖM SPECIALITET

KARL KRAUSE
LEIPZIG

OMBUD:
A.-B. GUST. CARLSSON & Co., STOCKHOLM, VASAG.
JENS AASENSEN, CHRISTIANIA, TOLBOGG. 31. 33
JUST. WARBURG, KÖPENHAMN, STORMGÅDE 35

Wald. Zachrissons Boktryckeri AB, Göteborg, 1900.

SÄTT- OCH RADGJUTNINGSMASKINEN

TYPOGRAPH

SVENSK: 28 kr.
TYSKLAND: 40 kr.

NORGE: 18 kr.
FINLAND: 24 kr.

Enkel och olika sorters sätt af Antikva
och Fraktur

Genom sin enkelhet och de i senaste tid utvika-
maskiner gjorda allra förbättrade utrustning, den
som skiljer sig från tidigare maskiner och prakti-
ska konstruktioner, bevisar sig som ett utmärkt
företag för utövare som även älskar de enkla maskiner, som
men dock tillräckligt styrkt vid alla andra på den. Redan
den i sig själv med sådana i sig själv och galleysmaskin, full-
komligt utrustad, i sig själv, bevisar sig som ett utmärkt
företag, med den typen som indrags regelverk etc. med alla dess
Underlagning i sättning och maskinens skiljer sig från
konstigt såväl som underbeaktad som hos tecken i Berlin. Full
kompetens bevisar sig som i tecken.

ÖBS! Håll en af de senaste utvika maskinerna för
sändt och utvika den enkla maskinen.

Generalagent för Sverige & Finland:
FREDR. WAGNER, Stockholm

Wald. Zachrissons Boktryckeri AB, Göteborg, 1910.

FABRIKEN

TYPOCHROMA

STOCKHOLM

Kontor och fabrik: BONDEGATAN 8

Rika 388 Sthlm tel. 36 82 Tel.-adr. TYPOCHROMA

♦♦♦♦ SPECIALFABRIK ♦♦♦♦
för till den grafiska branschen hörande

*** Färger * Fernissor ***
Valsmassa * Kemikalier

Laga i Göteborg hos
Einar Lundström, Drottninggatan 11
Laga i Malmö hos
Robert Brand, Gustaf Adolfs Torg 4
Export till Norge, Danmark, Finland och Ryssland

strin. Sortimentet presenterades regelbundet i så kallade stilprovs-kataloger där en imponerande mängd typsnitt, linjer och ornament i vitt skilda storlekar och utföranden visades upp.

De tyska stilguterierna var helt dominerande på den svenska tryckmarknaden i början av 1900-talet. I Tyskland fanns vid den här tiden närmare fyrtio självständiga stilguterier – i Sverige fanns tre.⁷ Säljare från firmor som Genzsch & Heyse, Stempel och Bertold åkte runt i landet och förevisade de senaste katalogerna, som var oerhört omfattande verk på ibland uppemot tusen sidor.

Men det är inte alls givet hur man använder bokstäverna i ett visst typsnitt och komponenterna i en viss ornamentuppsättning för att skapa effektfulla trycksaker. Därför arbetade begåvade bruks-typografer i stilguteriernas ateljéer med att skapa inspirerande exempel på hur deras produkter kunde lösa alla tänkbara trycksaks-uppgifter – från enkla visitkort, annonser, affischer och konstnärligt utformade restaurangmenyer till textintensiva bokproduktioner och komplexa tabellsamlingar. Exempelen presenterades sedan intill den sida där det aktuella typsnittet eller ornamentserien visades upp i katalogen, eller i särskilda avdelningar under rubriken ”accidens-tryck” – tidens benämning på det vi idag kallar efemärt tryck.

Den väldiga floran av typsnitt medförde att vart och ett av dem inte kunde tilldelas mer än ett par sidor i katalogerna. (11) Därför producerade stilguterierna även separata broschyrer som innehöll mer djuplodande presentationer av ett enskilt typsnitt eller ett dekorprogram. (12) I en trycksak från 1904 visade Genzsch & Heyse upp en ny jugendserie och gav exempel på hur dess dekorlister effektivt kunde kombineras med typsnitt av vitt skilda karaktärer. Här syns bland annat ett konsertprogram, en meny, en bokrygg och en hotellannons. Varje delkomponent var försedd med beställnings-nummer och pris. (13)

Syftet med dessa bruksexempel var naturligtvis att locka tryckerierna att investera i de oerhört dyra materialen, men de inspirerade även tryckerierna till egna grafiska experiment.

Sammantaget ger den grafiska branschens inåtriktade trycksaker en intressant inblick i de efemära tryckens ateljéer, anstalter och verkstäder. De berättar något om sin egen uppkomsthistoria och sina egna produktionsvillkor.

● 11. I Genzsch & Heyses stora sortimentkatalog från 1912 presenteras ett av stilguteriets originaltypsnitt, Nero-Kursiv, i åtta olika storlekar (*Proben von Schriften und Initialen*, s. 479).

● 12. Nero-Kursiv var ett utpräglat reklamtypsnitt men det var inte lätt att veta hur det skulle fungera i praktiken. Det framgår desto tydligare i den 64-sidiga broschyren *Nero-Kursiv* som tagits fram 1909. På en av sidorna visas hur annonser med rubriker satta med Nero-Kursiv sticker ut i mängden. Broschyren innehåller även en lång rad raffinerade inspirations-exempel på bland annat etiketter, förpackningar och menyer helt utformade med Nero-Kursiv.

● 13. Linjer, mönster och dekorativa element är mycket viktiga för utformningen av efemärt tryck. Uppslaget i broschyren till höger visar hur över-, under-, sido- och förlängningsstycken i en av Genzsch & Heyses jugend-serier kunde kombineras med olika typsnitt till grafiska helheter. *Neuheit Moderner Zierrat in 12 serien 1 und 2 farbig*, 1904.

VY ÖFVER GÖTEBORG FRÅN WEZATA-BYGGNADENS TAK

LITOGRAFISKA ANSTALTEN

TECKNINGSATELIJEREN

KLICHÉTILLVERKNING

WEZATA-RETUSCH

HANDSÄTTNING

STILGJUTERI MASKINSÄTTNING

BOKBINDERI

KONTOR

KONTOR

STENTRYCKERIET

BOKTRYCKERIET

STENSLIPPRI OCH STENLÄGER

ÅNGPANNAN FÖR VÄRMELEDNING

W

Z

Det efemäras kundtidning

H. Jönssons Tryckeri i Ljungby hade bara några få anställda och drev pappers- och cigarrbutik i samma lokaler. Det kan därför tjäna som exempel på ett litet och lokalt förankrat tryckeri på den svenska tryckmarknaden i början av 1900-talet. Ett exempel på raka motsatsen är Wald. Zachrissons tryckeri AB i Göteborg, kallat Wezäta. Företaget etablerades 1886 och utvecklades snart till en av Skandinavien mest avancerade tryckanstalter.

En teckning från 1912 visar hur Wezätas olika avdelningar fördelade sig i det femvåningshus i centrala Göteborg som tryckeriet låtit uppföra 1902. (14) På vardagsmorgnarna begav sig hundratalet yrkeskunniga anställda till denna ultramoderna och rationellt arbetande grafiska verkstad för att med hjälp av drivmedel och en stor mängd förbrukningsmaterial framställa alla slags trycksaker för vidare spridning i det vittförgrenade distributionsnätverk som knöt samman människorna i det tidiga 1900-talets Sverige.

Teckningen är slagkraftig som reklam och i viss mån även som informationsgrafik, men det är framförallt i tryckeriets kundtidning, *Wezätas månadshäfte*, som dess ateljéer, avdelningar och verkstäder framträder i detalj. Tidningen startades 1902 på initiativ av Waldemar Zachrisson i syfte att förbättra kommunikationen mellan tryckeriet och dess kunder och utkom under åren 1902–1912. Månadshäftena var klammerhäftade små broschyrer på 8–16 sidor och riktade sig till befintliga och tilltänkta kunder. Innehållet bestod dels av information om tryckeriets stora utbud av trycktjänster och bildrika reportage från de olika avdelningarna, dels av en sorts fortbildningsmaterial som syftade till att göra kunderna till välinformerade trycksaksbeställare. Det kunde röra sig om allt från små artiklar med praktiska råd gällande typografi och annonsgrafik till fördjupningar i boktryckarkonstens historia.

Störst utrymme ägnades åt att berätta om företagets breda utbud av tjänster och ständiga ansträngningar för att utveckla olika delar av verksamheten. Wezäta tog sig an alla slags tryckeriarbeten och bidrog gärna med idéer och skisser och med förslag på illustrationstekniker, materialval och tryckmetoder. Redan på 1890-talet inrättade tryckeriet en stor och experimentellt arbetande reproduktionsateljé i syfte att bli ledande i landet på området. (15) Det hade även en egen klichéanstalt som omvandlade reproduktionsateljéns arbeten till klichéer i zink, mässing och koppar så att bilderna gick att

14. Med hjälp av energin i gas och kol förvandlade den yrkesskickliga personalen i denna avancerade grafiska anstalt papper, tryckfärg och kemikalier till alla de olika sorters trycksaker som bidrog till att hålla samman det svenska samhället i början av 1900-talet. Ingen trycksak var för stor eller för liten för Wald. Zachrissons Boktryckeri: visitkort, brevpapper, blanketter, annonser, varuetiketter, broschyrer, kataloger och böcker – alla dokumenttyper framställdes och spreds till hemmen, föreningarna, affärslivet, myndigheterna och förvaltningarna. Sådana trycksaker utgjorde den ekonomiska basen inte bara för Wezäta utan för den grafiska branschen i stort. Ur *Wezätas månadshäfte*, 1912.

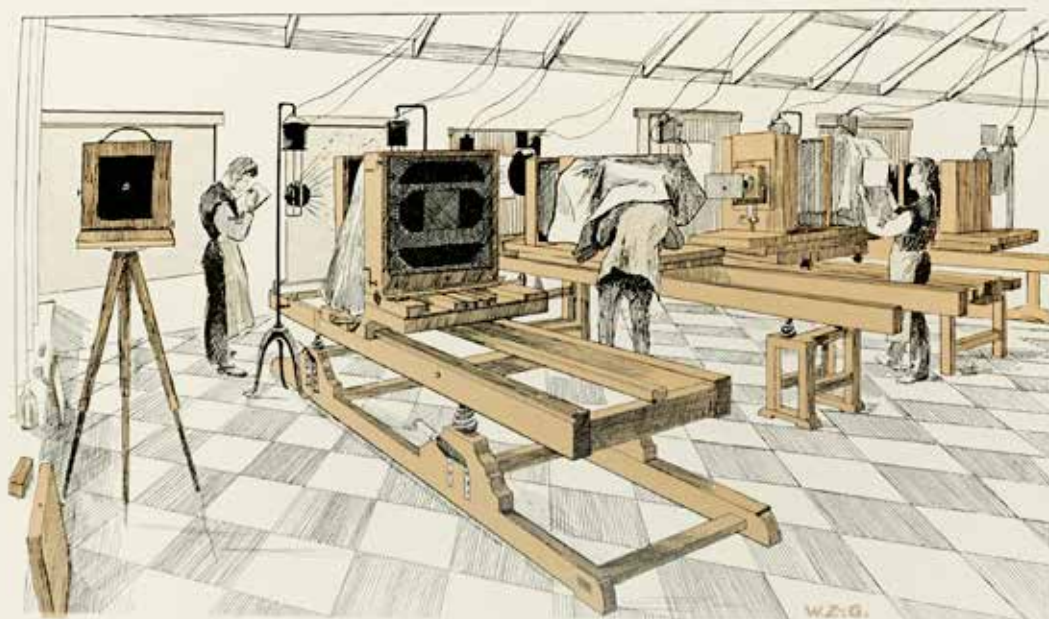
15. Till höger: I sommar-numret 1905 fanns en teckning av den fotografiska avdelningen i Wezätas reproduktionsateljé. Bilden gav samtidigt prov på hur en teckning genom fotografiska och kemiska metoder kunde överföras till en tryckbar tvåfärgs-kliché.

16. Till vänster: I Wezätas kemigrafiska anstalter arbetade man med samtidens tekniker för att omvandla bilder av alla slag (fotografier, teckningar, ritningar etc.) till högre reliefer i metall. Bara så kunde de reproduceras i boktryckspressarna. Bilden till vänster visar en annons-kliché i koppar där Wezäta gör reklam för de kopparfällningar som framställdes av tryckeriets galvanoplastiska anstalt. Klichén infördes som annons i Boktryckeri-Kalender 1910

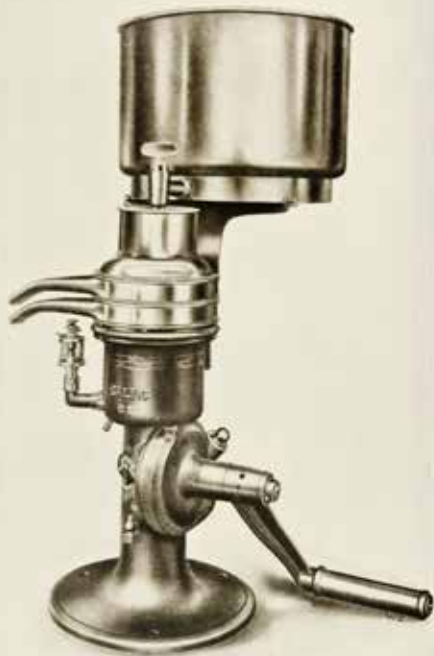
trycka samtidigt med texten och dekormaterialet. (16) De flesta svenska tryckerier beställde vid den här tiden sina klichéer för bildtryck från utlandet, där kompetensen ansågs högre. Wezäta ville ändra på detta och sälja sina klichéer till den svenska tryckmarknaden. Som ett led i denna satsning inrättades efter några år en fullt utrustad reproduktionsateljé även i Stockholm.

Företaget strävade att bli bäst inte bara på konsttryck utan även på kataloger, priskuranter och prospekt åt bland annat möbelfabriker, maskintillverkare och kurorter. Just kataloger utgjorde en trycktekniskt avancerad nisch som Wezäta särskilt ansträngde sig för att verka i. Företagets retuschateljé utvecklade en egen retuscherings-teknik, den så kallade Wezätaretuschen, som lämpade sig särskilt väl för reproduktion av metallföremål och verkstadsmaskiner. Sådana föremål återkommer ofta i månadshäftena, nästan hyperrealistiskt återgivna. (17)

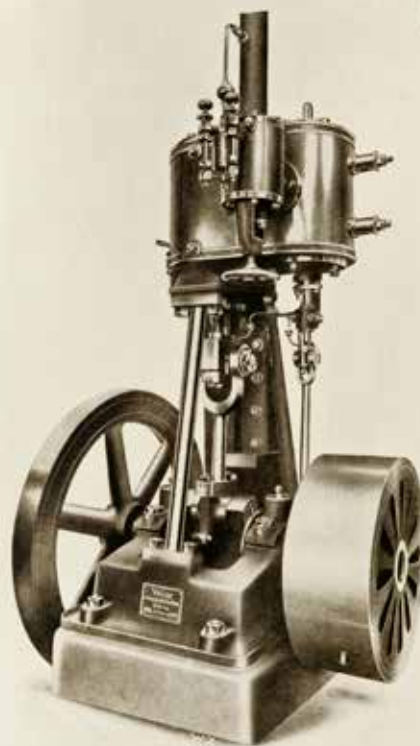
17. Till höger: Ett återkommande inslag i månadshäftena var exempel på den så kallade Wezätaretuschen, en av företagets många specialiteter. Tekniken skapade bilder med en alldeles särskild klarhet och skärpa och utvecklades för att attrahera verkstadsföretagen. Trots att vinternumret 1907 trycktes på tonat matt papper är bildkvaliteten slående. Katalogtryck var en viktig inkomstkälla för tryckerierna.

WALD. ZACHRISSONS REPRODUKTIONS-ATELIEN, GÖTEBORGS (FOTOGRAFISKA AFDELNINGEN)
FOTOFÄRME MED TON-ÖFVER-TEKNIKKEN

Klapp och Ventilstyck för Kylv. Zachrissons Reproduktions-Atelien, Göteborg och Helsingfors.

Klapp och Ventilstyck för Kylv. Zachrissons Reproduktions-Atelien, Göteborg och Helsingfors.

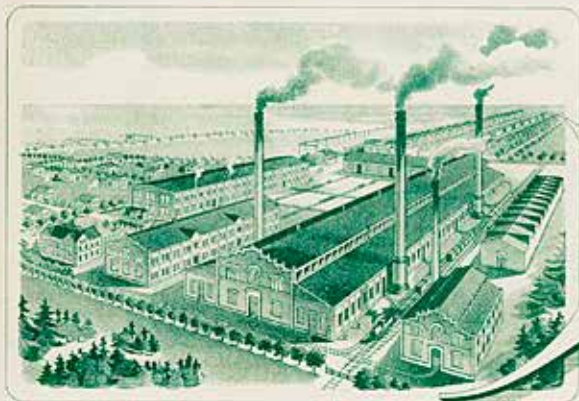

Wald. Zachrissons Boktryckeri AB, Göteborg, 1904.

En viktig kategori av trycksaker som tillverkades var sådant som behövdes på kontoren. Det kunde röra sig om blanketter, visitkort, adresskort, almanackor, läskplån, brevpapper, fakturor, kravbrev, erkännanden och kvittenser. En del trycktes i vanliga tryckpressar, annat trycktes med litografistentar i den litografiska anstalten. Där producerades även konstbilder och exklusivt utformade värdepapper som aktiebrev, obligationer och växlar, men även lottbrev, lottsedlar och diplom. (18–19) För privatsfären tillverkades sådant som kort för vigslar, middagsbjudningar, begravningar och gratulationer. En stor kategori var reklamtryck som cirkulär, plakat och skyltar. Därtill kom alla slags förpackningstryck, övertryck på porslin, nothäften, tapettryck, affischer, lokaltidningar, anslag, medlemsorgan, kungörelser och meddelanden till allmänheten.

- 18. Mittuppslaget i månads-häfte nr 1, 1904 innehöll ett kollage med värdepapper tryckta i Wezätas litografi-anstalt.

- 19. Månadshäftena innehöll ofta lösa bilagor. I vårnum-ret 1906 bifogades ett exem-pel på fyra brevhuvuden litograferade på Wezätas eget semitransparenta och extremt tunna postpapper.

SÖLÅGETS VERKSTÄDER OCH ARBETAREBOSTÄDER.

TELEGRAPH CODES: RIKSTELEFON
 LIEBERS & A.B.C. (4TH EDITION)
 TELEGRAM ADDRESS:
 NORDISKA.

Nordiska Metall
Aktiebolaget
 KOPPAR- & MESSINGVERK
 VESTERÅS

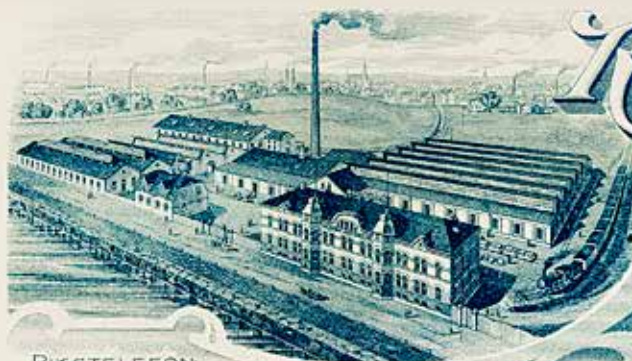
RIKSTELEFONER:
 KONTORET 530
 LAGRET 5642
 FABRIKEN 5539
 TILLSKÄRARNE 5642

SKRÄDDERI
 HERREKIPERING
 SKOAFDELNING

ELFWIN & CO

HERR-KONFEKTION
 OCH
 KLÄDESAFFÄR

TELEGRAFADR.:
 "ELFWIN COMP."

Kilsunds
Aktiebolag

RIKSTELEFON

FABRIK 166
 PRIVAT 167

TELEGRAFADRESS:
 "KILSUNDS"

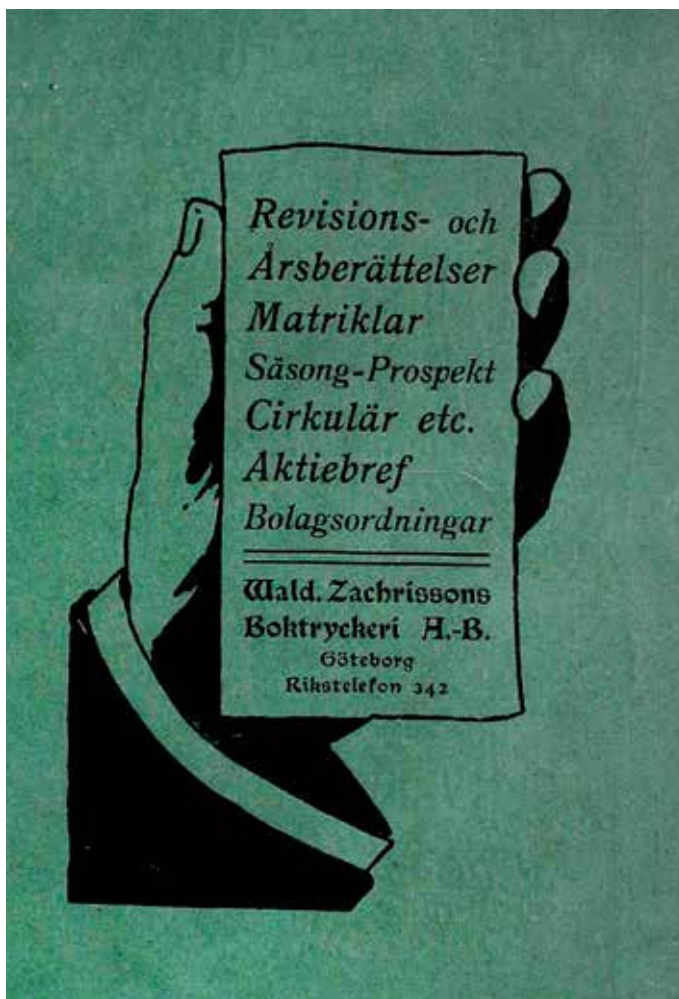
P. Joh. Ask
 LANDSKRONA

Telegramadress: **ASK.**
 Rikstelefon: **142.**

KOLONIALVAROR
 EN GROS.
 PARTINEDERLAG
 of PELLERINS MARGARIN.

PROF. I BREPHUVUDEN I LITOGRAFI, TRYCKTA Å 6 KG. SLÅT
 HVIT WEZÄTA-POST FRÅN WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
 A.B. GÖTEBORG

WEZÄTAS VÅRNUMMER 1906, B

20. Månadshäftena innehöll många annonser för det egna företags tjänster. De erbjöd bland annat över 3 000 vinjetter, som denna hand, där kundens egen reklamtext kunde läggas in. *Wezäta månadshäfte 2*, 1902.

Alla dessa efemära trycksaker strömmade ur femvåningshuset på Köpmansgatan 34 i Göteborg och spreds till hemmen och arbetsplatserna, till den gemensamma lokalmiljön och den vittomfattande offentligheten.

Exempel på efemära trycksaker av alla dessa slag fyllde sidorna i Wezätas månadshäften och sammantaget ger numren bilden av en oerhört ambitiös, kvalitetsmedveten och experimentellt inriktad grafisk allverkstad för allt från lotteribiljetter till konstgrafiska praktverk. De ger också en svåröverträffad ögonblicksbild av den svenska tryckkulturens konstnärliga, tekniska och marknadspsykologiska förmåga i början av 1900-talet. (20)

Efemära trycksaker som Ljungby Biograf-Teaters stolpaffisch och Wezätas månadshäften uppstår inte av sig själva. Även om de kan förefalla vara enkla ting så var de invävda i vidsträckta nätverk som förband tillfälliga mänskliga behov, drömmar och idéer med tecknings- och reproduktionsateljéer, med kliché- och litografianstalter, med maskinfabriker, stilgjuterier och tryckerier – och med angränsande nätverk av leverantörer av råvaror och halvfabrikat.

NOTER

1. Om Ljungby Biograf-Teaters tidiga historia är inte mycket känt. Biografen bytte senare namn till Teater-Biografen Grand. Se <https://ljungbykommunarkiv.wordpress.com/2016/05/13/921/> (hämtad 2024-10-25).

2. I oktober 2024 finns ett drygt 50-tal digitaliserade affischer tillgängliga på www.alvin-portal.org.

3. När Waldemar Zachrisson på 1880-talet startade sitt tryckeri kostade sätteriets bokstavstyper lika mycket som de båda tryckpressarna tillsammans. Se Bondesson, Gustaf, *Waldemar Zachrisson boktryckare*, Göteborg, 1994, s. 53. Samma förhållande gällde långt senare. Den grafiske formgivaren Håkan Lindström beskriver situationen på 1950-talet: "Att köpa in ett typsnitt för högtryck, alltså med typer av metall, var en kostsam affär även för större tryckerier och för mindre ett vågstycke, ofta blev det att man satsade på säkra kort..." Lindström, Håkan, 'På Forsbergs tid', *Biblis* 105, s. 41.

4. I Ljungby kommunarkiv finns ett åttiotall trycksaker bevarade som framställt av H. Jönssons tryckeri. Av dem framgår att tryckeriet levererade efemärt tryck av alla slag till såväl affärsliv, föreningar, församlingar och myndigheter som privatpersoner.

5. Se t.ex. Ottosson, Jan, *En bok om Gust Carlsson. Agenturfirma och leverantör till den grafiska industrin under etthundratio år*, Vällingby, 1990.

6. Det som i övriga kapitel i denna bok benäms vardagstryck, småtryck eller tillfällestryck kallades accidenstryck av förra sekelskiftets tryckare. Jag har här valt att använda begreppet *efemärt tryck*. Se Kristina Lundblads diskussion av termerna i 'Vardagstryck? Termer och trycksaker i och utanför biblioteken', *Biblis* 107, s. 36–46.

7. Uppgiften om antalet stilgjuterier i Tyskland kommer från Dan Reynolds *Schriftkünstler. A historiographic examination of the relationship between handcraft and art regarding the design and making of printers' type in Germany between 1871 and 1914*, Hochschule für Bildende Künste Braunschweig, 2020, s. 279, not 113.

Till Allmänheten.

Då det kan befaras, på grund av det pågående världskriget, att brödsädestillförseln till vårt land försvåras, vill undertecknade av Kungshamns kommunalstämma valde härmed uppmana en och var att förse sig med ett reservförråd av mjöl, motsvarande 2 å 3 säckar å medelstort hushåll. Detta förråd bör reserveras för den sista tiden intill nästa års skörd och får således ej omedelbart tagas i anspråk.

Utan att på minsta sätt vilja överdriva situationens läge vill komitén framställa en enträgen vädjan till allmänheten att så långt i dess förmåga står beakta komiténs maning. Den gäller att vi tryggt kunna se framtiden an, i fråga om det dagliga brödet, huru än förhållandena gestalta sig.

Gravarne, Smögen & Tången den 28 Nov. 1914.

Ax. B. Andersson.

C. James Andersson.

Joh. Carlsson.

A. Görling.

Wilh. Reichenberg.

Leander Svensson.

C. Wallentin.

J. A. Uno.

Strindberg, allmänheten och det praktiska förflutna

JAN ERIC OLSÉN

Brandlitteraturen utgör kanske tusen småskrifter ordnade i portföljer under rubrikerna: 'Brandstod', 'Brandordningar', 'Brandväsen' och 'Eldsläckning'. Under brandväsen höra instruktioner för brandkårar och brandvakter; redogörelser för brandkårens verksamhet, exercisreglementen etc.¹

Ovanstående rader kommer inte, som man skulle kunna tro, från någon samtida princip för sorteringen av vardagstryck, utan återfinns i en artikel som August Strindberg skrev för *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning* 1876. Vid tidpunkten arbetade Strindberg på Kungliga biblioteket i Stockholm, KB, så stoffet var inte gripet ur luften. Ordlandet av trycksakerna i ämnen och underkategorier, och förvarandet av materialet i särskilda kapslar, som på den tiden kallades portföljer, ingick i hans dagliga arbetsuppgifter.² Strindbergs syfte med artikeln var dock inte att redogöra för bibliotekens klassificeringssystem utan att informera allmänheten om nyttan av att läsa småtryck, i det här fallet, småtryck om brandkåren och brandbekämpning. "Dessa småtryck", fortsatte Strindberg, "äro visserligen undantagna från utlåningen, men kunna studeras på stället och skulle säkerligen kunna vara ganska lärorika för den, som har tid och intresse att taga kännedom om ämnet".³

Strindbergs upptägenhet vid brandväsendets trycksaker ska ses mot bakgrund av de svåra eldsvådor som hemsökte Stockholm under 1800-talet. År 1857, exempelvis, drabbades huvudstaden av två svåra bränder då hela kvarter i Norrmalm och Mosebacke totalförstördes. Skräcken för att nya bränder skulle uppstå gjorde brandlitteraturen till en angelägen läsning. Det var budskapet som Strindberg ville

● 1. När Myndigheten för Samhällsskydd och Beredskap skickade ut broschyren *Om krisen eller kriget kommer* 2018 var det till 'Sveriges invånare' man vände sig. Vid tiden för första världskriget tilltalade man folket som allmänhet. Vardagstrycket säger mycket om hur relationen mellan myndigheter och befolkning har förändrats över tid.

förmedla till *Handels och Sjöfartstidningens* läsare, att brandskrifterna, liksom småtrycket i gemen, var användbara för samhället utanför bibliotekets läsesal.

Trycksakernas omsättning i praktik

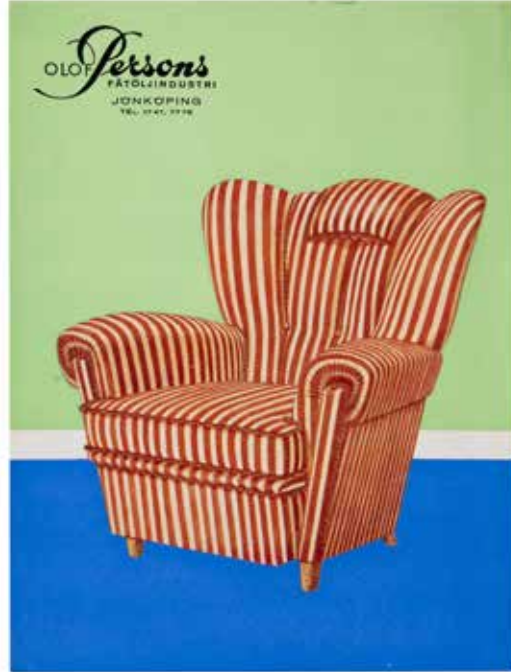
Det är ovisst om Strindbergs artikel lockade nya låntagare till småtryckssamlingarna på KB. Vad som däremot står klart är att människor idag inte så sällan anger ett praktiskt skäl till varför de vill beställa fram trycksaker ur samlingarna med vardagstryck. Generellt kan man dela in användarna av universitetsbibliotekens samlingar i två kategorier, forskare och studenter samt personer som inte är knutna till något lärosäte. Medan den förra kategorin använder sig av samlingarna till pågående forskningsprojekt och examensarbeten, utgör den senare kategorin ett brokigt utsnitt av allmänheten, människor med kulturhistoriska, lokalhistoriska, konstnärliga, personhistoriska och rent privata intressen. Beroende på vilka som använder sig av materialet kommer samlingarna att antingen omsättas i avhandlingar, vetenskapliga artiklar och uppsatser eller i populärvetenskapliga böcker, kulturartiklar och lokalhistoriska exposéer.

Men all läsning som äger rum i specialläsesalen genererar inte nödvändigtvis skrift. Det finns en viss typ av låntagare som beställer fram material ur samlingarna för helt andra syften än att framställa text. Dessa låntagare är i första hand intresserade av att använda samlingarna på ett praktiskt sätt, det vill säga, de söker upplysningar i trycket för att lösa en konkret uppgift som upptar dem på ett personligt plan. I nio fall av tio, är det vardagstryck som dessa praktiskt sinnade låntagare beställer fram.

Vardagstryckets låntagare

För ett par år sedan vände sig en privatperson till Lunds universitetsbibliotek och undrade om vi möjligtvis hade kataloger över en särskild fåtöljmodell. Låntagaren hade ärvt ett exemplar av modellen efter sina föräldrar, skulle nu klä om fåtöljen och ville gärna veta hur den hade sett ut i originalskick. Beställningen av katalogen hade både ett praktiskt och ett personligt ändamål. Praktiskt för att katalogen försåg vederbörande med handfasta uppgifter om möbels utformning, och personligt för att den kunde relateras till familjens ägodelar och släktens gemensamma förflutna. Samtidigt kom kata-

- 2. Innan handeln flyttade in på nätet var det trycket som försåg oss med bilder på varor. Broschyrer likt den från möbeltillverkaren Olof Person gav den lokala industrin en möjlighet att synas i hela landet.

A.-B. G. Davidsson & Co Boktryckeri, Jönköping, 1949. 222 x 168 mm.

logen att anlitas för sitt ursprungliga syfte, det att åskådliggöra ett bruksföremåls form och funktion. (2)

I likhet med andra historiska källor kan vardagstrycket användas för att förstå den tid i vilken trycksakerna kom till. I historikerns händer skulle katalogen med fåtöljen kunna utgöra en primärkälla i undersökningen av möbelindustrins inhemska framväxt under en viss period. Men vardagstrycket kan alltså även tillämpas på tvärs med historien. Gamla instruktionsböcker, bruksanvisningar, symöns-ter, föreningstryck, sånghäften och priskuranter är några exempel på material som beställts fram i avsikt att användas på ett snarlikt sätt som när de först trycktes, i praktisk handling närmare bestämt. Sådana förfaringssätt är kalibrerade efter nuet, och skiljer sig mar-kant från forskarens omsorgsfulla rekonstruktion av källans sam-hälleliga och kulturella kontext.

Det praktiska bruket av vardagstrycket kan även tangera existen-tiella motiv. Låntagaren som beställde fram skolkatalogen från när hon själv gick i skolan, för att visa sina barn hur hon såg ut som li-ten, är ett exempel på detta. Personen i fråga hade blivit av med alla sina fotoalbum i en brand och saknade därför bilder från sin upp-

3. TEKNISK BESKRIVNING

Motor

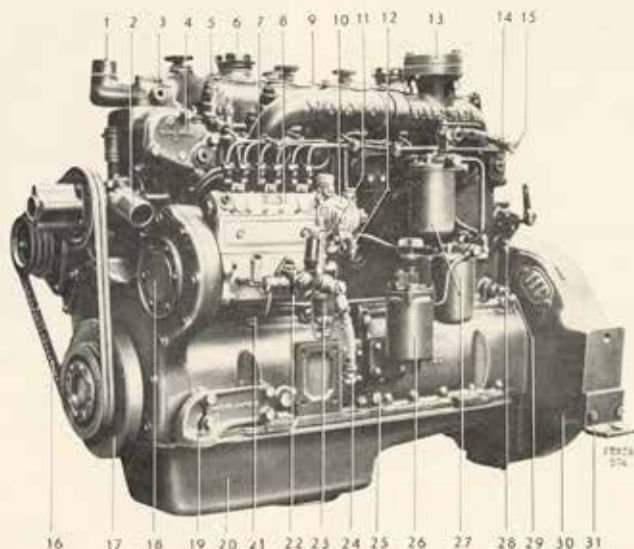

Bild 23. Motor typ D47A.

1. Kylvätskeutlopp	17. Svängningsdämpare
2. Kylvätskeinlopp	18. Lucka för insprutningspumpens kuggtransmission
3. Anslutning för vätsketermometer (se alt. 15)	19. Främre motorupphängning
4. Termostathus	20. Oljesump
5. Insprutare	21. Anslutning för oljemanometer (se alt. 29)
6. Oljepåfyllning	22. Matarpump
7. Tryckrör	23. Förfilter för bränsle
8. Insprutningspump	24. Anslutning för bränsletillopp
9. Läckoljeledning	25. Reduceringsventil för smörjolja
10. Vakuumregulator (ej som standard på industrim.)	26. Smörjoljerenare
11. Förställarm (varvtalsregl.)	27. Finfilter för bränsle
12. Köldstart	28. Kylvätskeavtappning
13. Avgasfläns	29. Anslutning för oljemanometer (se alt. 21)
14. Anslutning för returbränsle	30. Svänghjulskåpa
15. Anslutning för kylvätsketermometer (se alt. 3)	31. Bakre motorupphängning
16. Fläktrem	

3. Manualer eller handböcker pekar ut den tingliga världens funktionalitet och läsningens omedelbara omsättning i praktisk handling. Kombinationen av text, bild, siffror och pilar är karakteristisk för den här typen av anvisningar.

växttid. Beställningen illustrerar fotografiets status av objektivet tidsvittne, men sätter även fingret på fotoalbumets betydelse för synen på familj och samhörighet. Skolkatalogen utgör ytterligare en kategori av vardagstrycksmaterial. Längre bestod den endast av en förteckning över lärarna och eleverna på skolan. När klassporträttet introducerades på 1970-talet fick skolkatalogen en helt ny dimension. Nu kunde man bläddra i skolkatalogen och begrunda sina klasskamraters och lärares ansikten. En generation tidigare hade vår låntagare inte kunnat beställa fram någon bild på sig själv. I de sociala mediernas tidevarv ter sig skolkatalogen däremot som en kulturell kvarleva från en epok då fotoporträttet fortfarande hade något ceremoniellt över sig.

Listan på praktiska beställningar av vardagstryck kan göras lång; en skräddare sökte material efter en modeutställning från 1946, en snickare intresserade sig för kataloger och priskuranter från Jonsereds Fabriker för perioden 1870–1950, en tv-producent letade efter kartor över Hörbytrakten från 1990-talet, en person efterfrågade broschyrer från det möbelföretag som fadern drev under 1950-talet, en annan person skickade in en beställning på häften med information om Penta bensinmotorer. (3)

Motiven sträcker sig från det konkreta handlaget med olika slags material, föremål och processer till det privata intresset för ens närståendes historia. En iögonenfallande detalj är att denna typ av beställningar ofta görs av yrkesgrupper som vi vanligtvis inte förknippar med lärosätena. Även om dessa låntagare skulle kunna utvinna liknande information ur universitetsbibliotekens andra samlingar, tycks det finnas ett samband mellan sättet på vilket informationen presenteras i vardagstrycket – det behändiga formatet, de korta texterna, det direkta tilltalet, de pedagogiska illustrationerna – och den reella världen utanför specialläsesalen. Benämningen vardagstryck gör på detta vis skäl för sig: trycksakerna hör intimt samman med det levda livet.

Hade det inte varit för pliktleveranslagen hade troligen inget av detta gått att beställa fram. Till skillnad från böcker som är ämnade för långvarigt bruk, har trycksaker som prislister, turistbrochyrer och menyer oftast ett kort bäst-före-datum. Därav det engelska namnet på vardagstryck, printed ephemera, tryck som har ett kortvarigt liv, ibland bara en dag. Pliktlagen gör det alltså möjligt att ta del av en tryckkultur som inte var avsedd för eftervärlden utan för

nuet. Trots det kan materialet fortfarande idag läsas såsom det ursprungligen var tänkt att läsas, med ena ögat i texten och det andra i den konkreta verkligheten.

Det praktiska förflutna

Att någon vänder sig till ett universitetsbibliotek med en förfrågan om gamla trycksaker vittnar om en förståelse för historiens gång och det förflutnas kulturarv. Men den praktiska användningen av en broschyr från sent 1800-tal eller en manual från 1950-talet, gör det för ett ögonblick nödvändigt att bortse från historiens gång och fokusera på hur trycksakerna kan klarlägga ett stickmönsters komplexitet, den isärtagna motorns mekanismer eller möbelns ursprungliga formidé.

Kanske är det så att det tidsliga avståndet mellan förr och nu tenderar att krympa, för att inte säga försvinna, när vi verkställer arvet från det förflutna i konkret handling. I sina reflektioner över den moderna västerländska historiografin, gjorde den franske filosofen Michel de Certeau oss uppmärksamma på skillnaden mellan historia som säkerställandet av empiriska fakta, och det förflutna som myt och levande hågkomst. Medan det förflutna i utomeuropeiska kulturer hålls levande genom återkommande praktiker och ritualer, skapar den västerländska historieskrivningen ett avstånd till sitt studieobjekt. Det förflutna förvandlas till väl avgränsade perioder – medeltiden, renässansen, moderniteten – som avlöser varandra i en bestämd kronologi.⁴ Därmed, menar de Certeau, degraderas det förflutna till ett dött kunskapsobjekt utan större relevans för samtidsmänniskans kulturella självförståelse.

de Certeaus kritik av den västerländska historiografin känns igen i den amerikanske historikern Hayden Whites bok, *The practical past*, det praktiska förflutna. I boken riktar White kritik mot den moderna historieskrivningen vilken, menar han, bedriver sina studier som ett ändamål i sig, utan tanke på om resultaten kan ha något värde för vanliga människor.⁵ I likhet med de Certeau ställer White upp ett alternativt bruk av det förflutna, vad han kallar för det praktiska förflutna, men till skillnad från de Certeau hittar han sina exempel inom den västerländska traditionen, i synnerhet romankonsten såsom den kom att utvecklas under 1900-talet.⁶ Här finns inte utrymme att närmare gå in på Whites tankegångar, men

kortfattat kan sägas att med det praktiska förflutna syftar White på ett bruk av det förflutna som kommer till användning för att lösa allehanda angelägenheter som vi stöter på dagligen, från svåra moraliska beslut som påverkar oss existentiellt, till konkreta problem som vi omgående måste ta itu med. I denna mening förser oss det förflutna med vad White kallar för ett arkiv av erfarenheter.⁷ En blandning av personliga och kollektiva minnen, hörsägen, anekdoter, aforismer, episoder och didaktiska exempel hämtade från historiens mylla i enlighet med den antika föreställningen om *historia magistra vitae*, historien som livets lärare.

Man skulle kunna se bibliotekens historiska samlingar av småtryck som ett arkiv av erfarenheter i linje med Whites tankegångar om ett praktiskt förflutet. I broschyrer, manualer, affischer, anslag och flygblad av diverse format, ryms en mångfald av handlag, metoder, tillvägagångssätt, råd, rekommendationer och demonstrationer hämtade från det levande livet. Fastän tid förflutit och samhällen och människor förändrats, kommer de fortfarande till användning i frågor där läsningen på olika sätt omsätts i praktisk handling.

Allmänheten

I *Berlin Alexanderplatz*, Alfred Döblins stora roman om livet i Berlin under Weimarrepubliken och den framväxande nazismen, finns det ett stycke som beskriver tariffsystemet för stadens allmänna kommunikationer: "Rabatt beviljas för barn upp till 14 år, lärlingar och skolelever, obemedlade studenter, krigsinvalider, svårt rörelsehindrade personer mot legitimation från vederbörande distrikts fattigvårdsbyrå. Gör dig underrättad om linjenätet".⁸ Raderna är betecknande för det informativa språk med vilket myndigheter håller invånarna informerade via massmedia. I synnerhet uppmaningen "gör dig underrättad", speglar det efemära tryckets kommunikativa modell med lakonisk precision. Mottagaren var allmänheten, en odefinierad och allmängiltig samling människor. Medan begreppen folk och befolkning har tydliga politiska, samhällsekonomiska och demografiska konnotationer, är allmänhet ett mer generellt begrepp. Det innefattar alla individer i ett land men förhåller sig till dem på ett neutralt och formellt sätt.

Allmänheten är flitigt förekommande i samlingarna med efemära trycksaker. Beroende på sammanhanget adresseras den på olika sätt.

N. M. Lindh, Örebro, 1856. 108 x 93 mm.

Ett exempel är ett flygblad från Första Världskriget där allmänheten uppmanades att hushålla med mjölet eftersom tillgången på livsmedel riskerade att bli knapp. (1) Även om bristen på mat drabbar folket reellt, var det till allmänheten som myndigheterna vände sig med sin anmodan. Ett annat exempel där allmänheten ofta åberopas är i reklamen för allehanda varor och tjänster. När margarinfabriken Svea i det tidiga 1900-talet, lanserade sin nya produkt, växtmargarinet Margaron, var det allmänheten som fick borga för kvaliteten. I annonsen för Margaron stod det att växtmargarinet hade "vunnit allmänhetens erkännande såsom ett i alla hänseenden förstklassigt växtsmör". Allmänheten blev också föremål för branscher som sökte locka till sig nya kunder. När olycksfallsförsäkringsföreningen Bore etablerade sig under det sena 1800-talet, var det till allmänheten man riktade sig. Det lilla häftet med olika skadebelopp hade kort och gott "Till Allmänheten" som rubrik.

Begreppet allmänhet, i den mening som avses här, dyker upp i svenska språket under 1700-talet, men det är under 1800-talet, med industrialiseringens och den moderna statens framväxt, som det slår igenom brett. När Sverige gick över till metersystemet 1878, trycktes ett antal olika handböcker i broschyrform, där omvandlingen av aln till meter och skålpund till kilogram åskådliggjordes i tabellform. Handböckerna vände sig till var och en i Sverige men läsaren av broschyren tilltalades inte som en bland folket eller befolk-

- 4–6 Stora förändringar såsom övergången till riksdaler och metersystemet gav upphov till en mängd småskrifter. Dessa häften kom ofta i mycket små format så att man lätt kunde bära dem med sig i fickan. De avbildade häften visar också på förändringar i hur den svenska befolkningen tilltalats genom tiderna. Innan begreppet allmoge blev synonymt med bondesamhället, betecknade det alla människor som levde inom ett visst område. Det senare häftet från 1881 riktar sig till allmänheten.

ningen utan som en del av allmänheten. ”Till allmänhetens tjänst” löd till exempel undertiteln till gymnasieläraren och kyrkomannen Nils Lövgrens *Hjelpreda vid tillämpningen av metersystemet*.⁹ Tidigare hade liknande manualer vänt sig till allmogen, men det begreppet var nu på väg att fasas ut tillsammans med de gamla benämningarna för mått- och viktenheter. (4–6) Ett exempel på detta är den andra upplagan av *En handbok att begagna som hjelpreda i daglig handel*, tryckt i Skellefteå 1889. Medan den första upplagan, tryckt året innan, presenterades som en ”liten handledning för allmogen”, var den andra upplagan försedd med ett förord där ”den stora allmänheten” framställdes som målgrupp.¹⁰ I det industrialiserade samhället skulle invånarna med tiden få nya funktioner, de blev kunder, abonnenter, prenumeranter, medlemmar, löntagare, folkbokförda, pensionärer, turister och pendlare samt då även allmänhet, en allmänhet som förväntades läsa alla det nya samhällslivets trycksaker på ett praktiskt sätt.

NOTER

1. Strindberg, August 'Från Stockholm. (Brev till Hand.-Tidn.)', *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 3 juni 1876.

2. I en annan tidningsartikel från 1874, redogjorde Strindberg för de arbetsuppgifter som ingick i hans dagliga tjänstgöring på KB. Även här omnämndes vardagstrycket, ”sortering av de betydande massor av småtryck, vilka i tryckleveranser inkomma”. Se ”Våra böcker II”, *Svenska Medborgaren*, 21 mars 1874.

3. Strindberg, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 3 juni 1876.

4. Certeau, Michel de, *The writing of history*, övers. Tom Conley, Columbia Univ. Press, New York, 1988, s. 4.

5. White, Hayden, *The practical past*, Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 2014, s. 9.

6. White lånar begreppet det praktiska förflutna från den brittiske filosofen Michael Oakeshott (1901–1990) som använde det för att skilja det förflutnas roll i vanliga människors liv – minnen, erfarenheter, vunna färdigheter etc. – från den del av det förflutna som historikerna studerar och skriver om.

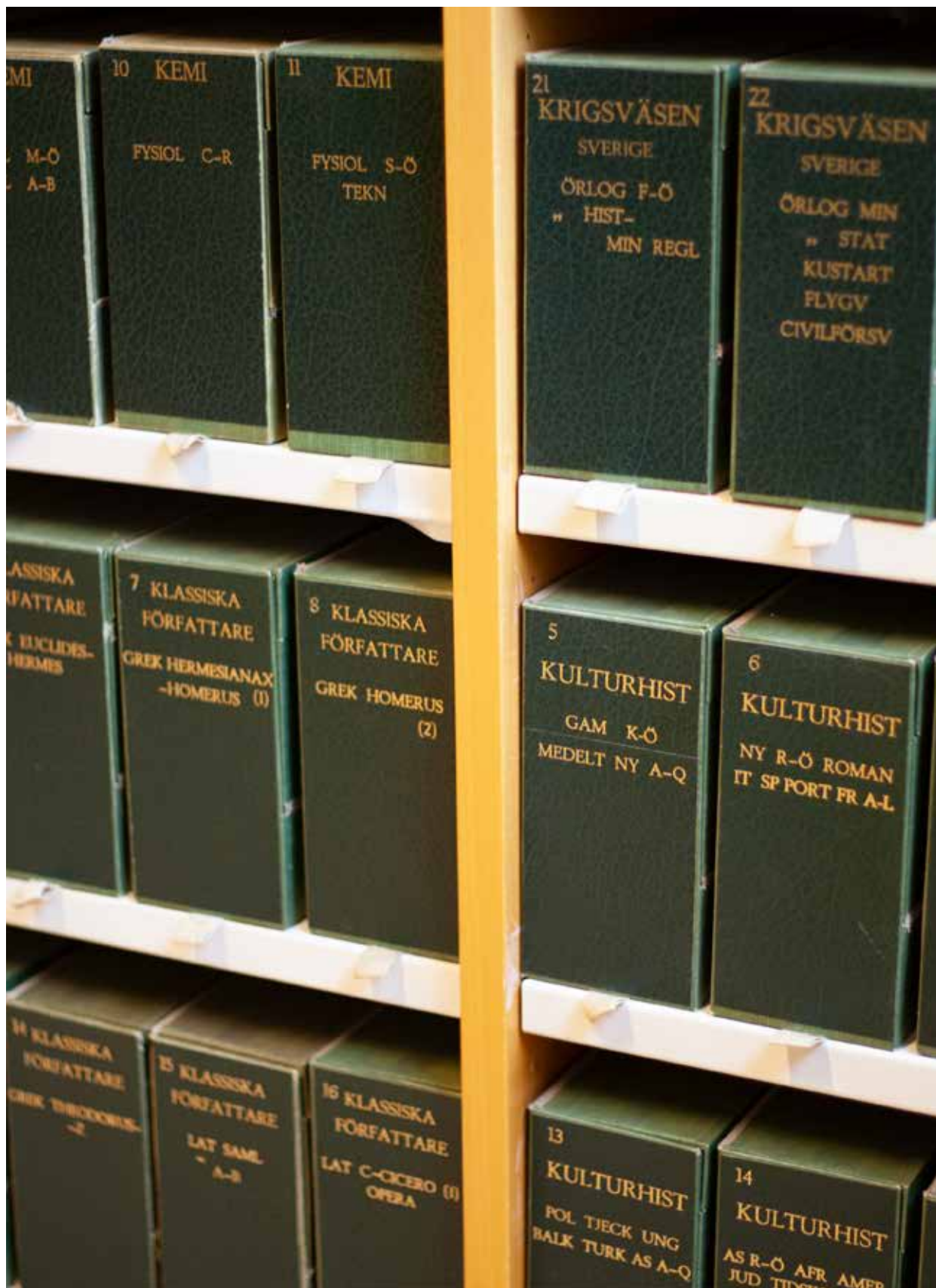
7. White, 2014, s. 99.

8. Döblin, Alfred, *Berlin Alexanderplatz: Historien om Franz Biberkopf*, Ekstrand, Lund, 1978, s. 46.

9. Lövgren, Nils, *Hjelpreda vid tillämpningen af metersystemet, till allmänhetens tjänst utarbetad*, Stockholm, 1881.

10. *En handbok att begagna som hjelpreda i daglig handel wid öfvergången till det nya metersystemet*. Andra tillökta och förbättrade upplagan, Skellefteå, 1889.

VI. INSAMLING OCH STRUKTUR

Ordning är samlingens själ

EVA NILSSON NYLANDER

Klassifikation handlar om kunskapsorganisation, om olika sätt att skapa ordning, kosmos, ur den oordning, det kaos, som uppstår så fort en samling av t. ex. böcker och annat tryck börjar växa. Generationer av bibliotekarier har lagt ner stor möda på att ordna och systematisera, ingångarna har varit otaliga. Systemen har alla speglat sitt samhälle, sin tryckkultur och sin vetenskapssyn. Efter ungefär 100 år har de alla blivit mer eller mindre förlegade – verkligheten har ändrat sig – och man har fått börja om.

Att klassificera vardagen

Att bygga samlingar, förvara dem i god ordning och tillhandahålla dem har historiskt varit bibliotekens centrala uppgift. För detta krävs heltäckande och relevanta system och för alla som delar den kunskapsbild som systemen bygger på är de självklara. All kunskapsorganisation speglar sin samtid och sin samhällseliga kontext och för det sena 1800-talet, när det klassifikationssystem som gäller för vardagstrycket i Lund kom till, var det förmodligen uppenbart att material om "Husdjur", "Jakt och Fiske", "Mejeri och mat", liksom "Åkerbruk & trädgård" hamnar under "Näringsväsen". Restaurangmenyer, matsedlar från stadshotell och gästgiverier liksom vinlistor sökes under "Kommunikationer" eftersom det mesta av allt restaurangätande skedde när man reste.

Den enda ordningen är den som människan skapar

Såväl vetenskapliga som bibliografiska klassifikationssystem speglar politik, vetenskapssyn och stora samhällseliga skeenden. Detta gäller såväl i antikens bibliotek som i det system som kom att dominera

1. Den s.k. Katalog –1957, resultatet av Elof Tegnér's och generationer av bibliotekariers mödor, består av en alfabetisk del och en ämnesdel där samlingarna är ordnade efter det då nykonciperade klassifikationssystemet. Den omfattar bibliotekets tryckta bestånd fram till 1957 och bara ämnesdelen består av 1869 kataloglådor.

medeltidens universitet och kunskapsindelning: dialektik, grammatik, retorik, geometri, aritmetik, astronomi och musik. Den engelske 1500-talsfilosofen Francis Bacon skapade ett system med bara tre klasser som blev inflytelserikt: Minne (de historiska vetenskaperna) – Fantasi (de skapande) – Förnuft (de filosofiska). Det går igen i den franska encyklopedin och Thomas Jefferson (1743–1826) använde det i modifierad form i sitt bibliotek på Monticello, kärnan i det som idag är Library of Congress.

Många system liknar och bygger på varandra under det att andra sticker ut som helt egna. Den franske boksamlaren och bibliografen François de La Croix du Maine (1552–1592) hade ett originellt sätt att klassificera sina böcker: heliga ting – konster och vetenskaper – beskrivning av universum, såväl i allmänhet som i enskildhet – människosläktet – framstående krigsmän – Guds gärningar – blandningar av olika avhandlingar.¹

Gabriel Naudé (1600–1653), bibliotekarie hos alla som räknades under första halvan av 1600-talet (inklusive drottning Kristina i Stockholm), hade ett system med sju klasser: Teologi, Medicin, Juridik, Historia, Filosofi, Matematik och Humaniora. Under det sena 1600-talet används det så kallade franska systemet, som nyttjades av bokhandlarna i Paris, vilket i sin tur grundades på den indelning som fanns i den venetianske boktryckaren Aldus Manutius (1450–1515) bokkataloger. Det omfattade fem klasser: Teologi, Juridik, Filosofi, Historia och Skönlitteratur. Parallellt med bokhandlarnas system fanns ett annat med sju klasser som användes i de parisiska jesuitkollegiernas bibliotek: Teologi, Filosofi, Medicin, Litteratur, Historia, Ekonomi och juridik samt Kätterska skrifter. De yngre står på de äldres axlar. På så sätt ser de längre och kan anpassa systemen efter den förändrade värld de ser. I jesuiternas bibliotek fanns inte behov av en klass för skönlitteratur men väl av en för kätterska skrifter. Motreformationen hade tagit sin början.

Den amerikanska biblioteksrevolutionen

Det sena 1800-talet såg i USA en professionalisering av bibliotekarieryket med instiftande av formella bibliotekarieutbildningar, grundandet av intresseorganisationer och tidskrifter liksom tillkomsten av regelverk för bland annat klassificering. Den amerikanske bibliotekarien Melvil Dewey (1851–1931) introducerade 1876 ett nytt

klassifikationssystem i *A Classification and Subject Index for Cataloging and Arranging Books and Pamphlets in a Library*, Dewey Decimal Classification (på svenska kallat DDK).² Det finns översatt till många språk och är idag det internationellt mest använda systemet. I princip bygger det på Bacons tre klasser ”Minne”, ”Fantasi” och ”Förnuft” men i omvänd ordning.

DDK är avsett att täcka allt mänskligt vetande, alla ämnen som finns idag och som kommer att finnas i framtiden. Det omfattar, som namnet anger, tio klasser och inom varje hundragrupp finns tio underavdelningar som i sin tur har tio underavdelningar o. s. v. och ämnena är hierarkiskt ordnade.

000 Allmänna verk	400 Språkvetenskap	800 Litteratur
100 Filosofi	500 Naturvetenskap	900 Historia
200 Religion	600 Praktiska yrken	
300 Sociologi	700 Skön konst	

Sverige går sin egen väg

Sverige har sedan 1921 haft ett eget system som när det skapades byggde på svensk praxis och på de svenska vetenskapliga bibliotekens kataloger.³ Medan DDK är ett siffersystem med 10 klasser är det svenska ett bokstavssystem som således kan ha upp till 28 klasser (som i sin tur kan ha lika många underklasser). SAB-systemet, som det kom att kallas efter Sveriges Allmänna Biblioteksförening, hade ursprungligen 22 klasser och användes under hela 1900-talet på såväl folkbibliotek som vetenskapliga bibliotek.

A Bok- och biblioteksväsen	M Antropologi och folkkunskap
B Skrifter av allmänt och blandat innehåll	N Geografi
C Religion	O Samhälls- och rättsvetenskap (med nationalekonomi och statistik)
D Filosofi	P Teknologi
E Uppfostran och undervisning	Q Ekonomi (med industri, handel och kommunikationer)
F Språkvetenskap	R Gymnastik, sport, lek och spel
G Litteraturvetenskap	S Krigsväsen
H Skönlitteratur	T Matematik
I Skön konst (med musik och teater)	U Naturvetenskap
J Arkeologi	V Medicin
K Historia	
L Biografi (med genealogi)	

SAB-systemet är, liksom DDK, expanderbart och det går att precisera t.ex. geografiskt, kronologiskt och språkligt, liksom vad gäller exempelvis målgrupp och medium.

I en intressant närläsning av SAB-systemet av 1921 konstaterar den svenske bibliotekshistorikern Joacim Hansson att systemet inte bara speglar utan också förstärker och legitimerar en borgerlig maktstruktur. Här finns en generell rörelse från ande till kropp i det som Hansson kallar ”ett idealistiskt fall”, där kanoniska kategorier placeras i toppen (som till exempel statskyrkan, det offentliga utbildningsväsendet, den germanska språkfamiljen o.s.v.).⁴ Mot detta ställs det som bryter mot normaliteten: icke-lutherska kyrkor är, om de ligger nära statskyrkan, sammanslutningar med kristligt syfte, annars sekter. Det finns också en rörelse från någon form av centrum till periferi, från Sverige, till Norden och resten av Europa och därefter ut i världen till en odelad afrikansk kontinent. Genom hela systemet görs normen explicit genom alternativen: de icke-socialistiska politiska ideologierna under beteckningen Allmänna, Abnormundervisning och Folkbildning ses mot bakgrund av det offentliga undervisningssystemet, magi ställs mot rationell klassisk filosofi, Judar och Zigenare finns som enda egna avdelningar i klassen Antropologi och folkkunskap och mannen är utgångspunkten utifrån vilken kvinnan definieras.⁵

Från 2008, då Kungliga biblioteket beslutade att lämna SAB-systemet för att i stället använda DDK för den svenska nationalbibliografin, används också i Sverige generellt detta system.

Drömmen om det kompletta

I slutet av 1600-talet tog Bonde Humerus (1659–1727) över ansvaret för ett nytt men försummat lundensiskt universitetsbibliotek. Han blev instrumentell då biblioteket under hans tid fick både årliga anslag och 1698 rätten till det som idag kallas plikt-, arkiv- eller biblioteksexemplaret från alla tryckerier i landet. Förutom otillräckliga lokaler, bristfälliga ekonomiska resurser och för lite personal finns det inget som har bekymrat de som ansvarat för biblioteket, ända från dess begynnelse, så mycket som bristande ordning i samlingarna. Stor möda har lagts ned av generationer av bibliotekarier på att ordna, igen och igen, enligt olika system. Under Humerus tid författades den första fullständiga översikten över

bibliotekets samlingar, avsedd som en del av en nationell inventering av bokbestånden vid landets viktigaste bibliotek (Kungliga biblioteket samt universitetsbiblioteken i Uppsala, Lund, Åbo och Dorpat).⁶ Biblioteksvärlden har alltid haft en svaghet för fullständighet, en dröm om det kompletta. Projektet i det här fallet, som i så många andra, kom aldrig att slutföras.

Från bibliotekets tidiga historia finns en uppsjö av förteckningar där samlingarna och delar av dem klassificerats i stora liggare på alla tänkbara sätt och i ett virrvarr. Vid 1700-talets mitt hade biblioteket vuxit så mycket att man från styrande håll ville se en översikt över hela beståndet. En sådan inlämnades till konsistoriet i Lund 1764. Den omfattade det äldre materialet fram till 1730, det gamla biblioteket (*Bibliotheca vetus*), samt det nya (*Bibliotheca nova*), som helt enkelt förtecknade böckerna i den ordning de kom till biblioteket.

Linné-lärjungen Anders Lidbeck, Lunds förste professor i naturalhistoria, var under tidigt 1800-tal aktiv på, och så småningom ansvarig för, biblioteket. Han skapade ett eget klassifikationssystem enligt vilket materialet förtecknades på nytt: 41 klasser varav vissa hade underklasser. Inom varje klass fanns ytterligare en uppdelning efter de fyra formaten (folio, kvarto, oktav och duodes). Inspirationen kom inte från Uppsala eller Kungliga biblioteket i Stockholm utan snarare från en europeisk tradition, möjligen Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn, som hade öppnat för allmänheten 1793.

Lidbecks system levde ända till 1800-talets slut då det, i takt med naturvetenskapernas, teknologins och samhällsvetenskapernas snabba utveckling, blev alltmer förlegat och inte längre var konsonant med sin kulturella omvärld.

NYA VETENSKAPER, NYTT SYSTEM

Elof Tegnér ledde biblioteket i Lund från 1883 till sin död 1900. Han hade varit ansvarig för den stora flytten av Kungliga biblioteket i Stockholm från slottet till Humlegården 1877 och återkommen till Lund tog han tag i en retrospektiv katalogisering och en omklassificering av hela biblioteket enligt nya och moderna principer. (1) Tegnérns system användes med små förändringar fram till 1957 då riksdagen beslutade om central hantering av svenskt tryck från och med 1958, i första hand för de bibliotek som hade rätt till plikt-exemplar. I princip går man därefter från lokala, till nationella och

Kommunikationsväsen.

Landorägar.

Allm. (Sj. t. v. blott en besöksbesök.)

1. Vårhållning.

Allmänt:

Här allmänna förhållningsregler vid vägarbeten, instruktioner o.d.

Lokalt:

a) Häradets:

Här vårhållningen åligger en bestämd socken (i vissa fall tingslag) följer den alfabetiska ordningen dennes namn (ej häradets).

Enskilda vägarbeten ordnas efter det härad, som de geografiskt tillhöra.

b) Länsvägs:

II. Broar.

Här dels sådana brobyggnader, som tillhöra den lagstadgade vårhållningen, dels äfven enskilda företag.

Allmänt.

Lokalt.

I särskild serie: taxor för broavgifter.

III. Skjutshållning.

Här all av kronan reglementerad skjutshållning; fristående de s. k. gästgiverierna, dock även skjutföreningar utan annan dem åliggande gästgiveriskyldighet.

a) Reglementen för gästgiverier och skjutshåll.

Här även tabeller, länskungörelser, betänkan. den avgifva till landstingen etc., ordnat länsv. (i vissa fall efter socken).

b) Dagböcker för gästgiverier och skjutshåll.

c) Förtickningar över gästgiverier och skjutshåll.

Allm.

Här förtickningar omfattande hela rikets

gästgiverier och skjutshåll.
Lok. (Länsvägar).

IV. Åkerier.

Hitt enskilda fristag för idkande av åkeri- och
hyrskuskörelse utan de reglementerade skyl-
digheter, som åligga gästgiverierna.
Som åkerirörelse med automobiler föres hit;
likaså transportbolag, som närmast idka in-
terurban trafik.

V. Omnibus.

VI. Diligens.

Allm.

Hitt de diligensstator, som omfatta hela riket.
Lok.

Der trafiken berör vissa uppräknade orter, be-
stämmer ordningsföljden av utgångspunkten.

Spärvägar.

Länsvägar.

Hitt "Lundska spärvägsföreningen."

Allm.

Lok.

Hitt alla enskilda fristag för idkande av spär-
vägstrafik. (Der kommunen själv övertager tra-
fikledningen, föres trycket till Kommunaltv.).
Så länge kommunen meddelar ett enskilt
bolag koncession, räknas rörelsen dock till
Kommunik. (t. ex. Malmö Spärvägar, som t. o. m.
1896 kallades Malmö Spärvägs AB, före 1896 Kom-
munik, därefter alltså Kommunaltv.)

Obs. Elektrisk och häst-spärväg i en serie.

2. Klassifikationssystem för vardagstrycket i Lund. Kommunikationsväsen har en mängd underkategorier: Landsvägar, Broar, Skjutshållning, Åkerier, Omnibus och Diligens. Därefter följer Spärvägar, Järnvägar (Utländskt och Skandinaviskt, Svenskt, Statens järnvägar, Enskilda järnvägar), Vatten, (med Redareföreningar, Fartygsbolag, Turlistor, Taxor, Projecterade fartygslinjer, Naturliga farleder, Kanaler, Projecterade kanaler och Flottleder).

Polit. ekon. lotteri.

A. Svenskt allmänt.

B. Lokala.

- I Hemslöjdslotterier.
- II Hästlotterier.
- III Konst- och tavellotterier.
- IV Gummilotterier.
- V Tombolalotterier.
- VI Varulotterier.
- VII Övriga lotterier.

C. Utländskt.

Under varst lotteri är ordningen:

- 1) Dragningslista.
- 2) Fört förteckning
- 3) Räknelst.
- 4) Övrigt.

3. Huvudklassen Politisk ekonomi lotteri är uppdelad i Svensk allmänt, Lokala och Utländskt. Under Lokala finner vi Hemslöjdslotterier, Hästlotterier, Konst- och tavellotterier, Tombola-lotterier, Varulotterier och Övriga lotterier.

Skrivkonst. (Okat.)

4. Under huvudkategorin Skrivkonst, en liten klass, finner vi Sällskap, Kalligraf- och stenografkurser, Skrivmaskiner, Kopieringsmaskiner och till sist Diverse (hit hör bläckpennor, stålpenor o.d.).

Sällskap
Kalligraf- och stenografkurser
Skrivmaskiner
Kopieringsmaskiner
Diverse

Här bläckpennor, stålpenor o.d.

B. Frälsningsarmén:

1. Avhandlingar
2. Långer, (föreläsningar o. program vid årskonferanser)
3. Övrigt

C. Herrnhutare

D. Kiliaster

E. Metodister

1. Årskonferanser,
2. Avhandlingar,
3. Diverse stadgar, historik över lo-
kala församl. m. m.
 - a. All
 - b. Lokala

F. Diverse sekter

Ordnade alfabetiskt efter sekternas namn:
Adventist. Polarian. Campbell, Christian
science, Tving (= Katolsk Apostol. kyrkan),
Kväkare. Luth. Apost. kyrkan. Läsare.
Mormon. och Lista dagarnas heliga.
Sprängförbundet och Unionist.

Lusdönborg.

1. Egna skrifter
2. Andra författare

Moral (En serie)

Prakt.

1. Avhandlingar
2. Diakon- och diakonissanstalterna.
Loka församlingsdiakoni.
(Diakon- och diakonissällskapen där,
enligt på Sällskap. För hela diakonissvärdet
på Pol. ekan. Fattiga. Vår församling. Sällskap.)

Katekese (En serie)

Katekes d₂

Katak. Utlägg. d₂

Bibl. hist. d₂

5. Klassen Teologi är mycket
förfördelad. Den är initialt
indelad i Sällskap (Med
mera allmänt och omfattan-
de program, Med någon
speciell uppgift som Bibel-
sällskap, Traktatsällskap,
Sällskap för yttre mission,
Sällskap för inre mission,
Ungdomsföreningar, Säll-
skap för kyrklig församlings-
vård, Prästerliga föreningar
med religiöst syfte.) Långt
ner i hierarkin kommer
"Övriga" som förgrenar
sig ner i Sekter: Baptister,
Frälsningsarmén, Herrn-
hutare, Kiliaster, Metodister,
och till sist Diverse sekter
ordnade alfabetiskt.

vidare till internationella regelverk och system, en arbetsbesparing men också ett uppgivande av lokala traditioner.

Tegnér's system, på svenska, inte på latin som Lidbecks, hade ursprungligen drygt 60 klasser med underavdelningar. Inom varje klass stod böckerna i alfabetisk ordning och all formatklassning, utom folio, togs bort. Modellen var nu Kungliga biblioteket i Stockholm som i sin tur inspirerats av British Museums modell från 1839. Likaså införde Tegnér ett lösbladssystem, alltså användningen av katalogkort i stället för liggare – tidsbesparande och genialiskt i sin enkelhet. Arbetet tog 14 år och klassifikationssystemet började användas 1898. Drygt ett halvsekel senare, 1954, strax innan det slutade användas, omfattade det 71 klasser, från Acta och Arkeologi till Zoologi och Österländsk litteratur.

Acta	Historia	Religionsvetenskap
Arkeologi	Juridik	Resor
Astronomi	Kemi	Riksdagstryck
Bibliografi	Klassiska författare	Sjöväsen
Bildande konst	Kommunalväsen	Skrivkonst
Biografi	Kommunikationsväsen	Sport
Botanik	Krigsväsen	Språkvetenskap
Disputationer	Kronologi	Statistik
Ekonomi	Kulturhistoria	Statsvetenskap
Encyklopedi	Kyrkohistoria	Sällskap
Estetik	Litteraturhistoria	Särtryck
Etnografi	Magi	Teater
Faksimiler	Matematik	Teknologi
Filosofi	Medicin	Teologi
Folkminnesforskning	Mekanik	Tidningsväsen
Fornnordisk litteratur	Museiväsen	Tidsfördriv
Fysik	Musik	Tidskrifter
Genealogi	Naturvetenskap	Typografi
Geofysik	Numismatik	Undervisningsväsen
Geografi	Ordensväsen	Veterinärväsen
Geologi med paleontologi	Paleotyper	Vitterhet
Gymnastik	Politisk ekonomi	Zoologi
Handel	Polygrafer	Österländsk litteratur
Heraldik	Program	

Precis som i SAB-systemet speglar klassen Teologi hos Tegnér en tid då det religiösa livet i Sverige präglades av Svenska kyrkan och de många frireligiösa rörelserna. Utländska kyrkor är främmande och behandlas summariskt liksom svenska frikyrkor som ofta benämns

Sekter. Hit räknas allehanda väckelse-, frireligiösa och apokalyptiska rörelser. Som Sekter klassas till exempel baptismen, pingströrelsen och Frälsningsarmén liksom laestadianism och pietism. Generellt kan sägas att ju längre från statskyrkan samfunden ligger, desto troligare är det att de behandlas som sekter. Man anar en teologisk debatt som letar sig in i klassifikationssystemet. Material utgivet av sekter och missionssällskap kan likaledes klassificeras under Etnografi Afrika, under Resor Afrika eller under Undervisning Barnböcker. Psykologi och sociologi finns här inte som egna klasser. Socialvård t. ex. placeras under Filosofi, nationalekonomi var en underavdelning till Politisk ekonomi och Handel var en självständig klass.

Vardagstrycket – från Acta och Allmänna tidskrifter till Vitterhet och Tillfällighetstidningar

Så mycken möda för att hantera monografier och tidskrifter, ett enkelt material jämfört med det efemära trycket! Det klassifikationssystem som, marginellt reviderat, ännu idag används för vardagstrycket bygger på Tegnér's system från 1898 men är mindre omfattande. Dock är det i grunden samma system som koncipierades under sent 1800-tal och som speglar en dåtid. Tegnér's klassifikationssystem för monografier och tidskrifter ersattes av SAB som nu i sin tur har ersatts av DDK. Men i vardagstryckets klassifikationssystem skymtar vi fortfarande äldre värderingar, tankevärldar och världsbilder.

Acta	Kommunalväsen	Offentliga nöjen
Allmänna tidskrifter	Kommunikationer	Riksdagstryck
Arkeologi	Krigsväsen	Samhällsvetenskap
Bildande konst	Kulturhistoria	Sport och tidsfördriv
Biografi	Litteraturhistoria	Språkvetenskap
Bok- och biblioteksväsen	Lokalhistoria	Statistik
Estetik	Massmedia	Sällskap
Filosofi och psykologi	Medicin	Teknologi
Folkminnesforskning och etnografi	Miljövård	Teologi
Geografi och resor	Museiväsen	Undervisning
Historia	Musik	Utställningar och mässor
Juridik	Naturvetenskap	Vitterhet
	Näringsväsen	Tillfällighetstidningar

Under Samhällsvetenskap finns Bebyggelse med bland annat material från Migrationsverket, kanske inte helt självklart. Under Samhällsvetenskap, Sociala frågor (i en äldre version Politisk ekonomi) återfinns material om handikapp-, kvinno-, nykterhets- och pensionsfrågor, fattigvård, välgörehetsanstalter och barnhem. Under Sport och tidsfördriv (tidigare under Politisk ekonomi) finner vi Lotterier och under Medicin ryms till exempel den lilla publikationen *Revolt Gay Guide* som började komma ut 1973. Skriften är märkt ”Konfidentiellt tryck. Utlånas endast efter särskilt tillstånd.”

Det finns ett sannolikt tidigare system, men med det senare delvis jämnlöpande, system som gäller för det äldre materialet. Det består av färre klasser men inom klasserna förekommer omfattande och utförliga underkategorier, i sin tur försedda med ytterligare underavdelningar:

Bildande konst	Kyrkohistoria	Statistik
Bolag	Medicin	Sport
Ekonomi	Musik	Statistik
Handel	Politisk ekonomi	Teknologi
Juridik	Nykterhetsväsen	Teologi
Kommunalväsen	Religionsvetenskap	Undervisning
Kommunikationsväsen	Riksdagstryck	Verser
Kommunikationer	Sjöväsen	
Krigsväsen	Skrivkonst	

Systemet finns i ett arbetsdokument som omfattar 200 handskrivna sidor och det uppvisar en svindlande detaljnivå som med tiden gjorde det obsolet. (2–5) Under Politisk ekonomi skapades till exempel klassen Fattigvård [med välgörehetsanstalter] som sin tur delades in i Barnhem och Räddningsanstalter, Välgörehetsanstalter, Föreningar och sällskap för välgörehet, Välgörande kassor och fonder. Dessa hade i sin tur en mängd underavdelningar.

I huvudet på en bibliotekarie

Jag kan känna en viss ömhet vid tanken på alla dessa hårt arbetande bibliotekarier och deras stundtals fåfänga försök att skapa ordning och förstå och ordna sin omvärld, att klassificera och hierarkisera all mänsklig kunskap och allt vetande, inklusive den flyende vardagen.

Om hur kultur- och kontextbundna sådana försök är skämtar Jorge Luis Borges i en essä från 1942, *John Wilkins analytiska språk* (*El idioma analítico de John Wilkins*) där han redogör för ett klassifikations-system för djur och citerar ur en okänd (eller apokryfisk) kinesisk encyklopedi, *Den välgörande kunskapens himmelska rike* (*Emporio celestial de conocimientos benévolos*):

I denna avlägsna skrift delas djur upp i a) de som tillhör Kejsaren; b) balsamerade djur; c) de som är dresserade; d) spädgrisar; e) sjöjungfrur; f) sagodjur; g) herrelösa hundar; h) de som ingår i denna klassificering; i) de som hetsar upp sig som vore de galna; j) de oräkneliga; k) de som tecknas med en mycket fin kamelhårspensel; l) övriga; m) de som just haft sönder en blomvas; n) de som på håll liknar flugor.⁷

Verkligheten ligger i betraktarens öga!

NOTER

1. Chartier, Roger, *Böckernas ordning: läsare, författare och bibliotek i Europa mellan 1300-tal och 1700-tal*, 1 uppl., Anamma, Göteborg, 1995, s. 81–107; se särskilt s. 99.
2. En förmodligen apokryfisk historia berättar att Dewey vid fem års ålder ordnade och alfabetiserade kryddorna i sin mammas skaffereri.
3. *Klassifikationssystem för svenska bibliotek*, Norstedt, Stockholm, 1921. Omfattande revision 1956, sjunde upplagan 1997.
4. Hansson, Joacim, *Klassifikation, bibliotek och samhälle: en kritisk hermeneutisk studie av "Klassifikationssystem för svenska bibliotek"*, Valfrid, Diss. Göteborg: Univ., Borås, 1999, s. 192.
5. Hansson, 1999. Se särskilt sammanfattande reflektioner s. 164, 184, 191–192 samt 201–228. Hansson har nyligen publicerat en studie om klassifikation i judisk kontext, se Hansson, Joacim, *De ordnade böckernas folk: om klassifikation i judiska bibliografier och bibliotek*, Hillelförlaget, [Stockholm], 2022 där han fortsätter att studera stora frågor om ideologi och kulturell identitet kopplade till klassifikationssystem.
6. Gerle, Eva, *Lunds universitetsbiblioteks historia fram till år 1968*, Almqvist & Wiksell international, Stockholm, 1984, s. 36–38 samt not 42 som beskriver projektet som ”... en tanke fullt värdig tidevarvets hugstora och vittomspännande sinnelag”.
7. Borges, Jorge Luis, *Jorge Luis Borges: 1945–1970*. 2, Bokförlaget Tranan, Stockholm, 2019, s. 283.

Mer av plikt än lust, men till mycken glädje

Nedslag i svensk pliktinsamling

GERTRUD BERGER

I Sverige och många andra länder har tryckerier och utgivare lagstadgad skyldighet att lämna s. k. pliktexemplar av böcker, tidskrifter och andra dokument till vissa offentliga bibliotek, som i sin tur har skyldighet att ta emot, bevara och tillhandahålla dokumenten. Syftet är enligt nuvarande lagstiftning att värna kulturarvet och främja forskning.

Nuvarande regelverk

I dag har Sverige två lagstiftningar som reglerar pliktinsamling. Det gäller pliktexemplar av dokument (från 1993) och av elektroniskt material (från 2012).¹ Dokument är föremål som lagrar information för läsning, avlyssning eller visning och som ges ut för allmän spridning i landet. Med elektroniskt material avses avgränsade eller färdiga filer, som vänder sig till allmänheten i landet och som överförs via internet eller annat nätverk, t. ex. enskilda artiklar, men inte webbsidor.

- Pliktleverantörer är tryckerier/kopieringsföretag, utgivare/förlag och vissa distributörer. E-pliktlagen gäller främst massmedieföretag och myndigheter.
- Pliktmottagande bibliotek är Kungliga biblioteket (KB) och universitetsbiblioteken i Lund, Göteborg, Linköping, Stockholm, Uppsala och Umeå.
- Pliktexemplar av tryckta dokument ska lämnas till samtliga sju

● Karl XII:s resolution om pliktleveranser till Lunds universitet, daterad Stockholm 17 juni 1698. Lunds universitetsarkiv, Kansliets arkiv 1666–1930/31, vol E 1 A:2 (Kungliga brev 1676–1699), fol. 309–312. På fol. 310 rad 6–10 läses "jempte det att ett exemplar af alt hwad här i Rijket tryckes, blifwer beordrat att lefwereras till Academien i Lund, äfwen som det skier till Academien i Uppsala".

- pliktbibliotek, förutom dagstidningar som levereras i två exemplar till KB och i ett exemplar till Universitetsbiblioteket i Lund.
- Pliktexemplar av audiovisuella dokument och elektroniskt material levereras enbart till KB.

Till lagarna hör förordningar med föreskrifter bl. a. om bevarande.²

- KB och Lund har skyldighet att bevara inkommande tryck för all framtid.
- KBs exemplar utgör nationalexemplar och får bara hållas tillgängliga i KBs lokaler.
- Lunds exemplar utgör nationella reservexemplar, som får skickas som fjärrlån inom och utom landet samt lånas ut lokalt.
- Övriga fem pliktbibliotek får gallra inkommande tryck efter lokala behov.
- KB får besluta om dispens från skyldighet att lämna pliktexemplar samt vid vite förelägga om skyldighet att lämna pliktexemplar.

Pliktinsamlingens syfte kan sammanfattas med att allt som ges ut i landet ska bevaras för samtid och framtid. Så har det inte alltid varit.

De första 300 åren

I 1661 års kansliordning fastställdes att de svenska tryckerierna skulle leverera två exemplar av alla skrifter de tryckte till Kungl. Majt:s kansli.³ Efter granskning skickades de två exemplaren till Riksarkivet och det kungliga biblioteket för arkivering.⁴ Genom att kontrollera vad som trycktes i riket kunde statsmakten censurera och hindra spridning av eventuell subversiv eller annan olämplig tryckt information. Akademierna i Uppsala och Lund fick rätt att ta emot exemplar för arkivering 1692 respektive 1698.

År 1766 antog Sveriges riksdag världens första tryckfrihetsförordning varvid förhandscensuren avvecklades. Leveransskyldigheten reglerades i tryckfrihetsförordningen fram till 1949 då en lag om leveransskyldighet av tryckt material utfärdades.⁵ Förutom skrifter tryckta av svenska tryckerier blev även utlandstryckta skrifter, med svensk utgivare, leveranspliktiga. Böter och viten kunde utdömas till försumliga leverantörer. Kommande år fick även universitetsbiblioteken i Göteborg och Umeå rätt att erhålla pliktexemplar.

De senaste 50 åren

Snabb utveckling av nya medier och ny teknologi har medfört att publicerings- och medielandskapet förändrats i rask takt. Under 1950- och 60-talen tillkom insamling av t. ex. radio- och tv-program, under 70-talet lanserades disketten och under 90-talet blev CD-ROM vanligt.

Regelverket för pliktlagstiftning reviderades 1978.⁶ Audiovisuella medier blev leveranspliktiga och 1979 grundades Arkivet för ljud och bild.⁷ Linköpings och Stockholms universitetsbibliotek tillkom som pliktmottagande bibliotek. Pliktbiblioteken blev därmed samma sju som i dag. Biblioteket i Lund fick uppdrag att vara nationellt lånebibliotek för svenskt tryck. Det ena av KB:s två pliktlevererade exemplar av dagstidningar började mikrofilmas. År 2014 övergick filmningen till digitalisering.

En ny revision genomfördes 1993. Syftet förtydligades, utöver betydelse för forskningsändamål betonades kulturarvet och medborgarnas rätt till information och kunskap. Publikationer som framställts i elektronisk form, t. ex. disketter och CD-ROM-skivor blev leveranspliktiga. Uppdraget som nationellt lånebibliotek ökade slitaget på reservexemplaret. I en ändring i lagen 2012 erhöll biblioteket i Lund därför, som enda pliktbibliotek, omtryck av monografier för att kunna ersätta slitna eller förkomna pliktexemplar.⁸

Sedan 1997 samlar KB in svenska webbsidor med s.k. robotsvep 1–2 gånger per år. Robotinsamlingen saknar lagstöd. 2012 infördes en lag om pliktleverans av elektroniskt material. De två insamlingsmetoderna kompletterar varandra, robotsvepen har fokus på helhet och sammanhang och e-plikten på enskilda publikationer. Detta digitala kulturarv kan bara nås på KB. Tillhandahållandet begränsas bl. a. av upphovsrätten.

Under 00- och 10-talen förstärktes flera nygamla medietendenser: tryckerierna blev färre men större, andelen utlandstryckta skrifter ökade, print-on-demand påverkade upplagestorlek och utformning, egenutgivningen tog fart, antalet boktitlar ökade medan upplagorna krympte, utgivningen av tidskriftstitlar var relativt konstant men antalet nummer per årgång minskade, gratis- och annonstidningar blev fler medan traditionell dagstidningsutgivning avtog. Gränserna mellan olika typer av utgivare liksom mellan olika medieformer har luckrats upp. Skillnaden mellan t. ex. ett tv-bolags eller en dagstidningsutgivares webb eller app kan vara hårfin.

Nuvarande regelverk för pliktinsamling går inte i takt med medie-omvandlingen. Luckor i kulturarvet kan ge oönskade konsekvenser för samlingarnas forskningsbarhet. Material som inte omfattas av leveransplikt kan varken levereras, tas emot, beskrivas, bevaras eller tillhandahållas.

Framtiden

Dagens regelverk för pliktinsamling är obsolet och har nyligen utretts. Arbetet påbörjades redan 2017 då KB, på regeringens uppdrag, genomförde en studie av pliktlagstiftningens roll och utformning.⁹ I Nationella biblioteksstrategins slutrapport 2019 poängterades att en utredning borde tillsättas enligt rekommendationerna i KB-studien.¹⁰

Utredningen fick i uppdrag att lämna förslag till ett kostnads-effektivt och långsiktigt hållbart nytt regelverk för fysiskt och elektroniskt pliktmaterial, förändringar i regelverket för KB samt kompletteringar till dataskyddsregleringen som krävs för hantering av insamlat material.¹¹ I uppdraget ingick inte att föreslå förändringar i upphovsrätten. Betänkandet överlämnades våren 2021.¹²

Utredningen föreslår att en ny lag om pliktmaterial ska ersätta dagens två lagar om pliktexemplar. Lagen ska vara medie-, teknik- och formatoberoende och inte bara omfatta sådant som samlas in i dag med pliktleverans, utan även: "[...] det som samlats in tidigare, men som på grund av teknikutvecklingen inte längre omfattas av regelverket, samt det som sprids och kommer att spridas i nya medier, med ny teknik och i nya format."¹³

I den inledande lagparagrafen slås fast att pliktmaterialet är en demokratisk resurs som samlar "[...] kunskap, åsikter och andra uttryck" av det offentliga samtalet.¹⁴ Det är en del av kulturarvet "[...] som ska tillhandahållas över tid för forskning och annan användning."¹⁵ Det ska "[...] hanteras utan att materialet förvanskas", t. ex. ska tryckta böcker inte bindas om eftersom det förändrar originalutförandet.¹⁶

Utredningen föreslår vidare att antalet pliktbibliotek ska minska till två. KB blir pliktansvarig myndighet, som samlar in allt pliktmaterial och Lund får fortsatt ansvar för reservexemplar och omtryck av skrifter. Det innebär att funktionen som mottagande bibliotek upphör för dagens fem övriga pliktbibliotek. Utredningen förordar vidare att KB, men inte Lund, får tillgång till digitala förlagor av svenskt tryck.

I betänkandet beskrivs tre insamlingsmetoder. Förutom nuvarande leveransplikt (material lämnas på eget initiativ) även rekvisition (material lämnas på begäran) och egeninsamling (material hämtas utan leverantörens medverkan).

Av portalparagrafen framgår att pliktmaterial ska samlas in för att bevaras och tillhandahållas. Utredningen framhåller att "[...] bevarandet har försteg framför tillhandahållandet."¹⁷ Orsaken är att "[...] tillhandahållande kan leda till att pliktmaterial förkommer."¹⁸ Enligt utredningen ska KB och Lund var för sig bedöma hur pliktmaterialet klarar av att tillhandahållas.¹⁹ Utredningen påpekar att den föreslagna lagen inte ska reglera "[...] i vilka fall och under vilka villkor pliktmaterial får, bör eller ska tillhandahållas."²⁰ Det ska styras av andra regelverk, främst upphovsrätt och dataskydd.²¹ För att underlätta tillgång till digitalt pliktmaterial utöver vad upphovsrätten medger rekommenderar utredningen tecknande av avtalslicenser.²²

Utredningens vision var att det nya regelverket skulle träda i kraft i två steg, januari 2023 och januari 2025. I skrivande stund (hösten 2024) är det oklart vilka beslut betänkandet kommer att leda fram till och när. Kommer det att genomföras i sin helhet, i delar, inte alls, alternativt fortsatt utredning? Regeringen väntas lämna besked om eventuella lagändringar i en kommande proposition.²³

NOTER

1. Lag (1993:1392) om pliktexemplar av dokument, Ändrad: t. o. m. SFS 2018:1914. Lag (2012:492) om pliktexemplar av elektroniskt material, Ändrad: t. o. m. SFS 2018:1922.

2. Förordning (2008:1420) om pliktexemplar av dokument samt Förordning (2012:866) om pliktexemplar av elektroniskt material.

3. Kansliordning 22 september 1661, XIV §.

4. KB blev egen myndighet 1877.

5. SFS 1949, nr 166, Lag angående skyldighet att avlämna för bibliotek avsedda exemplar av tryckt skrift.

6. Lag (1978:487) samt Förordning (1978:779) om pliktexemplar av skrifter och ljud- och bildupptagningar.

7. Namnbyte 2001 till Statens ljud- och bildarkiv, från 2009 sammanslaget med KB.

8. Lag (2012:491) om ändring i lagen (1993:1392) om pliktexemplar av dokument.

9. Konstenius, Göran, *Plikten under lupp! : En studie av pliktlagstiftningens roll, utformning och relevans i förhållande till medielandskapets utveckling*, Kungliga biblioteket, Stockholm 2017.

10. Fichtelius, Erik, Persson, Christina & Enarson, Eva, *Demokratins skattkammare: förslag till en nationell biblioteksstrategi*, Kungliga biblioteket, Stockholm, 2019, s. 30.
11. Dir 2019:84, Översyn av regelverket för pliktleverans och hantering av annat material vid Kungl. biblioteket.
12. Pliktmaterialutredningen, *Papper, poddar och ...: pliktmateriallagstiftning för ett tryggt källmaterial*, SOU 2021:32, Regeringskansliet, Stockholm, 2021.
13. SOU 2021:32, s. 121. För exempel se s. 108–109.
14. SOU 2021:32, s. 37.
15. SOU 2021:32, s. 37.
16. SOU 2021:32, s. 37 resp. s. 146.
17. SOU 2021:32, s. 346.
18. SOU 2021:32, s. 347.
19. SOU 2021:32, s. 32.
20. SOU 2021:32, s. 344.
21. SOU 2021:32, s. 345.
22. SOU 2021:32, s. 348.
23. Fördjupad läsning: Allerstrand, Sven, '1900-talets nya medier', i Svensson, Ingrid (red.), *Kungliga biblioteket i ord och bild*, Kungliga biblioteket, Stockholm, 2018, s. 263–270; Gram, Magdalena, 'Pliktleveranser, selektivitet och mediekonvergens', i Czaika, Otfried, Nordin, Jonas & Snickars, Pelle (red.), *Information som problem: medieanalytiska texter från medeltid till framtid*, Kungl. biblioteket, Stockholm, 2014, s. 46–75; Ilshammar, Lars, 'Med e-plikten tillbaka till framtiden', i Czaika, Otfried, Nordin, Jonas & Snickars, Pelle (red.), *Information som problem: medieanalytiska texter från medeltid till framtid*, Kungl. biblioteket, Stockholm, 2014, s. 260–274; Larsson, Boel, 'Från censurinstrument till stöd för forskningen och den svenska kulturens bevarande: den svenska pliktexemplarslagstiftningens betydelse för samhällets framsteg och identitet', *Biblis*, 55 (2011), s. 28–43; Larsson, Boel, 'Lagstadgad insamling till stöd för forskningen, samhällsutvecklingen och varje medborgares rätt att yttra sig och ta del av information', i Svensson, Ingrid (red.), *Kungliga biblioteket i ord och bild*, Kungliga biblioteket, Stockholm, 2018, s. 63–70; Lidman, Tomas, 'Pliktlagen före 1700: en kortfattad översikt', *Biblis*, 55 (2011), s. 22–27; Neiss, Bengt, 'Kulturarw3', i Svensson, Ingrid (red.), *Kungliga biblioteket i ord och bild*, Kungliga biblioteket, Stockholm, 2018, s. 334–337; Nordin, Jonas, 'Plikten bakom allt: pliktleveranshanteringen vid det kungliga biblioteket under 1700-talet', i *Information som problem: medieanalytiska texter från medeltid till framtid*, Kungl. biblioteket, Stockholm, 2014, s. 10–43; Nordin, Jonas, 'Från censur till tryckfrihet', i Svensson, Ingrid (red.), *Kungliga biblioteket i ord och bild*, Kungliga biblioteket, Stockholm, 2018, s. 109–111; Nordin, Jonas, 'KB – det svenska nationalbiblioteket', i Blomgren, Roger, Michnik, Katarina & Sundeen, Johan (red.), *Biblioteksgeografen: en antologi om biblioteksväsende och biblioteksforskning*, Upplaga 1, Studentlitteratur, Lund, 2022, s. 245–268; Rydbeck, Kerstin, 'Lagstiftning och styrdokument för de offentliga biblioteken', i Blomgren, Roger, Michnik, Katarina & Sundeen, Johan (red.), *Biblioteksgeografen: en antologi om biblioteksväsende och biblioteksforskning*, Upplaga 1, Studentlitteratur, Lund, s. 49–83, 2022.

Tack

Denna bok är en del av en större satsning på den materialkategori som biblioteket, i brist på en bättre term och i samklang med Kungliga bibliotekets praxis, numera kallar vardagstrycket. Det utgör förmodligen bibliotekens mest osynliga och svåråtkomliga material och det är en angelägen uppgift att göra det mer synligt och tillgängligt. Genom flera olika typer av satsningar under en lång rad av år, har syftet, helt i enlighet med bibliotekets uppdrag, varit trefaldigt: ordna, tillgängliggöra och bevara. Det har inneburit digitalisering, visningar för studenter och forskare, utställningar, exponering i sociala medier, katalogisering i de två nationella samkatalogerna Libris och Alvin med fokus på enskilda sammanhållna kategorier som tex filmaffischer och företagstryck, externa och interna projekt, samt, inte minst, nya bättre och mer ändamålsenliga lokaler. För uthålligheten och det långsiktiga, strategiska planerandet av dessa projekt vill jag tacka Gertrud Berger, under många år ansvarig för hanteringen av pliktmaterial, som vardagstrycket utgör en del av.

Den föreliggande publikationen initierades 2016 under dåvarande överbibliotekarie Jette Guldborg Petersen som helhjärtat stödde projektet. Hon gick bort 2017 och boken fick läggas åt sidan för andra mer pressande uppgifter. Jette tackas här postumt. För fortsatt generöst stöd när arbetet kunde återupptas tackar jag Håkan Carlsson, nuvarande överbibliotekarie, liksom Hanna Wilhelmsson, chef för avdelningen för samlingar. Lars Burman, överbibliotekarie em. i Uppsala engagerade sig tidigt i bokprojektet och för det tackar jag.

Till alla författarna vill jag rikta mitt varmaste tack, för tid, entusiasm och glädje inför materialet och inför den så kallade tredje uppgiften, att skriva seriöst men populärvetenskapligt. Likaså tackar jag mina medarbetare på Universitetsbiblioteket, i synnerhet de på

Vardagstrycket, vars kunskaper om samlingarna varit berikande och betydelsefulla. Jag tackar också Håkan Håkansson för smidig hantering av bildmaterialet. För kreativitet, idérikedom och aldrig svikande omdöme tackar jag Johan Laserna, bokens formgivare. Ett alldeles särskilt tack riktar jag till bokens medredaktör Mats Larsson för hans omistliga kunskaper och för många goda råd och dåd.

Framställningen av boken har finansierats av Einar Hansens Allhemsstiftelse, Magnus Bergvalls stiftelse, Crafoordska stiftelsen, Stiftelsen Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur, Kungliga Patriotiska Sällskapet och Åke Wibergs Stiftelse. För detta stöd är vi varmt tacksamma.

Lund augusti 2024

Eva Nilsson Nylander

Medverkande författare

Torbjörn Andersson, docent i idrottsvetenskap, lektor, Malmö universitet; torbjorn.andersson@mau.se

Gertrud Berger, fil. mag. i biblioteks- och informationsvetenskap, bibliotekarie, f. d. avdelningschef med ansvar för det pliktlevererade trycket på Universitetsbiblioteket i Lund; gertrudlube@gmail.com

Cecilia Bergman, fil.mag. i biblioteks- och informationsvetenskap, biträdande redaktör på Svenska Akademiens ordboksredaktion; cecilia.bergman@svenskaakademien.se

Håkan Carlsson, fil. dr., överbibliotekarie, Universitetsbiblioteket i Lund; hakan.carlsson@ub.lu.se

Marie Cronqvist, docent i historia, lektor i journalistik och mediehistoria, Lunds universitet; marie.cronqvist@kom.lu.se

Lars Edgren, professor em. i historia, Lunds universitet; lars.edgren@hist.lu.se

Ulf Ellervik, professor, Centrum för analys och syntes, Lunds universitet; ulf.ellervik@chem.lu.se

Jessica Enevold Duncan, docent i digitala kulturer, lektor i digitala kulturer och etnologi, Lunds universitet; jessica.enevold@kultur.lu.se

Charlotte Hagström, docent i etnologi, lektor, Lunds universitet; charlotte.hagstrom@kultur.lu.se

Erik Hedling, professor em. i filmvetenskap, Lunds universitet; erik.hedling@litt.lu.se

Charlie Järpvall, fil. dr., lektor, Linnéuniversitetet; charlie.jarpvall@lnu.se

Håkan Jönsson, docent i etnologi, lektor, Lunds universitet; hakan.jonsson@food.lth.se

Lars-Erik Jönsson, professor i etnologi, Lunds universitet; lars-eric.jonsson@kultur.lu.se

Tobias Karlsson, docent vid Centrum för ekonomisk geografi, lektor vid ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet; tobias.karlsson@ekh.lu.se

Anders Kjellberg, professor em. i sociologi, Lunds universitet; anders.kjellberg@soc.lu.se

Lena Landgren, fil. dr. i antikens kultur och samhällsliv, trädgårds-historiker, verksamhetscontroller, Universitetsbiblioteket i Lund; lena.landgren@ub.lu.se

Johan Laserna, grafisk formgivare; johan@laserna.se

Jonas Ljungberg, professor em., ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet; jonas.ljungberg@ekh.lu.se

Kristina Lundblad, docent i bok- och bibliotekshistoria, lektor, Lunds universitet; kristina.lundblad@kultur.lu.se

Charlotte Nilsson, postdoc i etnologi, Lunds universitet; charlotte.nilsson@kultur.lu.se

Eva Nilsson Nylander, docent i bok- och bibliotekshistoria, Lunds universitet, f. d. avdelningschef med ansvar för samlingarna på Universitetsbiblioteket i Lund; eva.nylander@ub.lu.se

Erik Nylander, docent i sociologi, bitr. professor i beteendevetenskap och lärande; Linköpings universitet; erik.nylander@liu.se

Jan Eric Olsén, fil. dr. i idé- och lärdomshistoria, bibliotekarie, Universitetsbiblioteket i Lund; jan_eric.olsen@ub.lu.se

Pernilla Rasmussen, fil. dr. i textilvetenskap, lektor i modevetenskap, Lunds universitet; pernilla.rasmussen@kultur.lu.se

Per S. Ridderstad, professor em., bok- och bibliotekshistoria, Lunds universitet; per_s.ridderstad@telia.com

Kristiina Savin, fil. dr., forskare och lärare i idé- och lärdomshistoria, Lunds universitet; kristiina.savin@kultur.lu.se

Per Stobaeus, docent i historia, bibliotekarie, Universitetsbiblioteket i Lund; per.stobaeus@ub.lu.se

Per Svensson, journalist och författare; per.harpageon@gmail.com

Solfrid Söderlind, professor i konstvetenskap, Lunds universitet; solfrid.soderlind@kultur.lu.se

Gunilla Törnvall, fil. dr. i bok- och bibliotekshistoria, Lunds universitet; gunilla.tornvall@kultur.lu.se

Lynn Åkesson, professor em. i etnologi, Lunds universitet; lynn.akesson@kultur.lu.se

Bäst och Billigast

 Besök
Motor-Kompaniet
 Sollefteå.
 Telefon: Chok. 530, Kvær. och Lager 239, och 239 Verkstaden.

Tidtabell

Kafé Fenix
 Tel. 421.
 Servering av gott kaffe samt mjölk och smörgåsar m. m.
 Invigd Regementskaféhuset
 Sollefteå.

STOPP

Holmberg & Lidhems Skomakeri
 Storgatan 9 A, Sollefteå
 Rekommenderas till alla skoslag reparations samt tillverkning av gyltar, lädder och sandlar.

John Allbergs Eftf.
 Tel. 30 Sollefteå. Tel. 32
 1:a klass Skrädderi,
 Herreklädningsaffär,
 Herrkonfektion,
 Rekommenderas.

Alltid nyheter
SKODON
 i goda, eleganta pass-former och modeller
C. J. HÖGBERG
 Sollefteå, Tel. 34

Hos Firma
N. A. Cedermark, Sollefteå
 har befinnande till värde och kvalitet.
 Hjälpmedel mot alla sjukdomar i öron, näsa och hals.
 Hjälpmedel mot alla sjukdomar i öron, näsa och hals.
 Hjälpmedel mot alla sjukdomar i öron, näsa och hals.
N. A. Cedermark, Sollefteå. Båst 101.
 Under till befinnande rep. ang.

H
Ä
R
 Glödlampor. Måtare.
 Jordfuktare.
 Installationsmateriel
 Våra priser:
 Högsta kvalitet.
 Omgående leveranser.
 Enkel och billiga priser.
LUTH & ROSÉN
 Sollefteå.
 Material och verktyg. Tel. 318.

BUICK

 Våra bilar och tillbehör tillverkas enligt amerikanska och engelska konstruktioner, menar och de bästa.
 Både motorer och bilar som smyckas och tillbehör.
 Sollefteå BUICKFÖRSÄLJNING
 Telefon: 340 och 341 Tel. 342

Damer!
 Låter Ni se Edra kläder och låter Ni se Edra kläder? Ni se Edra kläder? Ni se Edra kläder? Ni se Edra kläder?
Beda Vågberg
 Sollefteå, Tel. 235.

Fredr. Hedberg
 Båst 104 - Sollefteå - Båst 104
Pälsvaruaffär
 Herrhåttar i silk, bom, & skinn.
 Nyheter i silk- och sportkläder.

Automobil- & Maskinverkstaden
 Telefon: 104
 Tel. 104 - Sollefteå - Tel. 104
 Tel. 104 - Sollefteå - Tel. 104
 Tel. 104 - Sollefteå - Tel. 104

Bröderna Svensson.
 Båst 104 - Sollefteå - Båst 104
 Tel. 104 - Sollefteå - Tel. 104
 Tel. 104 - Sollefteå - Tel. 104

Glöm ej!
 att Ni gör Edra affärer billiga i
Centralbasaren.
 Kristall,
 Glas,
 Porlän,
 Nyheter,
 Leksaker
 Herr- och Damunderkläder m. m.
 Lokal: Jernhusgatan samt i Sögers gård.

Teckenförklaring
 för Sollefteå-Hälsö
 Teckenförklaring
 för Sollefteå-Hälsö
 Teckenförklaring
 för Sollefteå-Hälsö

Sollefteå-Hälsö		1925		1926		1927		1928		1929		1930		1931		1932		1933		1934		1935		1936		1937		1938		1939		1940		1941		1942		1943		1944		1945		1946		1947		1948		1949		1950		1951		1952		1953		1954		1955		1956		1957		1958		1959		1960		1961		1962		1963		1964		1965		1966		1967		1968		1969		1970		1971		1972		1973		1974		1975		1976		1977		1978		1979		1980		1981		1982		1983		1984		1985		1986		1987		1988		1989		1990		1991		1992		1993		1994		1995		1996		1997		1998		1999		2000		2001		2002		2003		2004		2005		2006		2007		2008		2009		2010		2011		2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020		2021		2022		2023		2024		2025		2026		2027		2028		2029		2030		2031		2032		2033		2034		2035		2036		2037		2038		2039		2040		2041		2042		2043		2044		2045		2046		2047		2048		2049		2050		2051		2052		2053		2054		2055		2056		2057		2058		2059		2060		2061		2062		2063		2064		2065		2066		2067		2068		2069		2070		2071		2072		2073		2074		2075		2076		2077		2078		2079		2080		2081		2082		2083		2084		2085		2086		2087		2088		2089		2090		2091		2092		2093		2094		2095		2096		2097		2098		2099		2100		2101		2102		2103		2104		2105		2106		2107		2108		2109		2110		2111		2112		2113		2114		2115		2116		2117		2118		2119		2120		2121		2122		2123		2124		2125		2126		2127		2128		2129		2130		2131		2132		2133		2134		2135		2136		2137		2138		2139		2140		2141		2142		2143		2144		2145		2146		2147		2148		2149		2150		2151		2152		2153		2154		2155		2156		2157		2158		2159		2160		2161		2162		2163		2164		2165		2166		2167		2168		2169		2170		2171		2172		2173		2174		2175		2176		2177		2178		2179		2180		2181		2182		2183		2184		2185		2186		2187		2188		2189		2190		2191		2192		2193		2194		2195		2196		2197		2198		2199		2200		2201		2202		2203		2204		2205		2206		2207		2208		2209		2210		2211		2212		2213		2214		2215		2216		2217		2218		2219		2220		2221		2222		2223		2224		2225		2226		2227		2228		2229		2230		2231		2232		2233		2234		2235		2236		2237		2238		2239		2240		2241		2242		2243		2244		2245		2246		2247		2248		2249		2250		2251		2252		2253		2254		2255		2256		2257		2258		2259		2260		2261		2262		2263		2264		2265		2266		2267		2268		2269		2270		2271		2272		2273		2274		2275		2276		2277		2278		2279		2280		2281		2282		2283		2284		2285		2286		2287		2288		2289		2290		2291		2292		2293		2294		2295		2296		2297		2298		2299		2300		2301		2302		2303		2304		2305		2306		2307		2308		2309		2310		2311		2312		2313		2314		2315		2316		2317		2318		2319		2320		2321		2322		2323		2324		2325		2326		2327		2328		2329		2330		2331		2332		2333		2334		2335		2336		2337		2338		2339		2340		2341		2342		2343		2344		2345		2346		2347		2348		2349		2350		2351		2352		2353		2354		2355		2356		2357		2358		2359		2360		2361		2362		2363		2364		2365		2366		2367		2368		2369		2370		2371		2372		2373		2374		2375		2376		2377		2378		2379		2380		2381		2382		2383		2384		2385		2386		2387		2388		2389		2390		2391		2392		2393		2394		2395		2396		2397		2398		2399		2400		2401		2402		2403		2404		2405		2406		2407		2408		2409		2410		2411		2412		2413		2414		2415		2416		2417		2418		2419		2420		2421		2422		2423		2424		2425		2426		2427		2428		2429		2430		2431		2432		2433		2434		2435		2436		2437		2438		2439		2440		2441		2442		2443		2444		2445		2446		2447		2448		2449		2450		2451		2452		2453		2454		2455		2456		2457		2458		2459		2460		2461		2462		2463		2464		2465		2466		2467		2468		2469		2470		2471		2472		2473		2474		2475		2476		2477		2478		2479		2480		2481		2482		2483		2484		2485		2486		2487		2488		2489		2490		2491		2492		2493		2494		2495		2496		2497		2498		2499		2500		2501		2502		2503		2504		2505		2506		2507		2508		2509		2510		2511		2512		2513		2514		2515		2516		2517		2518		2519		2520		2521		2522		2523		2524		2525		2526		2527		2528		2529		2530		2531		2532		2533		2534		2535		2536		2537		2538		2539		2540		2541		2542		2543		2544		2545		2546		2547		2548		2549		2550		2551		2552		2553		2554		2555		2556		2557		2558		2559		2560		2561		2562		2563		2564		2565		2566		2567		2568		2569		2570		2571		2572		2573		2574		2575		2576		2577		2578		2579		2580		2581		2582		2583		2584		2585		2586		2587		2588		2589		2590		2591		2592		2593		2594		2595		2596		2597		2598		2599		2600		2601		2602		2603		2604		2605		2606		2607		2608		2609		2610		2611		2612		2613		2614		2615		2616		2617		2618		2619		2620		2621		2622		2623		2624		2625		2626		2627		2628		2629		2630		2631		2632		2633		2634		2635		2636		2637		2638		2639		2640		2641		2642		2643		2644		2645		2646		2647		2648		2649		2650		2651		2652		2653		2654		2655		2656		2657		2658		2659		2660		2661		2662		2663		2664		2665		2666		2667		2668		2669		2670		2671		2672		2673		2674		2675		2676		2677		2678		2679		2680		2681		2682		2683		2684		2685		2686		2687		2688		2689		2690		2691		2692		2693		2694		2695		2696		2697		2698		2699		2700		2701		2702		2703		2704		2705		2706		2707		2708		2709		2710		2711		2712		2713		2714		2715		2716		2717		2718		2719		2720		2721		2722		2723		2724		2725		2726		2727		2728		2729		2730		2731		2732		2733		2734		2735		2736		2737		2738		2739		2740		2741		2742		2743		2744		2745		2746		2747		2748		2749		2750		2751		2752		2753		2754		2755		2756		2757		2758		2759		2760		2761		2762		2763		2764		2765		2766		2767		2768		2769		2770		2771		2772		2773		2774		2775		2776		2777		2778		2779		2780		2781		2782		2783		2784		2785		2786		2787		2788		2789		2790		2791		2792		2793		2794		2795		2796		2797		2798		2799		2800		2801		2802		2803		2804		2805		2806		2807		2808		2809		2810		2811		2812		2813		2814		2815		2816		2817		2818		2819		2820		2821		2822		2823		2824		2825		2826		2827		2828		2829		2830		2831		2832		2833		2834		2835		2836		2837		2838		2839		2840		2841		2842		2843		2844		2845		2846		2847		2848		2849		2850		2851		2852		2853		2854		2855		2856		2857		2858		2859		2860		2861		2862		2863		2864		2865		2866		2867		2868		2869		2870		2871		2872		2873		2874		2875		2876		2877		2878		2879		2880		2881		2882		2883		2884		2885		2886		2887		2888		2889		2890		2891		2892		2893		2894		2895		2896		2897		2898		2899		2900		2901		2902		2903		2904		2905		2906		2907		2908		2909		2910		2911		2912		2913		2914		2915		2916		2917		2918		2919		2920		2921		2922		2923		2924		2925		2926		2927		2928		2929		2930		2931		2932		2933		2934		2935		2936		2937		2938		2939		2940		2941		2942		2943		2944		2945		2946		2947		2948		2949		2950		2951		2952		2953		2954	
-----------------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--	------	--

Knattefotbollens nyhetsbrev, postorderkataloger, all slags reklam, restaurangmenyer, årsredovisningar och filmaffischer är exempel på det som brukar kallas vardagstryck. Det utgör ca 90 procent av allt som årligen trycks vid svenska tryckerier och det är trycksaker tänkta att leva en kort tid och därefter kastas bort men som, om de sparas, utgör en viktig del av nationens minne. Det är dokument som berättar om människors arbete, politiska engagemang, fritid och drömmar och genom materialet spåras framväxten av det moderna Sverige på såväl makro- som mikronivå.

På Universitetsbiblioteket i Lund finns 11 hyllkilometer vardagstryck! Sedan 1698 erhåller biblioteket ett exemplar av allt som trycks i Sverige – och sparar det för all framtid. Vardagstrycket finns inte förtecknat i bibliografier eller kataloger och det går inte att köpa. Det kan enbart spåras i bibliotekens samlingar och det är just denna omständighet som gör det extra värdefullt.

Denna antologi, utgiven av Universitetsbiblioteket i Lund, belyser det allestädes närvarande vardagstryckets unika bredd och potential samt åskådliggör dess roll och funktion i svensk kulturhistoria.

EVA NILSSON NYLANDER är docent i bok- och bibliotekshistoria. Under en följd av år var hon kulturarvschef, chef för samlingarna samt tf överbibliotekarie vid Universitetsbiblioteket i Lund.

MATS LARSSON arbetar på avdelningen för samlingar vid Universitetsbiblioteket i Lund. Han är tryckshistoriker, aktiv inom Sveriges grafiska museers samarbetsråd (GRAMUS).

ISBN 978-91-985432-4-7